II
23.781

HENRI FOCILLON

ANUL 1000

Editura Meridiane

Coperta : VALENTINA BOROŞ

HENRI FOCILLON

ANUL O MIE

În românește de TUDOR ȚOPA

Henri Focillon *şi-a dedicat ultima parte a activităţii de profesor şi cercetător perioadei Evului Mediu occidental.* Arta sculptorilor romanici *şi* Picturi romanice în bisericile Franţei *rămîn pentru multă vreme lucrări fundamentale asupra artei romanice, situînd-o în perspectiva ei istorică şi stilistică, iar cele două volume cu privire la* arta romanică *şi* arta gotică, *publicate împreună sub titlul de* Arta Occidentului, *constituie o sinteză vastă, de mare rigoare ştiinţifică, în care se recunosc în cel mai înalt grad originalitatea gîndirii lui Focillon, marea lui erudiţie şi talentul extraordinar de a deschide noi perspective, prin care faptele şi ideile apar într-o nouă lumină, mai adevărată. Ideea fundamentală a tuturor acestor studii e că perioada cuprinsă între secolul al XI-lea şi primele decenii ale Renaşterii este decisivă în istoria Europei, căci ea a văzut născîndu-se şi conturîndu-se din ce în ce mai precis sensibilitatea şi spiritul european. Desprinzîndu-se puţin cîte puţin de multiplele influenţe, mediteraneene, orientale şi barbare, în noile condiţii de viaţă, Europa occidentală îşi formează acum o cultură, o artă originală, cu fizionomia ei proprie, ajungînd printr-un întreg ansamblu de forme, expuse magistral de Focillon, la „o nouă formă a conştiinţei umane".*

Concepute nu ca o iniţiere şi nici ca un manual de arheologie, ci pur şi simplu ca o „carte de istorie", adică „un studiu al relaţiilor, diferite în funcţie de timp şi loc, care se sta-

bilesc între fapte, idei şi forme", toate aceste lucrări, şi mai ales Arta Occidentului, *constituie nu numai o sinteză a tuturor cunoştinţelor privind arta medievală, dar şi o preţioasă introducere la istoria artei în general.*

Anul o mie, *studiu rămas din păcate neterminat, trebuia să continue şi să completeze această minuţioasă investigaţie. Încă în* Arta Occidentului, *Focillon studia pe larg întîlnirea şi fuziunea unor elemente pline de contraste din care s-a născut în jurul anului 1000 arta comunităţii occidentale. Acum, restrîngîndu-şi aria supusă studiului, situîndu-se într-un anume punct al timpului (anul 1000), luat drept „observator", din centrul căruia încearcă să surprindă amploarea perspectivelor ce se desfăşoară împrejur, cartea lui Focillon îşi propunea să demonstreze că epoca aceasta nu e „un termen mediu, un fel de punte întunecată între antichitatea clasică şi timpurile moderne", ci, dimpotrivă, epoca unor mari şi certe împliniri artistice, „foarte diversă şi bogată în articulaţii".*

În sensul acesta, cartea evocă pe larg oamenii şi problemele perioadei acesteia de răscruce în istoria evului mediu occidental, urmărind diferitele ei mişcări şi experienţe, fluctuaţiile, schimburile, concepţiile politice şi religioase, în general mentalitatea oamenilor cristalizată în jurul anului 1000.

Fără urmarea firească (partea dedicată studiului de arheologie propriu-zis), care trebuia să pună în lumină felul în care realizările artistice, departe de a fi doar o concreţiune naturală, expresia pasivă a unei societăţi, iau parte la activitatea istorică, determină şi conturează, în felul lor, epoca de început a Evului Mediu, Anul o mie *rămîne totuşi un studiu deosebit de interesant, de sine stătător, care sintetizează toate datele istorice legate de o epocă îndepărtată şi îndeobşte trecută cu vederea. Ea îl reînvie, pentru cititor, pe „omul anului 1000", încercînd să se situeze direct în mijlocul lucrurilor, să le pătrundă înţelesul grav şi adînc, şi conturează o epocă, o mentalitate, privind faptele dintr-o perspectivă nouă de interpretare artistică.*

Se remarcă şi aici frumuseţea exprimării, care face din Focillon egalul celor mai mari critici de artă, Elie Faure, Emile Mâle, André Malraux, şi mai ales îmbinarea unor calităţi în aparenţă contradictorii, imaginaţia încărcată de lirism pe de o parte şi documentaţia cea mai riguroasă, minuţia savantă şi acuitatea vizuală pe de altă parte.

În creaţia acestui specialist în arta medievală, care a imprimat studiilor istorice şi estetice din Franţa direcţii fecunde, creînd o adevărată şcoală de arheologi, care a căutat mereu sensul ascuns al operei de artă, semnificaţia şi mesajul ei profund, Anul o mie *rămîne o emoţionantă şi convingătoare carte, un exemplu al independenţei şi originalităţii gîndirii autorului.*

EDITURA

INTRODUCERE

Ne-am gîndit adesea că ar fi util studiilor noastre şi cunoaşterii omului să ne aşezăm într-un punct anume al timpului, nu doar pentru a-l examina în el însuşi, ci şi pentru a surprinde amploarea perspectivelor ce i se desfăşoară împrejur : în alţi termeni, pentru a face analiza unei poziţii, a unui teren, şi pentru a-l folosi pe acesta drept un observator. Ni se părea de dorit şi cu putinţă să alegem un an, un an climateric, şi, înainte de toate, să-l vidăm de conţinutul său. Treabă mai grea decît poate să pară la întîia vedere şi făcută parcă mai degrabă pentru munca unei echipe decît pentru cercetarea unui singur istoric. O perioadă, fie şi scurtă, a timpului istoric comportă un mare număr de etaje sau, dacă vreţi, de stratificaţii. Istoria nu e devenirea hegeliană. Nu aduce a un fluviu ce ar purta cu aceeaşi viteză evenimentele şi rămăşiţele lor. Tocmai diversitatea şi inegalitatea curenţilor alcătuiesc propriu-zis ceea ce denumim istorie. Ar fi mai potrivit să ne gîndim la o suprapunere de straturi geologice, divers înclinate, cîteodată întrerupte de falii brusce, şi care, într-un acelaşi loc, într-un acelaşi moment, ne îngăduie să surprindem mai multe vîrste ale pămîntului, pînă-ntr-atîta încît fiece fracţiune a timpului scurs e totodată trecut, prezent şi viitor.

E destul de limpede că această analiză stratigrafică ne duce cu necesitate la problema raportului *înainte — după*, sau mai curînd la a căuta înlăuntrul momentului pe care l-am ales permanenţa unui trecut mai mult ori mai puţin îndepărtat şi promisiunea bine conturată a unui viitor. Astfel, procedînd prin sondaje şi secţionări, sîntem cu necesitate aduşi la a socoti observatorul nostru nu o arhitectură pasivă, ci, în chiar structura sa, o îmbinare de mişcări inegale : punctul acela de sus din care încercăm să definim un orizont este el însuşi o perspectivă bogată.

Ce înseamnă un an ? Astronomic vorbind, o valoare absolută. Istoriceşte, nu mai e acelaşi lucru. Evenimentele nu-şi află în cursul lui locul cu aceeaşi regularitate, cu aceeaşi frecvenţă ca sfinţii din calendar. Trăit

de om și de forțele colective, ține și el de inegalitatea lor. Respiră cînd cu încetineală, cînd gîfîind. Acum îi sînt undele scurte, acum îi sînt lungi. Aci e ca și vid, dincolo e prea plin. Se revarsă, își depășește limitele, sau dimpotrivă se adună sărăcăcios în jurul cîtorva puncte, avînd vecinătăți deșarte ce pot fi de nemăsurat. A fost un gînd mare al bisericii creștine să fi vrut a-l stabiliza legîndu-l de anumite puncte fixe, singurele elemente ale istoriei adevărate în ochii ei, evenimentele Domnului, repercutate în ale omului și amintite prin sărbători : ciclul Crăciunului, al Paștelui, marile aniversări, pelerinajele periodice, — un fel de istorie transfigurată, orînduită o dată pentru totdeauna, trăită cu punctualitate de către credincioși. Dar oamenii și faptele depășesc oriîncotro această miraculoasă funcțiune a timpului. Anul istoric e ca anul unei vieți omenești, care nu e cel religios, chiar cînd încearcă să i se potrivească întocmai. Asemeni unui secol, nu e nici el secționat fără milă în materia timpului. Nu voi spune că fiecare dintre ei își are propria-i dimensiune, densitate, fizionomie. E pur și simplu un cadru, însă în cadrul acesta își găsește locul un conținut a cărui forță și intensitate sînt variabile. Iată sensul în care se poate spune că există ani critici, adevărate noduri de evenimente.

Ne vom da seama de asta cu ușurință dacă interogăm istoria modernă, și în același timp vom vedea mai bine cum poate un anumit moment nu doar să-și aibă greutatea și valoarea în sine, laolaltă cu toate straturile cronologice suprapuse, ci și, ca să revin la expresia de care m-am servit, să joace rolul unui observator ce domină o regiune istorică întinsă, un vast peisaj uman : 1793, 1830, 1848 — de exemplu —, mari momente politice, net definite de către revoluții, altfel spus de către evenimentul tip. Dar mai e ceva. Acestea sînt momente ale istoriei omului, ale vieții lui intelectuale și morale, punctele acute ale anumitor generații. Știu că tindem să cristalizăm abuziv în jurul acestor repere mai mult de un dat ori două ce le pot fi de fapt anterioare sau posterioare. Aproape aș spune că foarte rar este istoria absolut și riguros contemporană ei însăși, deoarece, cum arătam, e fără îndoială alcătuită dintr-o suprapunere de curenți foarte inegali ca intensitate, viteză și durată. Dar e clar că evocînd omul anului 1848, studiind „nodul" evenimentelor în care se zbate, analizîndu-i viața socială, religioasă, economică, intelectuală, atingem nu o ficțiune cronologică, ci date pozitive și concrete. Se va spune că omul anului 1848 e unul și același cu omul anului 1838, precum și omul anului 1858 : sînt profund convins de asta, — însă tocmai acel an, luat ca un complex instantaneu și ca o datare, îl situează și-l definește în durată. În viața popoarelor ca și în a indivizilor apar momente ale conștiinței de sine, de

iluminare, perioade de paroxism și de înaltă frecvență. De asemenea, altele pe care le putem considera niște balamale în dreptul cărora se vede cumva timpul apăsînd.

Ar fi desigur o mare greșeală să se socotească istoria un fel de colecție discontinuă de date sau de ani senzaționali ; însă și dacă ar fi interpretată ca o secvență monotonă de fapte, greșeala n-ar fi mai mică. Ea nu e o curbă, nici o suprafață otova, prezintă un soi de relief foarte inegal. Alegerea rămîne grea și primejdioasă, căci dacă unitatea măcar aparentă a unei vieți de om autorizează principiul și metoda biografiei, dacă examinarea caracterului și influenței unei mari opere e întemeiată, e mult mai delicat să devii biograful unui an istoric, și mai ales să-l determini.

Epoca ce ne preocupă, atît de importantă în istoria Europei — pe care a și făurit-o —, epocă nefiind cîtuși de puțin un termen mediu, un fel de punte întunecată între antichitatea clasică și timpurile moderne, nu ni se arată ca un bloc absolut omogen. E dimpotrivă foarte diversă și bogată în articulații, atît din punct de vedere geografic cît și din punct de vedere cronologic. Se pot deosebi două mari perioade : evul mediu germanic și evul mediu occidental. Evul mediu germanic este el însuși foarte complex : se deschide cu năvălirile, cărora le urmează formațiuni politice barbare, încoronate de acea capodoperă a fragilității, punctul lui culminant, expresia lui decisivă : imperiul carolingian. Evul mediu apusean e, așa cum am încercat s-o arăt altundeva, atingerea conștiinței de sine a Apusului ca nouă vatră de civilizație, ca și o reacție contra germanismului, barbarie amorfă sau barbarie organizată.

În frumoasa lui carte *Mahomed și Carol Magnul*[1], atît de bogată în idei noi, juste și adînci, Henri Pirenne stabilește altfel cezura. După el, evul mediu propriu-zis începe în ziua în care drumurile comerciale ale Mediteranei apusene sînt tăiate de către Islam, de cînd apusul Europei e silit să trăiască pe propriile-i speze, renunțînd la economia de schimb, de cînd tonalitatea urbană și mediteraneană a civilizației face loc unei tonalități septentrionale și rustice. Urma profundă lăsată de Carolingieni în Europa apuseană și în Europa centrală le definește acestora viitorul pentru veacuri întregi. Cu Carolingienii începe evul mediu. Perioada care-i precede nu e decît ultimul capitol al istoriei marilor culturi mediteraneene. Închizînd marea, invazia musulmană a împins civilizația europeană spre nord și a despărțit-o de vatra maritimă din care, pînă cu puțin înainte, își trăgea resursele materiale și morale. Abundența faptelor și frumusețea construcției ne-ar înclina să

[1] H. Pirenne : *Mahomet et Charlemagne*, Paris, 1937.

de om şi de forţele colective, ţine şi el de inegalitatea lor. Respiră cînd cu încetineală, cînd gîfîind. Acum îi sînt undele scurte, acum îi sînt lungi. Aci e ca şi vid, dincolo e prea plin. Se revarsă, îşi depăşeşte limitele, sau dimpotrivă se adună sărăcăcios în jurul cîtorva puncte, avînd vecinătăţi deşarte ce pot fi de nemăsurat. A fost un gînd mare al bisericii creştine să fi vrut a-l stabiliza legîndu-l de anumite puncte fixe, singurele elemente ale istoriei adevărate în ochii ei, evenimentele Domnului, repercutate în ale omului şi amintite prin sărbători : ciclul Crăciunului, al Paştelui, marile aniversări, pelerinajele periodice, — un fel de istorie transfigurată, orînduită o dată pentru totdeauna, trăită cu punctualitate de către credincioşi. Dar oamenii şi faptele depăşesc oriîncotro această miraculoasă funcţiune a timpului. Anul istoric e ca anul unei vieţi omeneşti, care nu e cel religios, chiar cînd încearcă să i se potrivească întocmai. Asemeni unui secol, nu e nici el secţionat fără milă în materia timpului. Nu voi spune că fiecare dintre ei îşi are propria-i dimensiune, densitate, fizionomie. E pur şi simplu un cadru, însă în cadrul acesta îşi găseşte locul un conţinut a cărui forţă şi intensitate sînt variabile. Iată sensul în care se poate spune că există ani critici, adevărate noduri de evenimente.

Ne vom da seama de asta cu uşurinţă dacă interogăm istoria modernă, şi în acelaşi timp vom vedea mai bine cum poate un anumit moment nu doar să-şi aibă greutatea şi valoarea în sine, laolaltă cu toate straturile cronologice suprapuse, ci şi, ca să revin la expresia de care m-am servit, să joace rolul unui observator ce domină o regiune istorică întinsă, un vast peisaj uman : 1793, 1830, 1848 — de exemplu —, mari momente politice, net definite de către revoluţii, altfel spus de către evenimentul tip. Dar mai e ceva. Acestea sînt momente ale istoriei omului, ale vieţii lui intelectuale şi morale, punctele acute ale anumitor generaţii. Ştiu că tindem să cristalizăm abuziv în jurul acestor repere mai mult de un dat ori două ce le pot fi de fapt anterioare sau posterioare. Aproape aş spune că foarte rar este istoria absolut şi riguros contemporană ei însăşi, deoarece, cum arătam, e fără îndoială alcătuită dintr-o suprapunere de curenţi foarte inegali ca intensitate, viteză şi durată. Dar e clar că evocînd omul anului 1848, studiind „nodul“ evenimentelor în care se zbate, analizîndu-i viaţa socială, religioasă, economică, intelectuală, atingem nu o ficţiune cronologică, ci date pozitive şi concrete. Se va spune că omul anului 1848 e unul şi acelaşi cu omul anului 1838, precum şi omul anului 1858 : sînt profund convins de asta, — însă tocmai acel an, luat ca un complex instantaneu şi ca o datare, îl situează şi-l defineşte în durată. În viaţa popoarelor ca şi în a indivizilor apar momente ale conştiinţei de sine, de

iluminare, perioade de paroxism şi de înaltă frecvenţă. De asemenea, altele pe care le putem considera nişte balamale în dreptul cărora se vede cumva timpul apăsînd.

Ar fi desigur o mare greşeală să se socotească istoria un fel de colecţie discontinuă de date sau de ani senzaţionali ; însă şi dacă ar fi interpretată ca o secvenţă monotonă de fapte, greşeala n-ar fi mai mică. Ea nu e o curbă, nici o suprafaţă otova, prezintă un soi de relief foarte inegal. Alegerea rămîne grea şi primejdioasă, căci dacă unitatea măcar aparentă a unei vieţi de om autorizează principiul şi metoda biografiei, dacă examinarea caracterului şi influenţei unei mari opere e întemeiată, e mult mai delicat să devii biograful unui an istoric, şi mai ales să-l determini.

Epoca ce ne preocupă, atît de importantă în istoria Europei — pe care a şi făurit-o —, epocă nefiind cîtuşi de puţin un termen mediu, un fel de punte întunecată între antichitatea clasică şi timpurile moderne, nu ni se arată ca un bloc absolut omogen. E dimpotrivă foarte diversă şi bogată în articulaţii, atît din punct de vedere geografic cît şi din punct de vedere cronologic. Se pot deosebi două mari perioade : evul mediu germanic şi evul mediu occidental. Evul mediu germanic este el însuşi foarte complex : se deschide cu năvălirile, cărora le urmează formaţiuni politice barbare, încoronate de acea capodoperă a fragilităţii, punctul lui culminant, expresia lui decisivă : imperiul carolingian. Evul mediu apusean e, aşa cum am încercat s-o arăt altundeva, atingerea conştiinţei de sine a Apusului ca nouă vatră de civilizaţie, ca şi o reacţie contra germanismului, barbarie amorfă sau barbarie organizată.

În frumoasa lui carte *Mahomed şi Carol Magnul*[1], atît de bogată în idei noi, juste şi adînci, Henri Pirenne stabileşte altfel cezura. După el, evul mediu propriu-zis începe în ziua în care drumurile comerciale ale Mediteranei apusene sînt tăiate de către Islam, de cînd apusul Europei e silit să trăiască pe propriile-i speze, renunţînd la economia de schimb, de cînd tonalitatea urbană şi mediteraneană a civilizaţiei face loc unei tonalităţi septentrionale şi rustice. Urma profundă lăsată de Carolingieni în Europa apuseană şi în Europa centrală le defineşte acestora viitorul pentru veacuri întregi. Cu Carolingienii începe evul mediu. Perioada care-i precede nu e decît ultimul capitol al istoriei marilor culturi mediteraneene. Închizînd marea, invazia musulmană a împins civilizaţia europeană spre nord şi a despărţit-o de vatra marimă din care, pînă cu puţin înainte, îşi trăgea resursele materiale şi morale. Abundenţa faptelor şi frumuseţea construcţiei ne-ar înclina să

---

[1] H. Pirenne : *Mahomet et Charlemagne*, Paris, 1937.

adoptăm concluziile marelui istoric, dacă opera nu i s-ar opri brusc tocmai la momentul care pune problema sub o lumină diferită, acela în care, din descompunerea imperiului carolingian, începe a se naşte o ordine nouă.

Însă, ca să se priceapă bine sensul cercetării noastre, e necesar să reabordăm temeliile. Va fi pentru noi prilejul să dăm o dată mai mult dreptate operei considerabile a lui Pirenne, pînă în punctul dincolo de care sîntem constrînşi să ne despărţim de ea. Nimeni n-a arătat mai bine ce doză de nesigur, de precar şi, pentru a spune tot, de extremă sărăcie era în zestrea popoarelor nomade care, aşezate cu voia ori cu sila înlăuntrul Imperiului roman, au prosperat în descompunerea acestuia, căreia îi adăugau noi fermenţi. Din secolul al III-lea, imperiul e constrîns la defensivă, însă energia împăraţilor iliri menţine cu soliditate hotarele împotriva incursiunilor de jaf. Mişcările ce se produc la sfîrşitul secolului al IV-lea şi care continuă în cursul secolului următor sînt incomparabil mai ample. Sub apăsarea formidabilă a imenselor hoarde nomade ce se abat încoace din adîncul Asiei centrale, trebuie neapărat să intri în Romania pentru a-ţi afla siguranţa şi mai cu seamă hrana. În texte n-ai cum descoperi ceva cît de cît asemănător teoriei spaţiului vital : datele diferă, populaţiile de care e vorba sînt puţin numeroase, principiul însă acelaşi : făceţi-ne loc, ori de nu moartea — a noastră sau a voastră. Trebuie, în pofida caracterului dezastruos al rezultatelor, să recunoaştem bunăvoinţa şi chiar înţelepciunea politică a împăraţilor care, sub diferite forme legale, primiră pe teritoriul roman aceşti nomazi fie ca „oaspeţi“, dîndu-le mai mult sau mai puţin pămînt bun, fie ca „federaţi“, dîndu-le o soldă vărsată global în mîinile şefilor, şi constituind astfel pentru imperiu corpuri de trupe auxiliare. Măsurile acestea fuseseră precedate, însoţite şi fără îndoială favorizate de ceea ce vechii istorici numesc infiltrarea barbarilor. Aveau în posturile cele mai înalte ale administraţiei civile şi ale armatei fraţi de sînge, care, deveniţi uneori de drept şi din suflet cetăţeni romani, erau puşi în situaţia de a-i combate, însă care le puteau servi şi drept sprijin. Într-o societate rafinată, extenuată de cultură, împărţită şi adesea sfîşiată de intriga politică, înainte de toate ajunsă la un ţesut mai slăbit şi mai rar decît altădată, mitul „omului primitiv“, al bunului sălbatic, deschis vocilor profunde ale naturii şi împodobit cu virtuţi aspre, acţiona în favoarea lor, de la Tacit la Salvian. Pînă în clipa cînd au început să-şi exprime nemulţumirea privitor la întîrzierea soldei, a subsidiilor, sau la proasta calitate a pămînturilor, nu prin murmure şi solii, ci prin

masacru, jaf şi incendiu, federaţii erau priviţi de romani fără surprindere şi fără antipatie, şi, după vorba lui Lot, ca nişte „pensionari“ [1] turbulenţi.

Faptul cel mai remarcabil este că ei nu se încrucişează cu populaţia autohtonă. Lot şi Pirenne au dovedit-o într-un mod de necombătut. Chiar cînd au întemeiat regate, rămîn tot în margine, alcătuind ceea ce s-ar numi astăzi minorităţi. Poate tocmai proporţia lor numerică deosebit de slabă le instituie o lege în acest sens. Totuşi e de observat şi o constantă a imigraţiei germanice. În cele mai multe regiuni în care se aşază, chiar în timpurile moderne, e concentrată, e compactă: în mărcile Transilvaniei — Ţara celor şapte burguri —, colonizată de renani în secolul al XIII-lea, în Rusia meridională, în Chile către sud, în anumite state braziliene. Trebuie adăugat că la începutul evului mediu era pentru şefi o nevoie absolută menţinerea unităţii grupului lor, a instituţiilor proprii, a tradiţiilor, a spiritului său, ca şi interzicerea numitului *connubium*, principiu de dezagregare etnică, deoarece copiii adoptă credinţa şi educaţia mamei. Prestigiul Imperiului e de aşa natură, chiar dacă nimicit în Apus, instituţiile administrative şi morale ale bătrînei societăţi sînt atît de rezistente, încît şefii barbari deveniţi regi se socotesc ei înşişi multă vreme generali cu tabăra aşezată într-o ţară prietenă, sau chiar guvernatori ce deţin autoritatea prin delegaţie. Cazul tipice al lui Teodoric regele goţilor. Adevărat că fusese adînc pecetluit de educaţia bizantină, că e un cunoscător îndeaproape al maşinii imperiale şi a ce subzistă din măreţia ei în Răsărit, şi în fine că şeful acesta barbar îşi exercită puterea pe nişte meleaguri în care societatea e mai mult decît oriunde şi prin excelenţă o societate romană. Dar în linii mari putem spune că, desigur cu nuanţe, pe alocuri foarte marcate, la fel e şi în Galia francă, exceptînd extremul Nord, şi în Spania vizigotică.

Faptul acesta ajută la a înţelege pentru ce, măcar la începutul dezvoltării acestor formaţiuni politice, romanitatea, vreau să spun accentul vieţii şi principalele forme ale civilizaţiei, a urmat să trăiască, dacă nu să prospere, în Europa Apusului. Administraţia municipală rămîne delimitată în cadre romane. Exploatarea agricolă se continuă tot la romani. Livra romană rămîne etalonul unui comerţ activ care funcţionează în toată Mediterana, domeniu încă neatins, încă liber al vechiului Imperiu, zonă neschimbată a comunicării între toate provinciile lui care, devenite regate distincte, păstrează totuşi acolo, prin ţărmurile lor, prin trafic, o unitate geografică şi una economică. Pînă şi orizontul

---

[1] *garnisaires*: om dat în pensiune *(en garnison)* unor contribuabili întîrziaţi cu plăţile pînă ce aceştia îşi vor fi plătit datoriile la fisc. (N. T.)

local al romanilor nu e închis de un zid : dau conţi şi episcopi monarhiilor barbare. Latina nu e doar limba cancelariilor : e limba tranzacţiilor şi a vieţii de zi cu zi. E prin excelenţă o limbă vie şi e, de asemenea, limba spiritului. Dă poeţi şi prozatori, Sidonius Apollinaris, Fortunatus, Grégoire de Tours în Galia, iar în Italia Boethius, Simmachus. Cassiodorus. Unii principi barbari au fost nu numai ştiutori de carte, ci şi elocvenţi oratori latini. În sfîrşit, curentul care de atîtea generaţii fecundează Apusul prin ce aduce din Răsărit nu e întrerupt. Nu doar Bizanţul, ci şi Egiptul, Siria, Anatolia, sînt puse în legătură cu ţărmurile Italiei, Provenţei, Spaniei răsăritene, Africii nordice de către navigatorii sirieni şi iudei care poartă pe vasele lor, ca şi altădată, oameni şi mărfuri, călugări, negustători, stofe, mirodenii, obiecte de artă. Aşa că nimic nu se vădeşte schimbat. Romania nu e moartă. E altfel configurată, însă viaţa pare să i se sprijine pe aceleaşi temelii.

Cu toate acestea, o schimbare profundă tot e. Barbarii, juxtapuşi romanilor cărora le-au devenit şefi, îşi desfăşoară viaţa pe un cu totul alt orizont. Faptul capital, şi care nu e niciodată pus în destulă lumină, este că prin statutul lor moral, prin organizarea lor politică, prin instincte, prin artă, ei ţin de preistorie, ori dacă vreţi de protoistorie. Au propriul lor drept care, deşi redactat în latină, n-are nimic latin şi formulează, dimpotrivă, o anume ordine a raporturilor dintre oameni, de-a dreptul opusă concepţiei umane şi civice a vechii Rome, un sistem de schimburi şi de ordalii transmis din adîncul veacurilor. Viaţa morală a principilor n-are frîu : analele lor sînt un lung şir de violenţe, asasinate, prădăciuni, călcări de jurăminte, cruzimi faţă de cei slabi. Conceptia regalităţii în Gallia merovingiană e aceea a unui şef de trib războinic, nu aceea a unui magistrat ori a unui principe, căruia puterea, chiar absolută şi tiranică, să-i fie împresurată din toate părţile, ca la Roma, de o reţea de legi sau tradiţii juridice. Fără îndoială, ultimele secole ale imperiului au cunoscut asaltul aventurierilor militari, procedura sumară — care menţinea totuşi un soi de regulă — a învestiturii prin *acclamatio*, de asemenea cumplite lovituri de stat şi tragedii de palat. Fără îndoială, sub influenţa orientului, monarhia imperială devenise puţin cîte puţin un fel de despotism teocratic : însă juriştii şi birocraţii, îmbogăţiţi de o experienţă seculară, păstrau în vremile cele mai tulburi noţiunea şi tradiţia lucrului public, profund străine şefilor barbari. La moartea acestora, moştenirea era împărţită ca o pradă, fără nici o altă regulă, fără nici un alt principiu decît divizarea în loturi aproape echivalente, punîndu-se în acelaşi sac oraşele cele mai depărtate unele de altele, ca să iasă socoteala. Precum în societăţile primitive, sînt şi în societatea barbară familii de-ale şefilor care au privi-

legiul exclusiv al conducerii : Amalii la goţi, descendenţii lui Meroveu la franci. Principiul dinastic, regula eredităţii, în flagrantă opoziţie cu principiul alegerii, sînt esenţial preistorice. Preistoric şi felul de viaţă al acestor şefi de trib ce păstrează obiceiuri nomade, umblînd de la unul dintre palatele lor de lemn la altul, petrecîndu-şi timpul între război şi vînătoare. Obiceiuri atît de adînci în monarhia franceză încît Ludovic al XIV-lea însuşi, deprins cu marile păduri ale regiunii pariziene, vînător pătimaş ca şi părinţii săi, mutîndu-se de la Versailles la Fontainebleau, de la Fontainebleau la Marly, mai poate fi numit, cel puţin în privinţa asta, un principe merovingian...

În fine, barbarii au o artă ale cărei izvoare şi caractere au fost mult timp discutate. Problema originalităţii ei nu se mai pune : a suferit unele influenţe mediteraneene şi, mai mult încă, influenţe răsăritene. Dar, în primul rînd e degenerarea unei mari arte protoistorice, şi ea foarte complexă, căreia goţii i-au putut culege tradiţia cît stătuseră prin Rusia meridională, în ţara sciţilor şi a sarmaţilor. Stilul animalier care o caracterizează e o adaptare a formei vii la cea ornamentală şi, măcar la origini, îmbină două estetici pe care greşit le considerăm succesive — ca să definim, pe cît posibil, nişte cadre cronologice — : una care se bizuie pe observarea naturii, cealaltă care se limitează la valorile decorative. Începînd cu era paleolitică, ele se manifestă în deplin acord. Oricum ar fi, arta goţilor apare ca o sclerozare schematică a acestor procedee, arta francilor ca un academism industrial ce produce în serie pentru o clientelă considerabilă. Declinul iremediabil al figurii umane în profilul combinaţiilor geometrice, dispariţia sculpturii în piatră şi, cum bine a arătat Bréhier, primatul podoabei care biruie de-aci înainte celelalte arte, iată cîteva trăsături indiscutabile ale acestui capitol al istoriei. De clădit se mai clădea după modelele acelei latinităţi mediteraneene atît de adînc impregnată de influenţe răsăritene : vom mai reveni asupra acestui punct. Dar sîntem de pe acum îndreptăţiţi a spune că ceea ce ne rămîne din arhitectura vremii barbarilor, criptele şi baptisteriile din Galia de pildă, dovedeşte mult mai puţin supravieţuirea tenace a Romaniei într-un aspect esenţial al genului său, decît o osteneală, o îmbătrînire. Iată accentul esenţial. Pe vasele funerare şi pe lespezile de *cancellus*, ca şi pe fibule şi pe paftale, figura omului, în jurul căreia gravita întreaga civilizaţie antică, e înlocuită de un geometrism preistoric. Vestibulul nemijlocit al evului mediu e preistoria, şi chiar mai tîrziu, pînă şi în creaţiile lui cele mai originale, cele mai glorioase, preistoria îi va întipări încă pecetea ei monotonă.

După Pirenne, arta aceasta era mai ales populară şi, de altminteri, în Galia, fabricată de indigeni, adică de romani. El demonstrează, chiar

prin aceasta, difuziunea ei largă şi locul pe care l-a cucerit în dauna formelor şi tehnicilor mediteraneene. Însă principii ar fi rămas credincioşi gustului frumoaselor obiecte mediteraneene : ceea ce nu prea par să probeze tezaurul de la Tournai, nici cel de la Guarrazar, ale căror coroane cu lungi cercei ţin fără echivoc de prototipurile cimeriene. Trebuie să recunoaştem neapărat că la toate nivelurile societăţii barbare, socotindu-i şi pe „romani“ moda, stilul de viaţă un anume fel de a vedea lucrurile, o anumită artă de a gîndi au afectat structura morală a populaţiilor vechiului Imperiu. Mediterana rămîne deschisă, dar, pe ţărmurile ei, unde se continuă vorbirea latinei, se produseseră incontestabil fenomene noi. Primul statut al barbarilor, campamentul, sau, de vreţi, juxtapunerea, puţin cîte puţin s-a modificat. Interpenetrabilitatea nulă e un paradox istoric, contrar vieţii. Au fost schimburi, dacă nu fuziune, au fost impregnări reciproce, şi, drept consecinţă, o basculare : coborîrea culturii umaniste în favoarea artelor somptuare, a vechilor forme latine în favoarea unui orientalism de adunătură, a vieţii urbane în favoarea vieţii semi-nomade, a unei concepţii despre demnitatea umană fixată prin legi în favoarea unei ierarhii întemeiate pe cucerire, — în alţi termeni, coborîrea istoriei, adică a celei mai înalte conştiinţe, în favoarea preistoriei. Nu trebuie ignorată contribuţia enormă a barbarilor : veneau cu decăderea — a lor proprie, Götterdämmerung, precum şi cu a Romaniei apusene. Cea mai bună dovadă e că Imperiul de răsărit, ferit fiind de formaţiuni barbare interne, nu numai că a supravieţuit, dar a şi adăugat istoriei omului o pagină esenţială.

O civilizaţie nu se defineşte doar prin elemente, prin caractere, prin anumite fenomene majore : ea se defineşte mai cu seamă printr-un nivel — nivel în conceperea vieţii, nivel al instituţiilor, nivel al gîndirii şi al operei de artă. Or, nivelul impus Europei apusene de germanism e un nivel extrem de coborît, chiar dacă se alcătuiesc în continuare versuri latineşti, chiar dacă harnici şi cinstiţi navigatori levantini aduc saci de mirodenii pe cheiurile Marsiliei. Se va spune că romanitatea nu mai era în stare să se susţină : cît despre asta, nu ştiu nimic, nici eu nici altcineva. Orişicum, ea s-a susţinut cu strălucire în Mediterana răsăriteană, a menţinut aci un mare Imperiu, o tradiţie vie, pînă către mijlocul secolului al XV-lea. În cealaltă parte a Europei — prăbuşirea, senilitatea. Loviturile îndrăzneţe şi războaiele pot iluziona asupra vitalităţii unui mediu în care găsim laolaltă, pe aceleaşi teritorii, două rase la fel de uzate ambele, una poate datorită unui exces de rafinament, datorită unei lungi osteneli istorice, datorită unor crize politice de o amploare nepilduită, cealaltă datorită monotoniei unei culturi rudimentare şi fără orizont, desfăşurată vreme de secole în registrul umanităţii

primitive. Aceasta din urmă nu aruncă în lumea Apusului forţe tinere, proaspete, ci un soi de mediocritate brută şi rustică, o vigoare falsă. Ajunge să le citeşti analele ca să-ţi dai seama. „*Mundus senescit*“, spune unul dintre ei. Lumea îmbătrîneşte — vorbă cumplită, dictată de un simţămînt ce va opresa inimile pînă la trezirea Apusului. Ultimii Merovingieni pică de somn în carele lor cu boi. Suprema resursă a germanismului este de a dubla monarhia cea trîndavă, căreia îi respectă principiul dinastic, printr-un şef care îşi asumă funcţiile ei fără alt titlu decît acela al unui slujitor, majordomul palatului. Dar spiritul anarhic al rasei îi ridică pe majordomi unii contra altora, aşa cum îi ciocnea între ei odinioară pe regii cei mărunţi, în cearta pentru oraşe şi mînăstiri. Şi totuşi, prin această instituţie a majordomilor palatului, instalată în urma unei lovituri de stat pe tronul regilor franci şi apoi, datorită dreptului de cucerire, pe cel al regilor lombarzi, a înviat Imperiul Apusului. Fusese învierea asta mai mult ori mai puţin înlesnită de acea nostalgie vagă, difuză, care făcu mai tîrziu popoarele să considere epoca imperială drept vîrsta de aur a societăţii omeneşti? Sigur că nu şi de altminteri erau nişte vremuri şi nişte împrejurări în care fenomenele de opinie aveau prea puţină putere asupra treburilor publice. Dar e cert că oamenii de stat, cărturarii, de felul lui Alcuin spre pildă, nu erau străini de un asemenea gînd, şi nici clericii eruditi ce împrejmuiau în palatul Laterano papalitatea recunoscătoare pentru darul făcut de Pepin. Nu se mai admite doctrina după care evenimentul anului 800 ar fi o capodoperă de şiretenie pontificală, se poate spune însă pe bună dreptate că romanii din Roma şi din Italia vedeau în această manevră de înaltă politică o apărare împotriva revenirii ofensivei, mereu posibile, a ereziilor orientale şi împotriva vreunei aprinderi a răzmeriţei lombarde.... Primejdia din partea Islamului, stăpîn al Mediteranei apusene, jucă oare vreun rol în această privinţă? Textele nu ne spun nimic.

Orişicum, Imperiul lui Carol Magnul prezintă o remarcabilă contradicţie internă. E o încercare de restaurare a romanităţii, în administraţie şi în înalta cultură academică, o „renaştere“ artificială, însă bine urzită, a ceea ce se putea trage din spiritul roman prin filtrul autorilor. În acelaşi timp, e profund austrasian şi germanic. Oare închiderea Mediteranei faţă cu traficul comercial să-l fi dus la fixarea capitalei şi centrului activităţii sale în nord? Să nu uităm că de obîrşie Pepinii sînt din Meuse. În regiunea Meuse, în Renania, îşi avură vastele latifundii, soclul puterii lor ca majordomi ai Austrasiei. Aachen era, pe de altă parte, centrul unei strategii politice care avea să pună capăt pentru un timp îndelungatului antagonism dintre germanii de apus şi germanii Europei centrale, dintre Francia mai mult sau mai puţin romanizată

772.71C
BIBLIOTECA MUNICIPALĂ IAŞI

și Germania propriu-zisă, rămasă întru totul brută, primitivă și păgînă în pădurile ei, amenințare nu mai mică și poate mai cumplită decît a incursiunilor și pirateriei musulmane. E vorba așadar de o consecință firească a istoriei germanismului, mai degrabă decît de o repercusiune a invaziei islamice. La fel, fără îndoială, se explică și tonalitatea rustică a vieții carolingiene: un comerț extrem de redus, o activitate numai și numai de tip rural, profunda decădere a celei urbane. Declinul orașelor, însă, nu e un fenomen specific merovingian? Investigația lui Lot asupra populării lor pare decisivă. Întemeind numeroase mînăstiri — aceste formațiuni hibride, intermediare între oraș și așezarea rurală, cel puțin în cazul vastelor abații ca Saint-Riquier și Sankt-Gallen —, carolingienii nu veneau cu nimic nou. Sub structura unor instituții administrative mai ferme, mai bine centralizate, mai vigilente și, într-un anume sens, mai „moderne", sprijinindu-se solid pe prestigiul denumirii imperiale și pe majestatea titulaturilor de cancelarie, ei îi continuau pe barbari. Se poate spune chiar că echilibrul între ce mai rămînea din romanitate în obiceiuri, cultură, monumente, și, pe de altă parte, nivelul inferior al societăților germanice nu era simțitor afectat nici de restaurația imperială nici de instalarea Islamului în Apus.

Ce e la drept vorbind o mare ca Mediterana? În sine, doar un deșert de valuri, însă și o cale de trafic. Ce are însemnătate, sînt țările pe care le scaldă. Pentru că toate drumurile maritime sînt tăiate, se află țările acestea în absolută izolare? Pe lîngă faptul că Veneția rămîne o poartă deschisă către Mediterana răsăriteană și către Bizanț, drumurile pe uscat, căile de acces continentale rămîn și ele libere și umblate. Cum s-ar explica altfel numeroasele elemente mediteraneene și răsăritene ce intră în complexul artei carolingiene? Italia rămîne inspiratoarea anumitor forme tipice, de exemplu la Fulda; iar dacă trebuie să ne încredem în cercetările atît de cu grijă conduse de către Crosby la Saint-Denis, cripta inelară de sub absida bazilicii construite de Fulrad în cea din urmă treime a secolului al VIII-lea este esențial latină, cît despre capelă, adăugată în secolul al IX-lea de abatele Hilduin absidei aceleiași biserici, se prezintă ca unul dintre cele mai vechi exemple în Apus ale acelor nave triple, despărțite de ziduri neîntrerupte, din care arta bizantină ne oferă cîteva exemple și al căror prototip a fost descoperit de Baltrusaitis în Georgia. Biserica lui Teodulf, la Germigny-les-Prés, e o biserică armeană care amintește ce e caracteristic la catedrala din Ecimiadzin, și nu e un caz întîmplător, pentru că același model se regăsește, peste o jumătate de secol, în Asturia, pînă-ntr-atîta încît ești îndreptățit să socoți, împreună cu Puig i Cadafalch, că e vorba de vestigiile unui tip adoptat în genere

de către arhitecţii carolingieni. Planul cu cele două abside opuse e un vechi plan latin care se regăseşte în Africa. În sfîrşit, cum să explici că tocmai în momentul în care Europa apuseană ar fi devenit, de pe urma închiderii Mediteranei, definitiv germanică şi „nordică", vedem apărînd în pictura manuscriselor, alături de jocul împletiturilor, reprezentarea figurii umane care începe să-şi recapete măreţia pierdută?

Aşa că problema pare mai complexă decît părea la început. Nu cred că Mediterana ar fi salvat Europa de barbarie în secolele ce au urmat năvălirilor şi au precedat cuceririle Islamului. Nu cred nici că închiderea Mediteranei ar confirma germanizarea unei jumătăţi din Europa. Cîntărindu-le pe toate, situaţia Imperiului carolingian la începutul secolului al IX-lea nu e mai rea, din punct de vedere mediteranean, decît situaţia întregii Europe în a doua jumătate a secolului al XV-lea, iar căderea Imperiului bizantin, care face din Mediterana răsăriteană un lac musulman, e fără nici o îndoială mai gravă decît pierderea Spaniei după 711: se va spune că recucerirea acesteia din urmă e un fapt împlinit după luarea Granadei de către regii catolici, dar incursiunile neamurilor din nord-vestul Africii în Apusul mediteranean, unde ele continuă fără răgaz să jefuiască coastele italiene, rămîn, pînă la luarea Algerului de către francezi în 1830, o primejdie.

Aşadar, Imperiul carolingian, sub aspectele imperiale şi romane şi păstrînd contacte, nu numai cu vechile regiuni ale vechii Romanii, ci şi cu Răsăritul apropiat, este, măcar pentru cîteva generaţii, o viguroasă consolidare a germanismului. A marcat el oare definitiv Europa apuseană şi în special Franţa, Italia şi Germania? Cît priveşte ultima, lucrul e greu de contestat. În primul rînd, el a creat-o, silind-o să intre în civilizaţia creştină, smulgînd-o, prin războaie atroce, păgînismului şi haosului. I-a lăsat, pe lîngă altele, o adîncă urmă morală, obsesia imperiului universal, gustul întreprinderilor nemăsurate şi a construcţiilor colosale. Nu trebuie uitat niciodată că Germania e tardivă, că datează abia din secolul al IX-lea, iar dacă o considerăm ca pe un corp politic distinct e şi mai tardivă, în fine că intră în viaţa europeană sub semnul Imperiului, care i-a impus cadrele sale fără ca ea să-şi fi făcut, nici să fi încercat măcar, experienţele ei autonome. Trecînd prin unele recidive anarhice, avea să rămînă mult timp credincioasă principiilor pe care la început se organizase şi se clădise. Iată ce explică parţial că, în dezvoltarea generală a marii civilizaţii medievale, ea e mai înceată, mai puţin originală, mai puţin creatoare decît alte popoare. În plin secol al XIII-lea, continuă să clădească biserici carolingiene, adoptă foarte tîrziu stilul gotic. Aderă în toate sensurile la trecutul său. Feudalitatea se menţine acolo, aproape intactă, pînă în pragul epocii

moderne, cînd se prelungeşte prin regimul castelor. În arhaismul său îi stă măreţia. Funcţia ei politică e dublă : autentică, în lupta contra slavilor şi a populaţiilor Nord-Estului european; artificială, în sforţarea etern vană de a pune mîna pe Italia şi de a face din Imperiul germanic un Sfînt Imperiu roman, o putere universală. Îmbucătăţirea moştenirii lui Carol a separat-o de pămînturile din apus, pe care încoronarea lui Otto I nu i le redă. Unitatea germanică fusese realizată pentru cîteva generaţii de o puternică familie austrasiană. Pusese capăt unor lungi războaie în care se înfruntau de la Clovis încoace germanii creştinaţi, aşezaţi pe pămînt roman, şi barbarii Europei centrale. Se destramă în secolul al X-lea, nu doar pe plan politic, ci şi pe plan spiritual. Atunci, şi nu în anul 800, începe evul mediu, reacţie împotriva germanismului carolingian şi definirea originală a Apusului.

Din punct de vedere geografic, Apusul e partea Europei scăldată de Atlantic şi de Marea Nordului. Ţărmurile lui meridionale, în Franţa, în Spania, îi asigură şi o faţadă mediteraneană, dar el dă asupra unui orizont infinit mai vast şi mai deschis, asupra imensităţii mărilor reci în care asfinţeşte soarele. Atîta timp cît civilizaţia europeană e făcută de mediteraneeni, ea se mişcă admirabil de sigur într-un cerc strîmt. Ar fi de altminteri inexact — ceea ce se mai întîmplă foarte adesea — să ne reprezentăm marea aceasta ca pe un lac interior, ca pe un fel de Caspică, situată în mijlocul unui teritoriu omogen : ea e locul de întîlnire şi calea de legătură a trei continente, Europa, Africa şi Asia : de unde o bogăţie şi o concentrare de elemente care explică poate, măcar în parte, incomparabila calitate umană a marilor culturi clasice. Dar, în pofida caravanelor, navigaţiei şi periplurilor, în pofida amplorii unui trafic care se întinde de la Ofir la Casiteride, în pofida expediţiei lui Alexandru în India, în pofida campaniilor lui Agricola în Marea Britanie, Mediterana, acest minunat punct de încrucişare, e o limită. Forţele ce converg spre centru sînt mai puternice decît cele iradiante. Favorizate de constanţa climatului, de blîndeţea anotimpurilor, de puritatea aerului lor, popoarele viţei de vie şi ale măslinului, aceste culturi de artişti, au putut împlini o reuşită istorică fără egal, şi chiar se poate bănui că împingînd mai departe fruntariile universului lor şi-ar fi compromis adevăratul sens al operei. A fost bine că în ochii lor fluviul Okeanos era centura de nestrăbătut a pămîntului. Ce-au dat esenţial civilizaţiei navigatorii fenicieni care îndrăzneau să înfrunte pericolele mărilor îndepărtate, să treacă de coloanele lui Hercule, să înconjure continentul negru ? Poate că adevărata filozofie a războaielor punice e mai puţin definită prin conflictul dintre Roma şi Cartagina, dintre latini şi semiţi, cît prin marile linii ale unei drame

între concepţia pur mediteraneană a acţiunii, concepţie de legişti, de agronomi şi de sculptori, şi, pe de altă parte, o concepţie mult mai largă şi mai difuză, cea care se potrivea unor negustori în necurmată călătorie pe drumurile lumii. De altfel, din ziua în care limita se deplasează către răsărit, în care un exces de asiatism invadează gîndirea greacă, mai apoi gîndirea romană, acestea din urmă îşi pierd nu doar puritatea, ci şi nervul.

Oricum ar fi, acolo, de jur împrejurul mării fericite, s-a desfăşurat timp de zece secole un peisaj istoric fără cusur instalat, un teritoriu de soi, potrivit celei mai înalte dezvoltări a vieţii umane. E posibil ca, în alte circumstanţe, acesta să fi fost în stare să continue a-şi risipi la nesfîrşit darurile. Fenomenul atît de complex numit Renaşterea — şi în care intră de altminteri atîta medievalitate — ar tinde să ne facă să credem într-o nouă vocaţie mediteraneană : ea coincide însă tocmai cu imensele descoperiri transoceanice, şi, chiar fără aceste descoperiri, temeiul civilizaţiei europene se schimbase de multă vreme. Nu Europa centrală servise drept soclu noului peisaj al civilizaţiei. Ajunge, pentru a-ţi da seama, să-ţi azvîrli ochii pe hartă. Bătrînul domeniu continental al germanilor, împresurat de Alpi, de Rin, de Baltica şi de regiunile slave, fără comunicare naturală cu Atlanticul şi Mediterana, pare sortit unui fel de provincialism imens, alternativelor unei vieţi cînd lente, cînd frenetice. În istoria evoluţiei sale, trebuie să ţinem seama în privinţa Germaniei nu doar de pătrunderea ei tîrzie în comunitatea europeană, ci şi de poziţia geografică foarte aparte pe care o ocupă după tratatul de la Verdun. Are o viziune imperială, deoarece s-a născut violent din războaiele carolingiene şi din Imperiul carolingian. Poartă urma uneltelor de fier care au moşit-o, în plină durere. Păstrează încă din preistorie instinctul războaielor nemiloase, nostalgia codrilor şi a migraţiei neamurilor, credinţa în valoarea absolută a unei suprapopulări ce apasă asupra triburilor vecine. Exportă la mari depărtări colonii masive care păstrează cu religiozitate tonalitatea provincială a originilor. Cu balconul ei mediocru la o mare cu ape joase, Baltica, e cea mai puţin aerisită parte a Europei. E firesc să se concentreze într-o reverie rasială, să caute o ieşire în filozofie şi în muzică, unde e atît de măreaţă, în fine ca universul să-i fie un obiect al aviditătii, nu al curiozităţii umane. Observaţiile acestea n-au drept scop să scadă sistematic contribuţia şi valoarea unei naţiuni, ci să explice, în lumina constatărilor pozitive împrumutate de la istorie şi de la geolitică, pentru ce corpul germanic propriu-zis, de altfel atît de însemnat în evul mediu, n-a făurit şi nici măcar n-a colorat evul mediu. Nu acolo, după cum nici în Mediterană n-au avut loc experienţele esenţiale.

Istoria e alcătuită dintr-un triplu fascicol de forţe în acţiune — tradiţiile, influenţele, experienţele —, şi pe cîte una din ele pune fiecare civilizaţie, poate chiar fiecare epocă a fiecărei civilizaţii, accentul rînd pe rînd. Tradiţia e ca o forţă verticală ce urcă din adîncul vîrstelor, care însă, uneori, fără a se întrerupe absolut, îşi pierde unitatea, zvîcnirea vitală, e înlocuită de ficţiuni şi de mituri deformatoare : poate că e o necesitate adaptarea în acest fel la noutatea vremilor. Rar o tradiţie care să fie ceva pur. Sînt chiar tradiţii întru totul inventate pentru nevoile cutărei sau cutărei cauze şi ele nu prezintă un interes mediocru. Dar, orişicare ar fi diversitatea aspectelor acestei dinamici interne, ea reprezintă colaborarea trecutului la actualitatea istorică. Influenţele reprezintă tehnica schimburilor şi a irigării. Prin ele, popoarele comunică unele cu celelalte, iar aceste aporturi străine sînt primite cu mai multă ori mai puţină pasivitate, cînd prin infiltraţie, cînd prin şoc, cînd pentru că răspund unei nevoi adînci a diferitelor medii, cînd pentru că le deconcertează. Ele sînt ca o întindere de apă, străbătută de curenţi diverşi ce stabilesc un soi de acord schimbător, de consens mai mult sau mai puţin ferm în comunitatea umană. E limpede însă că experienţele, stîrnite de instinctul căutării şi al creaţiei, sînt cele care îmbogăţesc şi înnoiesc istoria. Ele, ca să spunem aşa, forţează viitorul. Presupun dibuiri, rătăciri, greşeli, nu se sfîrşesc totdeauna cu bine, însă fără ele materia istorică ar fi iute epuizată, fără ele n-am mai avea istorie, ci nişte schimburi sterpe între nişte forme inerte de conservatorism. Perioadelor lipsite de geniul încercării şi al riscului li se aplică scurta şi cumplita frază a scriitorului merovingian, *mundus senescit*. Împotriva acestei îmbătrîniri, a acestei senilităţi, s-a făurit evul mediu, şi Apusului, „ţărilor Apusului“, se datorează experienţele care i-au dat nu numai măreţia, ci şi bogata lui aptitudine la o viaţă tînără.

Ţările acestea sînt Norvegia, cu „vecinii“ ei scandinavi, ca şi dînsa navigatori pe întinsele mări, Insulele Britanice, Galia, Spania. Ultimele două sînt privilegiate de o dublă faţadă, una către Atlantic, alta către Mediterana. Dar, începînd cu secolul al VII-lea, Spania e sub valul Islamului : funcţia ei istorică, pînă la descoperirea şi colonizarea Marilor Indii, are două aspecte, întîi recucerirea pămîntului creştinesc şi, apoi, transmiterea elementelor asimilabile ale culturii musulmane Apusului. Prin partea ei nord-estică, bătrîna „marcă hispanică“, comitatul Barcelonei, împlîntat de Carol Magnul în pămînt islamic, ea propagă, începînd cu secolul al X-lea, alături de o cultură rafinată, experienţe constructive de o însemnătate considerabilă pentru viitorul evului mediu : dar acesta e în esenţă aportul ei mediteranean. Timp îndelungat, pe

solul ei dur, una dintre cele mai vechi formaţiuni geologice ale Europei, ea va înfăţişa spectacolul unui fel de Africi unde, atît în viaţa morală cît şi în ridicarea monumentelor, se înfruntă trei culturi : una orientală, care-şi desfăşoară acolo cele mai frumoase daruri şi creează un prim tip de umanism medieval, prin unirea gîndirii Islamului cu gîndirea greacă şi cu cea iudaică ; o veche cultură mediteraneană, care-i dă pe delicaţii latinişti şi pe constructorii de bolţi în mînăstirile din Catalonia ; în sfîrşit o cultură specific apuseană, importată întîi prin Cluny, apoi prin Cîteaux, apoi prin arhitecţii marilor catedrale, şi care face să reînflorească succesiv pe pămîntul iberic bisericile Acvitaniei, ale Burgundiei şi ale Domeniului regal. Dar cel mai remarcabil fenomen e că aceste culturi atît de diverse nu se juxtapun numai, nici nu se mulţumesc să-şi succeadă una alteia ca decorurile unei drame în mai multe acte. Îşi întrepătrund resursele, creează experimental hibrizi de o stranie frumuseţe : o artă romanică a Islamului — arta mozarabă ; un gotic islamizant — arta mudéjar. Cînd studiezi, urmîndu-l pe Gómez Moreno, bisericile mozarabe ale secolului al X-lea, rămîi uimit, în pofida constanţei unei anumite reguli liturgice, a unui spirit anume, de varietatea tipurilor şi de capacitatea inventivă. Oricare ar fi adîncimea urmei arabe, puterea contribuţiilor septentrionale, Spania a creat o tonalitate arhitecturală, o tonalitate umană care-i sînt propri. Cu toate elementele pe care i le furnizează extraordinara ciocnire a popoarelor, căreia îi e scena, ea purcede pe calea unor căutări ce sînt şi rămîn mereu originale. Fără îndoială, la epoca în care ne situăm, sfîrşitul secolului al X-lea, vocaţia ei „atlantică“ nu e trează încă : dar, de cum îşi va fi încheiat propriile-i zbateri, între Nord şi Sud, sau mai degrabă între Apusul mediteranean şi Africa, se ştie cu cît elan urmează a se lansa pe toate căile maritime ca să-şi alcătuiască o îndepărtată lume nouă.

Galia evului mediu timpuriu e dublă, în pofida omogenităţii ei teritoriale şi umane. Neustria şi Austrasia nu înseamnă doar două formaţiuni politice, ci şi două direcţiuni ale spiritului său. Lupta majordomilor de Neustria contra majordomilor din Austrasia s-a încheiat provizoriu în avantajul celor din urmă, şi se poate spune chiar că întemeierea Imperiului carolingian e rezultatul şi capodopera politicii austrasienc. Dar întreg viitorul istoric al celei de-a treia rase are drept temelie şi drept centru de expansiune domeniul regal, învecinat cu comitatele maritime. Funcţia istorică a Parisului se defineşte în mare măsură prin activitatea nauţilor, navigatori ai Senei de sus şi de jos. Regiunea pariziană e unul din nodurile de navigaţie fluvială cele mai importante din Europa apuseană, fără îndoială chiar cel mai important. Acolo, nu departe de regiunea Mînecii, a început să se edifice Franţa

modernă, prin lupte îndelungate pentru recucerirea unui acces direct la mare şi pentru reluarea teritoriilor cedate de Carol cel Simplu la începutul secolului al X-lea. În secolul al VI-lea, Armorica fusese populată de locuitori din Ţara Galilor (Wales) şi din Cornwall, fugind din Marea Britanie, de invaziile germanice, şi acest bătrîn masiv de granit, presărat cu monumente megalitice, vîrful extrem al Apusului, împlîntat în marea oceanică, îşi continua relaţiile pescăreşti, de comerţ sau de război cu Insulele, credincios acelei chemări a valurilor pe care i-o impunea geografia : chemare surprinsă încă de pe vremea războiului galic, cînd Cezar vorbeşte de marina veneţilor, de grelele lor vase manevrate cu ustensile de fier. La sud de Loara se întinde un lung litoral, graniţă a unuia dintre ţinuturile cele mai active şi mai prospere ale evului mediu, Poitou, Saintonge, şi, în genere, Acvitania, a cărei parte meridională ar putea fi numită Ţara-dintre-Mări, deoarece ţine şi de poziţia ei oceanică şi de aporturile mediteraneene. În timp ce Bretania rămîne lungă vreme excentrică şi închisă, primind numai influenţe normande, Sud-Vestul dă dovadă în monumentele sale de extrema diversitate a vieţii lui istorice : în epoca romanică, puternica amprentă a constructorului roman se manifestă încă în folosirea frumoaselor coloane lipite de faţade sau de pereţii absidelor, arhitectura bolţilor e mediteraneană, tratarea sculpturii decorative o aminteşte pe cea a fildeşurilor arabe şi mai aminteşte cofretele cu scene de vînătoare aduse după cruciada din Spania. Aşa că ni se impune constatarea fecundităţii contactelor în Apus, şi mai cu seamă în Franţa, graţie dublei sale situaţii, ca şi în Spania, dar cu privilegiul — pentru Franţa — de a fi rămas pămînt creştin, ţară liberă.

Nu poate fi pusă problema de a se contesta fie şi numai o clipă originile mediteraneene ale arhitecturii romanice, precum nici de a se subevalua rolul extinderii Islamului în importarea anumitor elemente ale Orientului Mijlociu în Galia. Merită să ştim că arabii şi-au pierdut baza lor de la Garde-Freinet în 973 şi că pisanii au început, în primii ani ai secolului al XI-lea, să cureţe Mediterana apuseană. Să mai adăugăm şi o coincidenţă, sau mai degrabă un sincronism de un interes cîtuşi de puţin mediocru : cam în acelaşi timp, prinţii Bagratizi, marii ctitori de biserici, a căror influenţă se regăseşte în arhitectura şi sculptura Galiei, liberau teritoriul armean. Dar monumentele nu călătoresc în lăzi numerotate pe corăbii bine păzite. Chestiunea e mai complexă, mai nuanţată. Se poate spune chiar că orice imitaţie pasivă ca şi orice lucru importat, sînt aproape sterile dacă nu se produc într-un mediu care le preia, care le gîndeşte din nou, care le modelează după propriile lui exigenţe. E destul de inutil să mai insistăm asupra ului-

toarei varietăţi a artei romanice franceze : a fost mult timp studiată pe „şcoli", termen învechit, însă cu meritul de a sublinia diversitatea experienţelor şi bogăţia soluţiilor. Chiar în interiorul unui grup foarte omogen, cum e cel al basilicilor de pelerinaj, afli deosebiri adînci între biserici ca Saint-Martial din Limoges, Sainte-Foy din Conques şi Saint-Sernin din Toulouse. Dar caracterul experimental şi forţa inventivă a artei acesteia sar în ochi atunci cînd compari o biserică burgundă de tip clunisian cu o alta, din aceeaşi regiune, de tipul Vézelay, şi mai mult încă, atunci cînd treci din Normandia în Provenţa, sau din Sud-Vest în Auvergne. În timp ce colosalele biserici de pe Rin, măreţi mastodonţi carolingieni, par naufragiate pe ţărmurile timpului, ca martorii unei arte de mult duse, arta romanică a Apusului trăieşte cu intensitate, cu o varietate de resurse inepuizabilă. Ai un sentiment şi mai puternic dacă, aşezîndu-te la izvoarele acestei desfăşurări, o vezi născîndu-se în secolul al XI-lea şi precizîndu-se puţin cîte puţin prin căutări, prin încercări care, pornite de la sugestii sau de la prototipuri îndepărtate, sfînşesc prin a defini forme noi.

În acest fel experienţa apuseană modelează cu originalitate fondul mediteranean. Răsăritul, care furnică de sculptură romanică, capătă un loc după o logică arhitecturală şi o logică umană ce ne aparţine ca specifică. Cu atît mai mult apare arta gotică drept o experienţă specifică Apusului. Fără îndoială, aşa cum foarte bine s-a demonstrat, există ogive armeneşti, imitate textual în Italia şi în unele construcţii militare din Franţa. Fără îndoială, avem vechi exemple de ogive lombarde, care se leagă poate de unele procedee folosite de romani. Arta gotică însă nu are nimic mediteranean. Elementul său tehnic esenţial a fost încercat în multe chipuri şi nu doar într-un punct sau două ale teritoriului francez, iar cînd se defineşte ca un mod sistematic şi nou al artei de a clădi, asta se petrece în Normandia şi Anglia, la Lessay, la Saint-Paul din Rouen, la Durham (1093—1104). În fine, cînd dă naştere unui stil, adică unui sistem coerent, original şi complet, asta se petrece în inima Franciei, în Île-de-France, printr-o serie de experienţe atît de riguros înlănţuite încît au putut fi comparate cu demonstrarea unei teoreme. E o eroare, la care ştiinţa germană ea însăşi a trebuit să renunţe, atribuirea unor origini germanice acestei arte, o dată ce Germania a fost, dintre toate naţiunile, cea mai înceată în a o adopta. Iar s-o interpretezi ca pe o revenie a raselor germanice asupra naturii şi divinului e o veche ficţiune romantică ; raţiunea, armonia, măsura care veghează la cele mai îndrăzneţe combinări ale acestui *opus francigenum* o condamnă fără apel.

Arta gotică e deci expresia pură a unei gîndiri şi a unei căutări apusene. Se poate spune chiar că, prin leagănul lor, ele ţin în esenţă de civilizaţia Atlanticului. Relaţiile care uneau Marea Britanie cu Franţa pe plan economic, drumul trecînd prin Noyon de la Bologna către oraşele comerciale din Champagne au colorat cu contribuţii noi şi aprecia-bile fondul gotic al Apusului şi vin cu un adaos la ceea ce ne dau, în epoca imediat anterioară, raporturile politice dintre Normandia şi Anglia.

Dar încă dintr-o perioadă mai veche contribuiseră Insulele Britanice, prin elemente originale, să libereze spiritul Apusului, — nu în Anglia sudică, unde misiunea lui Augustin introdusese creştinismul de speţă romană, ci în Northumbria, în Scoţia şi mai ales în Irlanda. Ultima păstrase într-un mediu celtic retras bogate depozite ale civilizaţiei bronzului : după un somn de peste cincisprezece secole, e uimitor să vezi cum învie acolo, extrem de viguros şi luxuriant, cultura spiralei şi a împletiturilor, în timp ce creştinismul irlandez îşi capătă accentul său propriu, se încăpăţînează, în nişte faimoase controverse, să-şi păstreze poziţiile personale cît priveşte liturghia şi calendarul bisericesc şi propagă o hagiografie plină de miracole cărora li se amestecă resturi din epopeile preistorice. Oricare ar fi fost în civilizaţia irlandeză contribuţiile mediteraneene, de pildă cele datorate călugărilor copţi din unele mînăstiri, cum să negi că s-ar fi aflat acolo, în plin Atlantic, o vatră foarte veche şi foarte originală, un soi de celtism maritim a cărui gîndire şi ale cărui căutări vin în întîmpinarea umanismului clasic, nu dintr-un hazard sau joc, ci în virtutea unei structuri intelectuale care nu e nici cea a Mediteranei, nici cea a Germaniei. Fără îndoială acolo s-au făcut cele mai îndrăzneţe experienţe asupra omului luat ca temă ornamentală, cu oamenii-palmete, cu oamenii-împletituri ai vechilor evangheliare. De acolo a pornit nu numai sfîntul Colomban, ctitor al mînăstirilor din Luxeuil şi Bobbio, ci şi acei *peregrini Scotti*, pelerini pe tot întinsul creştinătăţii apusene, care dezvăluiau pretutindeni straniile lor secrete, magia îmbinărilor liniare, şi asta atît de bine încît arta miniaturii carolingiene juxtapune — sub legături cărora cabuşoanele de gemă le sînt încă montate ca de către nişte aurari barbari — o renaştere a figurii omeneşti tratată după principiile mediteraneene şi, pe de altă parte, minunate grădini abstracte, împletituri înflorite în care forma pură, încîntată de sine însăşi, oferă un pretext nelimitat tuturor capriciilor imaginaţiei. Retrezirea unora dintre formele acestea vechi, şi mai cu seamă a contracurbei, va contribui în primii ani ai secolului al XIV-lea la stilul falmboaiant. Pe alt plan decît cel al decorului, ce e comun, de exemplu, între turnurile subţiri şi înalte de la

Glendalough, asemănătoare unor lumînări de piatră, şi masiva arhitectură carolingiană? Şi, cu toate că anumite fildeşuri carolingiene au putut fi copiate în unele din reliefurile ce decorează crucile irlandeze publicate de Françoise Henry [1], nu ele dau — departe de asta! — caracter acestor monumente, ci anticul disc solar combinat cu crucifixul, panourile de împletituri, scenele de vînătoare şi război sculptate pe socluri şi care sînt împrumutate de la bătrînele cîntece epice insulare. În fine, din acest mediu răsare gînditorul cel mai ciudat şi poate cel mai adînc al întregului ev mediu, Scotus Erigena, a cărui teologie vizionară, cu un bogat conţinut metafizic, e într-un contrast atît de viu cu academismul gîndirii bizantine şi cu disputele ei deşarte.

Cît despre scandinavi, ei îşi îndreaptă spiritul către alte reflecţii. Se uită prea lesne că sînt două soiuri de germani: cei continentali şi popoarele mării. În timp ce primii îşi găsiseră cu mult înainte aşezarea lor teritorială în regiunea Europei centrale, care le-a şi luat numele, iar după împărţirea Imperiului carolingian, mai ales însă după întemeierea Sfîntului Imperiu romano-german, acţiunea lor se îndreaptă mai cu seamă înspre răsărit, contra slavilor, şi înspre sud, contra Italiei, incursiunile normanzilor se propagă pe un spaţiu imens, mai ales în Atlantic, asta pînă la marea epocă a vikingilor, cînd Canut întemeiază un imperiu ce înglobează Anglia, în aşteptarea cuceririi definitive a acesteia din urmă de către un alt viking, ai cărui strămoşi deveniseră, cu un secol şi jumătate înainte, mari stăpînitori de pămînturi, vasali ai Franţei: Wilhelm Cuceritorul. Nu se opun unii altora numai prin aria migraţiilor, care i-au purtat pe normanzi pînă în Italia meridională şi în Sicilia, ci şi prin caracterele proprii ale celor două culturi. Dacă germanii continentali au avut vreodată aptitudini originale, se poate spune că, oricum, în secolele al IX-lea şi al X-lea, ei le-au pierdut cu desăvîrşire, complexul civilizaţiei carolingiene, de altfel în totul artificial, fiind în esenţă mediteranean, cu unele contribuţii irlandeze şi cîteva rămăşiţe barbare. Or, tocmai dimpotrivă, aceasta e epoca celei mai mari splendori a culturii scandinave, începînd cu stelele funerare de la Gotland şi sfîrşind cu bărcile războinice de la Vetsfold. Nu putem intra în dificila chestiune a raporturilor lor cu civilizaţia Insulelor britanice, cu Irlanda; puţin ne interesează, în studiul nostru, să ştim ce-au dat şi ce-au primit. Pe de altă parte, e cu neputinţă să nu fi exercitat oarecare influenţă asupra Apusului continental. Nu e cîtuşi de puţin nevoie să amintim monştrii bisericii de la Bayeux. Dar nici nu trebuie

[1] F. Henry, *La sculpture irlandaise dans les douze premiers siècles de l'ère chrétienne*, Paris, 1933.

supraestimate aceste contribuţii. Teoria după care arta gotică ar datora anumite motive fundamentale bisericilor de lemn din Norvegia se întemeiază pe o interpretare cronologică mai mult decît discutabilă şi pe o asimilare inexactă a tehnicii lemnului cu tehnica pietrei. Nu, ceea ce are însemnătate e că avem în aceste regiuni o cultură în plină izbucnire şi de o vitalitate extraordinară care, pornind de la monotonia anumitor teme preistorice, a înmulţit experienţele creatoare, a înnoit stilul animalier, şi-a demonstrat bogăţia şi aptitudinile, dovedite prin opere remarcabile încă din epoca bronzului. Măreţia lumii germanice trebuie căutată în aceste regiuni, fecundate de mare, ultimă treaptă a omului apusean înainte de gheţurile polare. De pe aceste ţărmuri a pornit el ca să ajungă în Apusul extrem, pînă în Groenlanda, pînă în continentul american, cu mult înaintea erei marilor descoperiri.

E remarcabil, nu însă surprinzător, cum prin creştinare s-a neutralizat treptat originalitatea scandinavilor şi cum arta mediteraneană, sub forma ei romanică, sfîrşi prin a înlătura încîntătoarele şi bizarele portaluri din împletituri ce reprezentau ultimul stadiu, stadiul baroc, al culturii scandinave. Avem aici doar un singur aspect al conflictului care, în drama evului mediu, opune Mediterana Atlanticului, popoarele Apusului popoarelor Europei centrale, pe germanii continentali germanilor maritimi. Am văzut cîteva episoade — poziţia barbarilor în raport cu marile construcţii istorice ale Mediteranei, crearea Germaniei de către Carolingieni şi amprenta pe care i-au lăsat-o aceştia, în fine trezirea Apusului, care-şi realizează propriile experienţe fără a rupe — departe de aşa ceva ! — cu Mediterana, ci definind astfel o nouă poziţie, un nou teritoriu pentru civilizaţia umană. Evul mediu nu e în esenţă nici mediteranean, nici „nordic“. E apusean. A clădit nu numai biserici, a clădit o societate. Ruinele îngrămădite de pe urma prăbuşirii Imperiului carolingian, feudalităţii născute din descompunerea aceluiaşi şi care e întocmai statutul organizaţiilor primitive, statut pentru care Africa neagră ne oferea exemple încă la sfîrşitul secolului al XIX-lea, el a făcut sforţarea de a le substitui o nouă ordine publică, prin Magna Charta, prin liberarea oraşelor, prin încercările seculare ale regilor capeţieni, aceşti seniori feudali, de a-i nimici pe ceilalţi feudali şi de a da Franţei acea unitate adîncă, acel caracter de naţiune modernă pe care Germania şi Italia nu l-au obţinut decît de puţină vreme. Apusul, scăldat de Atlantic, e soclul civilizaţiei medievale şi contemporane, aşa cum Grecia, scăldată de Mediterana, e soclul civilizaţiei antice.

Dacă insist asupra acetor fapte, nu e pentru a împodobi timpul de dinainte şi de după anul o mie cu o inutilă panoramă de consideraţiuni

supraestimate aceste contribuţii. Teoria după care arta gotică ar datora anumite motive fundamentale bisericilor de lemn din Norvegia se înteamează pe o interpretare cronologică mai mult decît discutabilă şi pe o asimilare inexactă a tehnicii lemnului cu tehnica pietrei. Nu, ceea ce are însemnătate e că avem în aceste regiuni o cultură în plină izbucnire şi de o vitalitate extraordinară care, pornind de la monotonia anumitor teme preistorice, a înmulţit experienţele creatoare, a înnoit stilul animalier, şi-a demonstrat bogăţia şi aptitudinile, dovedite prin opere remarcabile încă din epoca bronzului. Măreţia lumii germanice trebuie căutată în aceste regiuni, fecundate de mare, ultimă treaptă a omului apusean înainte de gheţurile polare. De pe aceste ţărmuri a pornit el ca să ajungă în Apusul extrem, pînă în Groenlanda, pînă în continentul american, cu mult înaintea erei marilor descoperiri.

E remarcabil, nu însă surprinzător, cum prin creştinare s-a neutralizat treptat originalitatea scandinavilor şi cum arta mediteraneană, sub forma ei romanică, sfîrşi prin a înlătura încîntătoarele şi bizarele portaluri din împletituri ce reprezentau ultimul stadiu, stadiul baroc, al culturii scandinave. Avem aici doar un singur aspect al conflictului care, în drama evului mediu, opune Mediterana Atlanticului, popoarele Apusului popoarelor Europei centrale, pe germanii continentali germanilor maritimi. Am văzut cîteva episoade — poziţia barbarilor în raport cu marile construcţii istorice ale Mediteranei, crearea Germaniei de către Carolingieni şi amprenta pe care i-au lăsat-o aceştia, în fine trezirea Apusului, care-şi realizează propriile experienţe fără a rupe — departe de aşa ceva! — cu Mediterana, ci definind astfel o nouă poziţie, un nou teritoriu pentru civilizaţia umană. Evul mediu nu e în esenţă nici mediteranean, nici „nordic". E apusean. A clădit nu numai biserici, a clădit o societate. Ruinele îngrămădite de pe urma prăbuşirii Imperiului carolingian, feudalităţii născute din descompunerea aceluiaşi şi care e întocmai statutul organizaţiilor primitive, statut pentru care Africa neagră ne oferea exemple încă la sfîrşitul secolului al XIX-lea, el a făcut sforţarea de a le substitui o nouă ordine publică, prin Magna Charta, prin liberarea oraşelor, prin încercările seculare ale regilor capeţieni, aceşti seniori feudali, de a-i nimici pe ceilalţi feudali şi de a da Franţei acea unitate adîncă, acel caracter de naţiune modernă pe care Germania şi Italia nu l-au obţinut decît de puţină vreme. Apusul, scăldat de Atlantic, e soclul civilizaţiei medievale şi contemporane, aşa cum Grecia, scăldată de Mediterana, e soclul civilizaţiei antice.

Dacă insist asupra acetor fapte, nu e pentru a împodobi timpul de dinainte şi de după anul o mie cu o inutilă panoramă de consideraţiuni

generale. O fac deoarece data aceasta îmi pare una dintre cele în dreptul cărora se articulează puternic evul mediu. Vom vedea ce evenimente se înfiripă atunci în Islam, cu decăderea Califatului din Córdoba; în Scandinavia, cu războaiele hotărîtoare şi cu convertirea la creştinism; în Imperiu şi la Roma, unde Gerbert şi Otto al III-lea instaurează o foarte precară monarhie universală, simbol al fragilităţii aspiraţiilor italiene ale Germaniei; în fine în Europa răsăriteană, unde ungurii, după ce multă vreme au pustiit Apusul, îi devin apărători şi fac din monarhia apostolică o aşezare împotriva barbarilor stepei. Pe de altă parte, bisericile aceleiaşi perioade ne vor arăta, laolaltă cu viguroasa continuitate a arhitecturii carolingiene în nordul Franţei, creşterea în importanţă şi propagarea anumitor tipuri mediteraneene ale unei formule străvechi, implicînd însă o noutate revoluţionară, bolta, în timp ce, în regiunile mijlocii, pe Loara, se dezvolta cu repreziciune un nou tip de absidă exterioară, sortit să ajungă un element caracteristic al arhitecturii apusene în epoca romanică şi în cea gotică. Tradiţii, influenţe, experienţe, toate se îmbină: Răsăritul, Mediterana şi Apusul lucrează împreună. Rămîne să determinăm respectivele contribuţii. Rămîne să analizăm şi să înălţăm, pe un fond încă obscur, cîteva figuri al căror relief nu e de loc mediocru. Căci istoria nu e alcătuită doar din curente, din evenimente şi din cadre, e alcătuită în esenţă din valori omeneşti.

CAPITOLUL I

PROBLEMA SPAIMELOR

Avem dreptul să introducem în studiul istoriei fenomenele de psihologie colectivă ? Sînt fără îndoială cele mai greu de surprins cu precizie. Avem o percepere directă a sensului şi vieţii unei instituţii, a cauzelor şi rezultatelor unui eveniment militar, a unei convenţii politice. Putem chiar reconstitui mobilurile ce au acţionat asupra unei conştiinţe omeneşti. Sîntem mult mai puţin înarmaţi pentru abordarea vastei regiuni nedeterminate a instinctelor, credinţelor şi frămîntărilor care urnesc, nu individul, ci mulţimile. Dar se poate ocoli elementul acesta cînd e vorba de crezul religios sau de cel revoluţionar spre pildă ? Ar fi periculos să elimini datul acesta fundamental al sociologiei, chiar cînd ia, cum se întîmplă adesea, un caracter fantastic. Nişte mari unde afective ca iubirea şi teama tulburînd un întreg popor nu sînt neapărat iluzii romaneşti. Totul e să le constaţi mai întîi, în texte, să le analizezi, să arăţi ce amploare şi intensitate au relativ la timpul şi locul lor.

Poate că ar fi mai precaut, acum cînd întreprindem studiul unui mare an al Apusului, să-l fixăm întîi pe bazele lui cele mai statornice şi nu să pătrundem pe calea aceasta grea şi nesigură. Dar cu toate că istorici serioşi au formulat, în legătură cu spaimele anului o mie, rezervele cele mai categorice şi mai bine întemeiate, pentru unele spirite judicioase, în special pentru anumiţi arheologi, ambele noţiuni, anul o mie şi spaimele, apar încă strîns asociate. Nu e numai efectul unei concepţii romantice asupra evului mediu, specifică secolului al XIX-lea, ci şi un procedeu lesnicios de clasare a faptelor : în anul o mie, omul apusean e în miezul nenorocirilor ce-l copleşiseră tot timpul secolului al X-lea ; credinţa în sfîrşitul lumii s-a iscat la apropierea datei fatidice şi a fost stimulată de minuni ; o teamă de nespus cuprinde ome-

nirea : sorocul prezis de apostol se împlineşte... Dar anul trece, lumea nu e nimicită, omenirea răsuflă uşurată, păşeşte cu recunoştinţă pe căi noi. Totul se schimbă, toate se îmbunătăţesc, şi în primul rînd arhitectura religioasă. Într-un text faimos asupra căruia vom mai reveni, călugărul Raoul Glaber scrie : „Cam la trei ani după anul o mie, pămîntul se acoperea cu un alb vestmînt de biserici..." [1].

Dacă unii istorici de odinioară au cedat ispitei de a ne dărui o pictură cu viguroase contraste a acestei perioade medievale, acumulînd rînd pe rînd umbra şi lumina, insistînd cu voluptatea talentului asupra caracterului convulsiv al crizei, trebuie oare ca noi, reacţionînd, după ce am spulberat legenda spaimelor, să ne dedicăm exclusiv evenimentelor constructive notabile ale epocii şi să o reprezentăm, cu optimism, ca pe unul dintre momentele în cele din urmă fericite ale istoriei omului ? Sau, cum au făcut unii, să adoptăm o prudentă poziţie mijlocie, la egală distanţă de amîndouă excesele, să neutralizăm cumva anul o mie, să vedem în el un an ca toţi anii, printre atîţia ani ?

Chestiunea e mai complicată. Trebuie mai întîi să dezlegăm problema spaimelor şi năpastelor, luînd însă seama la mai multe fapte. Credinţele milenariste nu sînt o vorbă goală. Care le sînt originile, care le e dezvoltarea — foarte inegală — în Răsărit şi în Apus, sensul în evoluţia gîndirii creştine ? Nu cumva au acţionat într-un moment anume al secolului al X-lea ? În ce regiuni ? Asupra căror clase ale societăţii ? În ce grad a participat reanimarea studiilor apocaliptice ? Cum s-a ajuns la localizarea spaimelor tocmai în anul o mie ? — ceea ce pare la început natural, dar e inexact. În sfîrşit, ce rol mai joacă ele în studiul arheologic al evului mediu ? Abia după ce vom fi răspuns acestor întrebări, ne vom putea analiza cu obiectivitate subiectul.

I

Ideea sfîrşitului lumii apare aproape la toate popoarele vechi ca un element fundamental al religiei sau filozofiei lor,

---

[1] Raoul Glaber, *Les cinq livres de ses histoires* (900—1044), ed. M. Prou, Paris, 1886, cartea a III-a cap. IV ; E. Pognon, *L'an mille*, Paris, 1947, p. 89.

de asemeni şi ideea glorioasei învieri, precum şi tema periodicităţii milenare : astfel, în mazdeismul iranian, la capătul a unsprezece mii de ani, iarna şi noaptea se abat peste lume, dar morţii înviaţi coboară din regatul lui Yima pentru a repopula pămîntul. Credinţe analoge se regăsesc în vechea mitologie germanică, tot aşa la unele comunităţi musulmane. Filozofia lui Heraclit şi filozofia stoică erau şi ele mai mult ori mai puţin impregnate de doctrine analoge. În *De natura deorum*, Cicero lămureşte cum lumea va pieri în foc, dar focul fiind suflet, fiind zeu, lumea va renaşte la fel de frumoasă ca la început.

Potrivit milenarismului creştin, Hristos trebuie să guverneze lumea o mie de ani — în latină *millenium*, în elină *chiliasm*. Această idee este esenţială pentru creştinătatea primitivă, în sînul căreia ea continuă o veche tradiţie iudaică. Harnack [1] a pus bine în lumină dezvoltarea acestui gînd, ca şi complexitatea elementelor ce îl compun : lupta supremă împotriva duşmanilor Domnului, întoarcerea lui Hristos, Judecata din urmă, întemeierea pe pămînt a unei împărăţii glorioase. În literatura apocaliptică iudaică, în Ieremia, Iezechil, Daniil, de asemenea în Psaltire, împărăţia mesianică e nesfîrşită ca durată. Pe urmă iese la lumină o idee nouă : se face distincţia între venirea lui Mesia şi arătarea Judecătorului divin. De aici o durată limitată atribuită împărăţiei mesianice propriu-zise : limitată, însă neprecizată de Baruch, pentru care împărăţia aceasta va dura pînă ce se va sfîrşi corupţia lumii, — text preţios deoarece ne împiedică să confundăm împărăţia mesianică, în care omenirea se mai zbate încă împotriva păcatului, cu împărăţia gloriei. După Apocalipsul lui Ezra, şi după Talmud, durata împărăţiei mesianice e de patru sute de ani. Însă cea care îi e cel mai mult atribuită e un mileniu, adică o zi de-a Domnului, o zi de o mie de ani. Vom vedea reapărînd în cursul evului mediu viziunea aceasta a unei săptămîni imense, ale cărei şapte zile constituie cele şapte vîrste ale lumii, dintre care ultima, a împărăţiei lui Mesia, avînd valoare de sabat. Harnack observă cu justeţe că principiul vreunei limitări a duratei nu apare nici în literatura evanghelică, nici în literatura apostolică. Dar Apoca-

[1] A. Harnack, articolul *Millenium* din *Encyclopedia Britannica*, ed. 1934, vol. 15, p. 89.

lipsul sfîntului Ioan, mărturie ciudată a supraviețuirii concepției iudaice la creștinii Asiei, e categoric asupra acestui punct : împărăția mesianică are să dureze o mie de ani. Apoi Satan va reapărea pentru scurt timp și va fi nimicit. Atunci morții vor ieși din morminte spre a fi judecați și, ca în mazdeism, un nou univers, împărăție a gloriei, va fi zămislit pentru cei aleși. Un iudeo-creștin, Cerint, și-l înfățișa, afirmă Eusebiu, ca fiind plin de senzualitate orientală : după apocalipsa nimicirii și a pedepsei, apocalipsa desfătărilor. Orișicum, sub o formă sau alta, ideea aceasta, în liniile ei mari, e de acum înainte ortodoxă, iar doctorii care încearcă să împace păgînismul cu creștinismul, Iustin de exemplu, o reține ca pe un element esențial al celui din urmă.

Se poate spune că aceasta e perioada cea mai înfloritoare a concepțiilor milenariste. Ceea ce e fulgurant și obscur totodată în Apocalipsul ioanesc priia, potrivit diverselor interpretări, acelui simțămînt de nădejde, acelei credințe treze, în așteptare, ce caracterizează mesianismul. Domnul a venit o dată. Domnul avea să revină. Domnul avea să judece viii și morții. Cum să socotești cînd ? Acea zi nemaipomenită, ziua din urmă și vîrsta din urmă a lumii, pătrunseserăm în ea oare ? Avea să se sfîrșească ? Nu urma să apară pe loc Anticrist ? De pe la mijlocul celui de-al doilea secol începe îndelungata controversă dintre interpretarea literară și cea mistică. Bătrînul mileniu iudaic se discreditează după montanism, care îl adoptase. Biserica greacă e din ce în ce mai neîncrezătoare față de ceea ce consideră drept o reverie a vizionarilor, pînă la a exclude Apocalipsul din rîndul scrierilor canonice. Încercările de împăcare, cum ar fi cea a lui Dionis din Alexandria, nu potolesc decît provizoriu o dezbatere care, pornind de la mileniu, pune în conflict, înlăuntrul creștinismului, spiritul iudaic și spiritul grec, anxietatea unui mesianism etern și misticismul elenistic. Teologii din Alexandria și din Bizanț izgonesc Apocalipsul, vechile comunități orientale, mai mult ori mai puțin pătrunse de iudaism, îl păstrează. Ne-am putea închipui un fenomen de tradiționalism strîmt exercitîndu-se în mediile închise, Egiptul copt, Arabia, Etiopia, Armenia. Dar nu, pentru că Apusul, unde gîndirea teologică este atît de activă și bogată, ne înfățișează același conservatorism la magiștri ca Tertulian, Lactanțiu, Sulpicius

Severus. E extraordinar să constaţi, nu doar o simplă nuanţă de tonalitate, ci o opoziţie de doctrină.

Ei n-au nici o îndoială asupra autenticităţii şi caracterului apostolic al lui Ioan. Nici o îndoială asupra venirii viitoare sau apropiate a lui Hristos, care urmează să întemeieze împărăţia lui pămînteană şi Biserica sfinţilor pentru o mie de ani. Nici o îndoială asupra întoarcerii lui Nero ca Anticrist. Nu e prea îndrăzneţ să spui că milenarismul apocaliptic, cu puternica sa vizualitate, cu speculaţiile sale iudaice asupra numerelor, cu nesiguranţa lui avidă în privinţa clipei în care zilele vor fi ajuns la capăt, menţine biserica în acea dramatică alarmă care se potriveşte atît de bine creştinătăţii răsăritene şi care elenismului creştin îi repugnă.

Oare influenţa sfinţilor părinţi greci, prin intermediul unor doctori ca sfîntul Ieronim, a sfîrşit, în secolul al IV-lea, prin a micşora, a toci convingerile apocaliptice ? E oare vorba de o apatie, cum obişnuieşte să se producă adesea după marile tensiuni morale şi după virulenţa iniţială a doctrinelor ? Sau, în sfîrşit, e poate vorba de interpretarea dată mileniului de către sfîntul Augustin, care pune parcă un capăt stării de transă a sufletului creştin, sau care mai degrabă o potoleşte, extinzînd-o deasupra mai multor secole ? Pentru Augustin, biserica este împărăţia lui Isus Hristos, iar mileniul a început cu anul Întrupării. Într-un articol, de altminteri bogat şi bine venit, Émile Gebhart înfăţişează cu totul altfel chestiunea.[1] El presupune că episcopul african asistînd la prăbuşirea Imperiului crezu că vede primul act al dramei întrevăzute de Daniil, prezise de sfîntul Ioan, confirmate de sfîntul Paul, duelul dintre Anticrist şi Isus care întîi avea să apară învins... Cît despre ultimul act, nu-i va veni rîndul decît după cei o mie de ani ai domniei temporale a bisericii şi a lui Hristos. Prăbuşirea imperiului, adaugă Émile Gebhart, fiind „prologul obligat“ al mileniului, trebuiau adunaţi încă cel puţin patru sute de ani la perioada căreia sfîntul Augustin el însuşi nu-i putuse vedea ziua dintîi... La drept vorbind, foarte discutabilă această teorie cu cele patru secole de „pro-

[1] É. Gebhart, *L'état d'âme d'un moine de l'an mil*, *Revue des deux mondes*, sept. 1891, pp. 600 şi următoarele ; *Moines et papes, essais de psychologie historique. Un moine de l'an 1000, etc....* Paris, 1896 ; vezi de asemenea E. Pognon, *L'an mille*, Paris, 1947, pp. 41 şi următoarele.

log obligat". Dacă mileniul augustinian, dacă domnia pământeană a lui Hristos începe cu biserica creştină, e limpede că începutul acesta coincide cu naşterea lui Hristos. S-ar putea admite, la rigoare, ca recunoaşterea oficială a creştinismului de către Constantin să fie luată ea drept punct de plecare, nu însă căderea Imperiului care, de altfel, se întinde pe mai multe generaţii şi care nu e propriu-zis o „dată". Cînd Glaber dă anul o mie drept încheierea mileniului, nu merită critica lui Gebhart, are dreptate. Dar, se va zice, ciudată domnie pămînteasca a lui Hristos aceea care se exercită asupra unei lumi atît de plină de păcate şi crime. Adevărat, însă, Apocalipsul lui Baruch nu ocolise lucrul acesta: *Donec finiatur corruptio mundi*. Aşadar, în plină corupţie a lumii şi pentru a-i pune capăt se străduieşte Biserica militantă, asta pînă în ziua cînd, după o ultimă convulsie a Satanei, după Judecata din urmă, Biserica triumfătoare, Biserica înfrăţirii întru Domnul se va ctitori într-o lume înnoită. Domnia pămînteasca nu e deci domnia virtuţii şi păcii, e desfăşurarea dramei căderii şi mîntuirii, dramă plină de catastrofe şi năruiri.

Dacă, după Augustin, milenarismul pare a fi dispărut din doctrina oficială a Bisericii apusene, care în acest fel ar fi ajuns să adopte atitudinea Sfinţilor Părinţi greci, îi rămăsese totuşi, în unele regiuni ale gîndirii religioase, o ciudată vitalitate. Între umanismul evanghelic, care vine cu pacea, şi iudaismul apocaliptic, care vine cu spaima, se poate bănui o contradicţie flagrantă. În realitate, şi unul şi altul răspund anumitor nevoi ale sufletului, se poate spune chiar că sînt complementare. O societate foarte tulburată şi adeseori foarte nenorocită e firesc înclinată, nu numai către citirea literală a marilor texte de unde a izvorît milenarismul, ci şi, în genere, către o tălmăcire apocaliptică a istoriei, către cultul unui Dumnezeu mînios; aşteaptă judecata. Cînd va veni? La o mie de ani după întrupare, ori la o mie patru sute de ani? Nu, mîine dimineaţă, pentru că pot muri astănoapte, iar din clipa aceea soarta îmi e pecetluită. Ce înseamnă o aşteptare mai lungă sau mai puţin lungă în noaptea mormîntului, deoarece oricum e prea tîrziu ca să mai schimb judecata Domnului celui atotputernic. Apocalipsul strigă în urechile mele: fii gata, pînă la urmă toată nefericirea lumii nu e nimic pe lîngă urgiile ce vor vesti sfîrşitul.

Iată de ce, milenarist sau nu, evul mediu apusean a continuat să citească viziunea sfîntului Ioan şi chiar Apocalipsele lui Ezra şi al lui Hermas, pe care unele biblii le cuprindeau. Iată de ce comentariile şi ilustrarea Apocalipsului ioanesc au jucat un atît de mare rol în viaţa sa morală. Comentariul lui Victorin a fost urmat de multe altele. Sfîntul Cezarie a compus nu mai puţin de nouăsprezece omelii asupra operei sfîntului Ioan, căreia prea fericitul Ambrozie Antrert îi consacră zece cărţi. În descendenţa acestor mari interpreţi, îi aflăm pe Beatus din Liébana, Haimon din Halberstadt, Bérenger din Ferrière, Rémi, călugăr de la Saint-Germain d'Auxerre, care, toţi, între secolul al VIII-lea şi al X-lea, au iscodit cartea cea tainică. Asupra lui Beatus — sfîntul Beatus — ar fi locul să insistăm mai mult, deoarece comentariul său a exercitat o influenţă adîncă şi îndelungată asupra gîndirii şi artei medievale în perioada romanică. Avem cu privire la el cîteva date biografice interesante. Născut cam prin 730 şi mort în 798, a fost duhovnicul reginei Osinda, soţia lui Silo, rege de Ovideo (774—783). Apare deci ca o expresie a acelei culturi creştine la menţinerea căreia contribuiau în nordul Spaniei micii principi de viţă vizigotă ai Asturiei. Stareţ la Liébana, el aparţine tot atît de mult creştinătăţii mozarabe influenţate de Islam şi care a fost unul dintre curioşii hibrizi ai civilizaţiei iberice. Se spune că s-ar fi numărat printre magiştrii lui Alcuin şi ai lui Emerius din Osma. Dar înainte de toate e autorul unui *Comentariu asupra Apocalipsului* ce datează din 776. Se vede de la bun început că însemnătatea doctrinală a operei se mărgineşte la o controversă teologică asupra unor puncte ale dogmei care agitaseră şi încă mai agitau Biserica greacă, raporturile de natură dintre Dumnezeu-fiul şi Dumnezeu-tatăl. Jucă un mare rol în lupta contra lui Felix din Urgel şi a lui Elipand din Toledo, partizani ai adopţionismului sau adopţianismului, erezie după care Dumnezeu-fiul şi Dumnezeu-tatăl nu sînt consubstanţiali, după care Dumnezeu-fiul ar fi fost ales, *adoptat* de către Dumnezeu-tatăl, pentru perfecţiunea sa.[1] Însă orizontul uman pe care-l

[1] Asupra lui Beatus din Liebana şi adoppţionismului, vezi : E. Amann, ...*Histoire de l'église*, vol. 6, *Époque carolingienne*, Paris., 1947, pp. 130 şi următoarele. Operele lui Beatus au fost publicate de Florez, Madrid, 1770.

cuprinde *Comentarul* sfîntului Beatus e mult mai vast, datorită uimitoarelor ilustrații cu care a fost îmbogățit în numitele *scriptoria* ale mînăstirilor mozarabe. Pe lîngă înfățișarea monumentelor creștinătății islamizate care reprezintă aici cele șapte biserici ale Apocalipsului, întîlnim un tablou al sfîrșitului lumii egal cu măreața grozăvie a prăpădului și făcut să stîrnească închipuirea în felul cel mai convingător. Se mai adaugă și extrema singularitate a orientalismului apusean, scos în relief, laolaltă cu îmbinările proprii Islamului, de către farmecul sclipitor și totodată blînd al culorii. Textele sînt pentru cei ce citesc. Chipurile acestor admirabile cărți sînt pentru cei ce nu știu citi, iar transpunerea lor în piatra bazilicilor și mai mult încă. Să nu uităm niciodată că în afara mediului clerical cultura evului mediu e o cultură vizuală și că prin ochi s-au propagat mulțimilor învățăturile credinței. Nu se poate insista îndeajuns asupra importanței *Comentariului* și ilustrațiilor sale. Considerabil pentru epoca romanică, așa cum — deși în pofida unor diferențe foarte adînci de stil — a demonstrat-o Mâle, ne lipsesc elementele pozitive de apreciere a efectelor sale în secolele al IX-lea și al X-lea. Neîndoielnic, însă, frumoasele manuscrise i-au izbit pe mulți credincioși, și au început să influențeze arta monumentală încă de dinaintea renașterii marii sculpturi.

În plus, nici nu erau singurele. Alături de Apocalipsele mozarabe, le aflăm și pe cele carolingiene, a căror tradiție se perpetuează sub primii *Ottonieni* și chiar mai tîrziu, și printre care îl putem socoti de pildă, ca monument tardiv, pe cel din Bamberg. Ori de unul ori de celălalt dintre aceste două curente se leagă mai mult sau mai puțin întinsele scene apocaliptice pictate pe zidurile bisericilor în cel de-al XI-lea și cel de-al XII-lea secol. Avem descripția în versuri a celei de la Saint-Benoît-sur-Loire, și timpul a respectat în parte scenele apocaliptice care figurează în josul și în înaltul intrării de la Saint-Savin-sur-Gartempe și pe care le-a studiat recent Yoshikawa [1], după ce le studiase Elisa Maillard. N-avem de-a face cu un episod scurt, nici cu unul limitat la Spania, la Franța meridională și la Imperiu, deoarece un manuscris de la Cambrai ne îngăduie să reconstituim filiația

[1] I. Yoshikawa, *L'Apocalypse de Saint-Savin*. Paris, 1939.

franceză și gotică a unei ramuri anglo-normande. Gîndirea Apocalipsului însoțește întregul ev mediu, și asta nu în cutele ereziei, nu în taina măruntelor secte ascunse, ci la lumina zilei și pentru instruirea tuturor. Acest lucru îl dovedesc nu numai sculpturile cu Judecata din urmă ale timpanelor din secolul al XIII-lea, ci și tapiseriile Apocalipsului din Angers, desenate de Jean de Bruges, executate de Nicolas Bataille către 1370. Să mai adăugăm că în toate momentele acute ale credinței, spre pildă în preajma Reformei, de pe la sfîrșitul secolului al XV-lea înainte, trezirea gîndirii apocaliptice are ceva exploziv : lui Dürer tot ea îi inspiră gravurile în lemn. Am putea merge cu căutarea pînă mult mai tîrziu, și se poate spune că, ori de cîte ori umanitatea e zguduită în adîncuri de vreun cataclism politic, militar sau moral neobișnuit de amplu, îi vine în gînd sfîrșitul veacurilor, evocă Apocalipsul. În mediile încinse de focul unui catolicism vizionar, geniul lui Claudel interpretează și comentează la rîndul său, pentru epoca noastră înspăimîntată, Cartea care prezice și descrie drama sfîrșitului.

Dacă Apocalipsul și comentariile asupră-i prezintă de-a lungul secolelor această continuitate viguroasă, dacă el întovărășește marile neliniști ale omului, dacă susține credința reformatorilor evanghelici, de la Ioachim de Flora pînă la protestantism, atunci apare ca un element esențial al gîndirii religioase apusene. Dar nu e cu necesitate legat de milenarism, sau mai degrabă tinde cu necesitate să se dezlege de acesta, fie că e vorba de mileniul augustinian, fie că e vorba de un mileniu amînat, pentru că data sfîrșitului lumii rămîne ambiguă după anul o mie. Fără îndoială, cifra de o mie e interpretată ca un număr simbolic. Orișicum, în doctrina Bisericii, singur Dumnezeu poate hotărî cumplita clipă, singur Dumnezeu știe care-i sorocul. Problema e să fim lămuriți dacă oamenii secolului al X-lea luau lucrurile astfel și dacă, în ajunul zilelor în care mileniul augustinian avea să se împlinească, nu simțeau apăsarea amenințării de-a dreptul.

Sentimentul difuz al „crepusculului lumii“ se manifestă, în evul mediu apusean, mult înaintea datei fatidice. Fraza *mundus senescit* nu exprimă doar tristețea unui spirit descurajat care asistă la o decădere progresivă a civilizației, la o scădere constantă a nivelului uman după invaziile ger-

manice, nu exprimă un pur pesimism intelectual. E neîndoielnic în acord cu o convingere religioasă. Lumea e asemenea unei făpturi vii care, după ce a trecut prin maturitate, a pătruns în bătrîneţe şi care, cum a profeţit Apostolul, se cuvine să moară. Nu înseamnă că abuzăm de acest text alcătuit din două cuvinte, dacă-i dăm astfel plinătatea sensului său. Găsim o convingere analogă, încă şi mai fermă, spre sfîrşitul secolului al VIII-lea, în Viaţa sfîntului Pardoux (787). Tot ea se exprimă categoric în formularul actelor de cancelarie compus de călugărul Marculf în secolul al VII-lea : *Mundi terminum ruinis crescentibus appropinquantem indicia certa manifestant* [1], ceea ce pare a dovedi cum rămîne încă foarte nesigură cronologia mileniului. Termenii înşişi oferă un amestec de certitudine şi imprecizie. Îi regăsim în secolul al IX-lea în mai multe acte de donaţiune. E curios să constaţi că în secolul al X-lea devin mai rari. Aflăm totuşi unele exemple în vestul şi sudul Franţei, astfel într-o donaţie a lui Arnaud, conte de Carcassonne şi de Comminges, către mînăstirea din Lézat (944) : *Mundi termino appropinquante*... şi în actul de ctitorie a schitului Saint-Germain din Muret (948) : *Appropinquante etenim mundi termino et ruinis crescentibus*... [2] Avem de-a face cu simple clauze de stil, extrase maşinal dintr-un formular vechi ? Da, într-o oarecare măsură, conţinutul lor însă, chiar uzat de o rutină seculară, nu e mai puţin autentic decît al formulei : „În numele Tatălui, al Fiului şi al Sfîntului Duh.“ În orice caz, să reţinem aceste date. Cea de-a doua treime a secolului al X-lea ne prilejuieşte cunoaşterea altor fapte de care e potrivit să ţinem seama cînd examinăm credinţa în crepusculul lumii. Încă dinaintea acestei epoci, în 909, conciliul de la Trosly îi poftea pe episcopi să fie gata să dea socoteală de faptele lor, căci ziua Judecăţii din urmă e pe cale să vie. Dar spre mijlocul secolului al X-lea pare să se fi produs o frămîntare intensă, o criză.

Într-adevăr, la acea epocă se situează două evenimente raportate de Abbon din Fleury, născut în jurul anului 940.

---

[1] Semne vădite vestesc sfîrşitul lumii aproape ; ruinele se înmulţesc.

[2] Asupra acestor documente, vezi J. Roy, *L'an mil. Formation de la légende de l'an mil : état de la France de l'an 950 à 1050*, Paris, 1885, pp. 188 şi următoarele.

Auzise în tinereţea lui, la Paris, cum un predicator vestea pentru anul o mie sfîrşitul lumii, urmat îndeaproape de judecata din urmă. Relatează, de asemenea, un zvon răspîndit prin Lorena : lumea se va sfîrşi în anul în care Bună-Vestirea va coincide cu Vinerea patimilor. Zvonul circula către 975. Or coincidenţa celor două sărbători avusese loc tocmai în secolul întîi şi avea să se repete în 992. *Apologia* lui Abbon e din 998 [1]. Ridicîndu-se împotriva predicatorului parizian şi împotriva tulburării lorene, viitorul stareţ de la Fleury aplica, asemeni tuturor autorilor eclesiastici ce l-au urmat, înţeleapta şi prudenta doctrină a bisericii : să nu datăm Judecata din urmă, să nu siluim taina providenţei. Scrisă cu doi ani înaintea anului o mie, cartea lui era poate de actualitate. Rămîne faptul că aproximativ între 940 şi 970, cîteva documente, o predică, un zvon popular atestă irefutabil credinţa în proximitatea sfîrşitului lumii. În pofida caracterului suspect al cronicii lui Jean Trithème, care nici nu e la drept vorbind o sursă originală, deoarece datează din secolul al XVI-lea, povestea cu Bernhard din Turingia, pe care cronicarul o situează în 960, nu e cu totul de neluat în seamă : ea îşi găseşte un fel de confirmare în faptele evocate de noi şi care-i sînt aproape contemporane : ermitul acesta s-ar fi înfăţişat dinaintea unei adunări de baroni ca să le vestească sfîrşitul apropiat al lumii, dezvăluit lui de Dumnezeu.

Nu e deci vană afirmaţia că, spre mijlocul şi la începutul celei de-a doua jumătăţi a secolului al X-lea, s-a produs în Franţa, în Lorena, în Turingia, o recrudescenţă a doctrinei crepusculului lumii şi poate a milenarismului. Ea se manifestă nu numai în cancelarii, ci şi în Biserică şi în conştiinţa populară. Dar ea privea şi alte medii, în care se simţea nevoia de a o combate. În 954, Adso, la rugămintea reginei Gerberge, soţia lui Ludovic al IV-lea, compuse al său *Libellus de Antechristo*, atît de vestit încît s-a crezut că poate fi atribuit ba sfîntului Augustin, ba lui Raban Maur [2].

---

[1] Abbon, *Liber apologeticus* (Migne. *Patrol. lat.*, CXXXIX, col. 461 şi următoarele).

[2] Asupra lui Adso : J. Roy, *op. cit.*, pp. 186—187 ; *Libellus*, textul în Migne, *Patrol, lat.* CI, col. 1289 şi următoarele ; în fine E. Amann şi A. Dumas, *Histoire de l'Église*, vol. 7, *L'Église au pouvoir des laïques*, Paris, 1948, p. 518.

Atribuiri ce dovedesc proasta cunoaştere a unei personalităţi considerabile, vigurosul reformator al marii mînăstiri de la Montiérender în Champagne, constructorul sau măcar iniţiatorul frumoasei biserici sfinţită la sfîrşitul secolului al X-lea de către stareţul ce i-a urmat, Bérenger. Interesul politic al scrierii acesteia n-a scăpat istoricilor evului mediu care văd în ea una din probele permanenţei în Apus, după destrămarea Imperiului carolingian, a ideii imperiale, şi nu a ideii imperiale pur şi simplu, ci a ideii imperiale france. Kleinclausz [1] şi, după el, Fliche [2], au avut dreptate punînd în lumină acest aspect al tratatului lui Adso, care nu priveşte mai puţin direct nici cercetarea noastră. N-ai motiv să te temi de sfîrşitul lumii şi de apariţia Anticristului atîta timp cît regatele nu se vor fi despărţit de Imperiul roman din care făceau parte integrantă. N-a venit încă vremea. Adevărat, Imperiul roman e distrus în mare măsură. Dar, atîta timp cît francii vor mai avea regi care au datoria să păstreze Imperiul, demnitatea acestuia nu se va nărui cu totul, se va păstra şi ea în regii lor... Ştim cu adevărat, de la doctorii noştri, că un rege al francilor va fi, către sfîrşitul lumii, stăpînul întregului imperiu roman, că va fi cel mai mare şi cel mai de pe urmă dintre toţi regii, iar după ce va fi domnit cu înţelepciune se va îndrepta spre Ierusalim ca să-şi lepede sceptrul şi coroana pe Muntele măslinilor.

Pagini memorabile, în care găsim doctrina Bisericii unită cu o idee politică. Doctrina Bisericii : omul n-are putinţa să dateze sfîrşitul lumii, care e o taină a providenţei divine. Ideea politică : vocaţia imperială a francilor mai dăinuie ; Imperiul e distrus, desigur, şi regatele despărţite, mereu mai sînt însă regi franci care *au datoria* să păstreze Imperiul, privilegiul şi misiunea lor tocmai în asta constau. E plauzibil că abilul Adso nu uită cui scrie, soţiei unui rege carolingian, şi că el îşi nutreşte din însăşi demnitatea destinatarei un raţionament apt să o liniştească în privinţa destinului lumii şi totodată în privinţa viitorului urmaşilor săi. În ajunul momentului cînd Imperiul urma într-adevăr să se re-

---

[1] G. Bayet, C. Pfister şi A. Kleinclausz, *Le christianisme. Les Barbares. Mérovingiens et Carolingiens.* — *Histoire de France*, de E. Lavisse, Paris, 1903, vol. II, partea I, pp. 550—551.

[2] A. Fliche, *L'Europe Occidentale de 888 à 1125*, Paris, 1930, pp. 132—133.

constituie, pe cu totul alte temelii şi spre folosul casei saxone, încrederea aceasta a unui stareţ din Galia în funcţia imperială a monarhiei france are ceva patetic.

Părţile anume consacrate Anticristului nu oferă un interes mai mic, deoarece şi ele încearcă să lupte împotriva credinţei în crepusculul lumii. Nu numai că sfîrşitul veacurilor nu e cu putinţă atîta timp cît regii franci vor păstra Imperiul, dar nici nu poate veni înaintea marii apostazii prezise de sfîntul Pavel. Cît despre însuşi Anticrist, pe care Adso tinde să-l confunde cu Fiara Apocalipsului, autorul ne înfăţişează întreaga lui poveste, care e în parte contraproba vieţii lui Hristos. El are să se nască din seminţia lui Dan, în Babilon, şi să reconstruiască templul din Ierusalim. Domnia lui are să ţină trei ani şi jumătate — cele patruzeci şi două de luni prevăzute de Apocalips şi a căror situare cronologică, în mileniu sau depăşindu-l, fusese studiată de sfîntul Augustin. Oricît ar fi de îndepărtate evenimentele acestea într-un viitor indiscernabil, Anticrist are şi va avea într-una partizani. De cum vedem apărînd un monstru de necredinţă, să ne ferim a crede în venirea Anticristului însuşi. Recomandare ce ajută la înţelegerea anumitor texte din a doua jumătate a secolului al X-lea, în care dezordinile vremii sînt zugrăvite potrivit cerinţelor unei cauze anume şi care nu trebuie luate, cum se spune, cuvînt cu cuvînt, asta în pofida turnurii lor apocaliptice. Aşa de pildă faimoasa mustrare formulată de Arnulf, episcop la Orléans, în conciliul de la Saint-Basle, atît de însemnat pentru istoria Bisericii din Galia şi pentru cariera viitorului papă Silvestru al II-lea [1]: „S-ar spune că ne stăpîneşte Anticrist..." S-ar spune, — de fapt însă nu e aşa.

Am stabilit deci că în mijlocul secolului al X-lea a avut loc o frămîntare şi oarecum un val de credinţă în crepusculul lumii, sezisabil încă, deşi într-un mod mai vag, în cel de-al VII-lea şi de-al VIII-lea secol. Putem fixa chiar cronologia. Între 940 şi 950, unele documente din sudul Franţei preiau frazele descurajate ale formularului alcătuit de Marculf, căzute mai mult sau mai puţin în desuetudine cu un secol înainte, fără doar şi poate sub influenţa restaurării Imperiului de către Carolingieni. În 954, apropiata sosire a

[1] A. Olleris, *Œuvres de Gerbert*, Paris şi Clermont, 1867, p. 213.

Antioristului era aşteptată, deoarece Adso scrie al său *Libellus* pentru a respinge această idee. În 958, Abbon îşi făcea noviciatul la Fleury ; aşadar în tinereţe, adică tocmai în jurul acelui an, auzi el predicîndu-se la Paris asupra sfîrşitului neîntîrziat al lumii. În 960, Bernhard, pustnic de prin provinciile mărginaşe ale Turingiei, vesteşte că i l-a dezvăluit Dumnezeu însuşi. Zece ori cincisprezece ani mai tîrziu, ideea cîştigă teren, şi o aflăm o dată mai mult prin intermediul *Apologiei* lui Abbon : „M-am împotrivit din toate puterile mele părerii acesteia (venirea Anticristului la capătul miei de ani), cu ajutorul Evangheliilor, al Apocalipsului şi al cărţii lui Daniil ; părintele Richard, binecuvîntat fie-i numele, fiindcă primise asupra numitei păreri scrisori din Lorena, mi-a poruncit să mă împotrivesc şi să răspund“ [1]. Totul îndeamnă la a socoti că frămîntarea creşte ca o maree pe măsură ce secolul înaintează către declinul său şi că anul o mie e punctul culminant al acestor spaime.

II

E de remarcat că nu dăm de nici o urmă în actele oficiale şi în cronicarii contemporani. Fapt cu atît mai straniu cu cît credinţa în sfîrşitul lumii, o dată trecut sorocul mileniului, s-a întărit iarăşi în secolul al XI-lea. Nici în protocol, nici în retorismul din diplomele lui Robert cel Pios, rege al Franţei anului o mie, nu se regăsesc vechile formule privitoare la crepusculul lumii, iar Pfister [2] semnalează numai „reflecţii banale privitoare la nevoia de a da ajutor bisericilor, mînăstirilor, slujitorilor Domnului, săracilor şi neputincioşilor. Regele îşi exprimă speranţa că drept răsplată pentru binefaceri Dumnezeu îi va feri regatul, iar mai tîrziu îi va dărui lui şi alor săi viaţa veşnică“. Aceeaşi tăcere în cele peste o sută de bule pontificale promulgate între 970 şi anul o mie. Aceeaşi tăcere în analele vremii, dintre care multe nici nu menţionează măcar anul fatidic, spre exemplu ale lui Aimoin din Fleury, Odoran din Sens, Adhémar din

[1] Abbon, Scrisoarea a X-a (Migne, *Patrol, lat.* CXXXIX, col. 471).
[2] C. Pfister, *Études sur le règne de Robert le Pieux* [996—1031], Paris, 1885, p. XXVII.

Chabannes. La fel şi bografiile lui Abbon şi a sfîntului Mayeul, scrise în 1000 şi în 1004. În sfîrşit Raoul Glaber, care de altminteri crede că sfîrşitul veacurilor şi venirea Satanei sînt aproape şi care zugrăveşte anul o mie, precum şi întreaga sa epocă, în cele mai întunecate culori, nu semnalează frămîntări asemănătoare celei pe care am constatat-o în mijlocul secolului, mai exact în perioada 940—970. Mai mult: pentru Thietmar din Merseburg, anul o mie e de-a dreptul contrariul unei date a spaimei, el îl interpretează ca pe consolatorul milenar al naşterii lui Hristos: „Într-al miilea an de cînd neprihănita Fecioară l-a născut pe Mîntuitorul, vedem cum se înalţă deasupra noastră o zi prealuminoasă.“ [1] Refuz să văd în textul acesta simpla constatare a unei zile senine. Sîntem în drept să ne întrebăm dacă nu trebuie discernută mai degrabă o reacţie calculată la temerile difuze, încă un exemplu pentru atitudinea Bisericii faţă de milenarism, poate şi expresia unui optimism politic la cronicarul împăraţilor saxoni...

Şi-ar putea cineva închipui că murise credinţa în sfîrşitul lumii şi omenirea se liniştise. Aşadar, termenul fatal o dată trecut, lumea nu se mai curmă, se poate vieţui fără grijă. Vechea anxietate însă îşi păstrează toată puterea şi, dacă nimic nu indică izbucnirea spaimei la momentul critic, avem ştiri pozitive cu privire la teama de sfîrşitul lumii aşa cum s-a manifestat puţin după aceea. În actele menţionate de Jules Roy [2] referitoare la aceeaşi regiune ca şi în actele din 944 şi din 948, — unul privitor la o restituire către mînăstirea din Lézat, în 1030, şi celălalt la o abandonare în legătură cu aceeaşi mînăstire, în 1048, — se regăseşte fraza din formularea lui Marculf: *Appropinquante etenim mundi termino et ruinis crescentibus*, repetată poate, la urma urmei, ca o convenţie stereotipă într-o cancelarie îndepărtată, corespunzînd însă, nu încape nici o îndoială, şi unui anumit stadiu al credinţelor. Ierusalimul pare să fi fost, în acest sens, ceea ce s-ar putea numi un ax de cristalizare. Glaber, relatînd călătoria făcută în 1028 de Odolric, episcop al Orléans-ului, la Sfintele locuri, ne spune că zelul nemai-

---

[1] Thietmar, episcop de Merseburg, *Chronicon*, (*Mon. Germ. Hist.* Scritp. III), 790.

[2] J. Roy, *op. cit.*, p. 188.

văzut al populației Ierusalimului era semnul care vestea, după însăși părerea pelerinilor, pe mîrșavul Anticrist și că de fapt oamenii îl așteaptă o dată cu sfîrșitul lumii.[1] După călugărul din Limoges Guillaume Godel[2], care istorisește evenimentele anilor 1009—1010, mulți oameni, cînd cu cucerirea Ierusalimului, socotiră că urma de îndată sfîrșitul lumii. În ultimii ani ai secolului al XI-lea, pe vremea cînd domnea în Apus Henric al IV-lea iar la Bizanț împăratul Alexis, năpastele — ne spune cronicarul saxon — se înghesuiau de pretutindeni, războaiele, foametea, epidemiile, la fel și semnele rele, iar la toate națiile trîmbița cerească suna vestind Judecata din urmă.

Ne aflăm în prezența unei situații paradoxale: pentru mijlocul secolului al X-lea și pentru tot cursul celui de-al XI-lea, avem probe categorice sau urme importante ale credinței în sfîrșitul lumii; pentru anii care preced nemijlocit anul o mie și pentru însuși anul o mie, nu mai avem. Clipa decisivă i-ar fi aflat pe oameni nesimțitori. Trebuie să credem, laolaltă cu Pfister, că fenomenul pe care l-am denumit printr-un termen cam tare, cam dramatic, criza secolului al X-lea, nu era decît o măruntă erezie obscură, combătută cu succes de Biserică? Trebuie să credem că obsesia sfîrșitului lumii ori mai curînd teama de Judecata din urmă sfîrșise prin a se desprinde de calculul augustinian al mileniului, în fine că se putea, ba chiar se și cădea să continue lectura Apocalipsului lui Ioan și teama de cumplita sa împlinire fără aderarea la doctrinele milenariste? Nu cred că spaimele celui de-al X-lea secol pot fi interpretate ca o erezie propriu-zisă. Le-a putut Biserica trata ca atare, dar ele corespund unei stări de spirit, aproape constantă în unele medii ale evului de mijloc, pe cînd alte medii, la aceeași epocă, gîndeau, simțeau și acționau altcumva. Istoria comportă în fenomenele de structură, marile înjghebări politice și economice, unele mișcări bine definite ale gîndirii. Ultimele ne fac să pătrundem în regiuni ale vieții omenești mult mai puțin definite, mult mai greu de analizat, pentru că valo-

---

[1] Raoul Glaber, *Histoires*, cartea a IV-a, cap. 6 (E. Pognon, *L'an mille*, p. 123).

[2] Citat de J. Roy, *op. cit.*, p. 180.

rile afective trăiesc în eterna umbră a instinctelor. S-ar spune că două rase de oameni acţionează în acelaşi timp, pe aceleaşi locuri, pe cele mai diferite căi. Ultimii ani ai secolului al X-lea, anul o mie inclusiv, şi primii ani ai celui de al XI-lea ni-i înfăţişează la lucru pe cei mai viguroşi constructori ai Apusului, capete solide şi limpezi, pline de gînduri atît largi cît şi conturate, chiar atunci cînd sînt îmbibate de anume visuri peste putinţă, mari principi, mari prelaţi, capi ai unor ordine, femei întreprinzătoare, observatori istorici excelenţi care văd şi cuvîntă net, astfel Richer, elev al lui Gerbert, în totul o întreagă şi bine încheiată suprastructură umană. Dedesubt se întind zone umbrite, forţe şi slăbiciuni fără margini, valuri de credinţă, curaj, descurajare, teamă. Anul o mie, cum vom vedea, ne oferă tabloul unor contraste energice. Dacă nici un text nu ne permite să afirmăm că în straturile întunecate ale sale anul fusese tulburat de teama sfîrşitului lumii, totuşi teama — o teamă nedefinită şi care cuprinde totul — nu l-a stăpînit mai puţin. Ea depăşeşte cronologia strictă, îl precede şi apoi nu se stinge o dată cu el. Desigur, nu l-a doborît pe omul apusean, acesta continuă să trudească sub cerul plin de prevestiri. Dar, cu siguranţă, nici „zorile glorioase“ ale lui Thietmar din Merseburg nu sînt mai adevărate decît noaptea înspăimîntată a istoricilor romantici.

Să-l luăm pe Glaber, care rămîne cel mai bun izvor pentru această epocă ciudată şi al cărei interes e departe de a se fi epuizat. E bun ca document privitor la fapte, dar şi ca document personal, precum şi, pentru a folosi o expresie îmbătrînită, ca document uman. Nici vorbă că informaţia îi era considerabilă. Fusese învăţăcel la Cluny, unde se ştia tot. În schimb nici un principiu ordonator, nici un simţ critic, laolaltă — ceea ce e şi mai grav în ochii istoricilor moderni — cu daruri de artist, de artist vizionar, un soi de geniu apocaliptic naiv ce zugrăveşte nu doar faptele şi oamenii, ci şi haloul lor de miracole. Uneori, în latina lui frustă, atît de diferită de frumoasa turnură ciceroniană a gerbertienilor, cîte o expresie nimerită generează imagine şi-l răsplăteşte pe cititor. E curios să-l vezi pe Pfister, admirabil de limpede în studiile sale asupra domniei lui Robert cel Pios, unde toate cad sub cea mai potrivită lumină, minus poate omenescul acelui timp, chinuindu-se cu imprecizia fi-

reasca autorului nostru şi lăsînd să răzbată în limba-i imtuează pe un alt teren, pe care-l ştie bine, al cărui gust şi personală şi severă, ascuţişul iritării sale [1]. Gebhart se si sens îl are, atunci cînd, cu ochiul călugărului de la anul o mie, înceancă să priceapă omul anului o mie, fără a ocoli de loc alte aspecte, revelatorii, însă, după părerea mea, atribuindu-le prea puţină greutate.

Biografia lui Glaber a fost pusă la punct mai ales cu privire la primii săi paşi în viaţa de mînăstire, care începe devreme o dată ce la doisprezece ani purta rasă, de către eruditul burgund Ernest Petit [2]. De altminteri în regiunile Burgundiei s-au depănat zilele lui Glaber, întîi la Saint-Germain din Auxerre, unde stareţ era Helderic, între 997 şi 1004 sau 1005, cu o scurtă şedere la Saint-Léger din Champeaux. Părăsind Auxerre, se opreşte pentru cinci sau şase ani la Moûtiers-Saint-Jean. Între 1015 şi 1030, e călugăr la Saint-Bénigne din Dijon unde stareţ era Guillaume, dar şi pe la alte mînăstiri în trecere, la Bèze şi la Suze. Între 1030 şi 1035, îl găsim la Cluny, unde stareţ era sfîntul Odilon. În sfîrşit se întoarce la mînăstirea lui din tinereţe, la Saint-Germain din Auxerre, pe care n-o mai părăseşte decît puţină vreme pentru Moûtiers-en-Puisaye şi unde îşi dă duhul. În umbletele lui de la o mînăstire la alta, a cunoscut cel puţin două mari figuri, pe Guillaume din Volpiano, stareţ la Saint-Bénigne, şi pe sfîntul Odilon, stareţ la Cluny. Viaţa i s-a scurs într-o regiune în care se desfăşurau pe atunci evenimente considerabile, cucerirea Burgundiei de către Robert cel Pios. În sfîrşit, dacă a fost oaspete al mai multor case vestite, a avut în aceeaşi măsură privilegiul de a călători pe marile drumuri şi de a cunoaşte lumea. Nu e cîtuşi de puţin omul unei chilii, care lucrează în liniştea vieţii singuratice, a tot umblat şi ici şi colo, s-a întîlnit cu cei ce vieţuiesc pe pămînt, a cunoscut anul o mie nu prin texte, l-a trăit, i-a tras aerul în piept. De altfel trecuse graniţele provinciei sale : în 1028, stareţul Guillaume îl luase cu el în Italia. E nomadism în existenţa asta.

De fapt, turbulenţa lui a făcut să fie alungat nu numai dintr-o singură mînăstire. Pare să-l fi posedat, în tinereţe,

---

[1] Cf. C. Pfister, *op. cit.* pp. 110—114.
[2] E. Petit, *Raoul Glaber*, *Revue historique*, 1892.

demonul farselor — bune şi rele —, precum şi acel instinct de zîzanie de care nu sînt lipsiţi întotdeauna compatrioţii săi. Îşi mărturiseşte defectele cu o ingenuitate care i le face simpatice. Nu avem de-a face cu un mistic ros de ardoarea călugărească, ci de un băiat bun trimis de unchiul său la mînăstire cînd nici nu ieşise bine încă din copilărie. În alte timpuri, Raoul Glaber ar fi ajuns unul din acei popi de ţară atît de tipic francezi, cordiali, bucuroşi de viaţă, preoţi excelenţi şi cărturari de modă veche. Cărturar fusese cu siguranţă, iar cînd era dat pe uşă afară din vreo mînăstire îşi privea soarta înţelepţeşte, convins fiind că oricînd cunoştinţele sale îi vor deschide altă mînăstire. I se comandau lucrări, modeste de altminteri, ca refacerea epitafurilor uzate de vreme de la Saint-Germain din Auxerre. Cam certat cu morala ? Da, însă una e burgundul puţintel deocheat şi alta călugării bandiţi de la Farfa care, după o primă răzmeriţă în 936, sfîrşiră prin a-şi otrăvi stareţul, pe Dagobert, şi o duseră într-o bacanală pînă la domnia lui Otto al III-lea. E altceva şi decît călugării rătăcitori din secolul al XI-lea care umblau celebrînd într-o prea elegantă latină liturghia zeului Bachus. Latinitatea lui Glaber, care formulează ici cîteva texte funerare mărunte, colo cîteva capitole ale cronicii sale, n-aduce cîtuşi de puţin cu păgînismul acesta diabolic — întîia tresărire a Renaşterii la nişte clerici obscuri. E prea temător pentru a fi într-adevăr un rău călugăr, un *rerum novarum studiosus*.

Teamă de apropiatul sfîrşit al lumii. Anul o mie nu-i e o dată indiferentă : „Satana se va dezlănţui curînd, la cei o mie de ani împliniţi.“ Dintotdeauna diavolul dă tîrcoale omului, nicicînd însă ca în anii aceştia tulburi. Glaber l-a văzut în cîteva rînduri, o dată la căpătîiul patului său : e un mic monstru negru antropomorf. Bolnavii trebuie să vegheze împotriva vicleniilor lui şi să se ferească de el cu grijă. Prinţul metamorfozelor are darul ubicuităţii şi pe al multiplicităţii. Bîntuie mai cu seamă arborii şi fîntînile. Cum să nu recunoşti într-un asemenea avertisment ecoul înspăimîntat al vechilor credinţe celtice, legate nu numai de arbori şi de izvoare, ci şi de pietre, de monumentele megalitice, împotriva cărora s-au ridicat numeroase concilii din evul mediu timpuriu, precum şi un edict al lui Carol Magnul de la sfîrşitul secolului al VIII-lea ? În straturile lui umane cele

mai profunde, anul o mie păstra deci, dacă pot să spun așa, zăcăminte de preistorie, tălmăcite de cărturari potrivit vederilor unui soi de manicheism prea puțin definit, dar prezent.

Teamă de Satana, „ce se va arăta curînd, la cei o mie de ani împliniți", dar și teamă de mînia Domnului, vechiul său dușman, care înmulțește prevestirile și semnele de afurisenie. Iată urcînd pe cerul anului o mie un meteor înfricoșător: „Se ivi în luna septembrie, după căderea nopții, și se văzu apoi timp de trei luni fără cîteva zile. Strălucea cu atîta putere, că umplea parcă mai tot cerul cu lumina lui, pînă ce se făcu nevăzut la cîntecul cocoșului. A hotărî dacă e încă o stea pe care Domnul o azvîrle pe cer, ori dacă dînsul întețește lumina dintotdeauna a altei stele, poate numai acela care știe pregăti toate în ascunsele taine ale înțelepciunii sale. Ceea ce bine știm, este că asemenea lucru nu se arată nicicînd oamenilor pe lumea asta fără a fi semn neîndoios al unei tainice și cumplite întîmplări. Și cu adevărat, de îndată focul a mistuit biserica Sfîntului Arhanghel Mihail, cea înălțată pe stîncă deasupra mării și la care s-au închinat întotdeauna cu smerenie credincioșii de pretutindeni" [1]. Fără îndoială, cu prilejul cometei acesteia sau al vreunui miracol de același ordin, ne zugrăvesc *Minunile sfîntului Aile* armate de foc înfruntîndu-se pe cer. Ca să abată răul prevestit, stareța de la Jouarre, Ermengarde, și starețul de la Rebais, Renard, puseră la cale o procesiune. Călugărițele, călugării, pășind în rugăciune conduși de capii lor spirituali, sub incendiul ceresc, ce tablou al unei omeniri înfricoșate! Nu trebuie să conchidem pozitiv asupra unor spaime milenariste, deoarece textul nu pomenește sfîrșitul lumii. El trebuie totuși adăugat acelor arhive ale spaimei, atît de bogate în epoca ce ne preocupă. E însă un raționament slab și chiar fals a spune, în legătură cu cometa anului o mie, că n-ar fi singurul miracol ceresc din cursul acestei perioade și a invoca scrisoarea regelui Robert către fratele său Gauzlin, stareț la Saint Benoît-sur-Loire, în legătură cu un alt meteor apărut în 1022 [2]. Lăsînd la o parte

---

[1] Raoul Glaber, *Histoires*, cartea a III-a, cap. 3 (E. Pognon, *op. cit.* pp. 87—88). Cf. J. Roy, *op. cit.* pp. 204—205.

[2] *Culegere din istoricii Galiei și Franței*, vol. I.

faptul că omenirea nu pierde niciodată obiceiul de a tremura dinaintea fenomenelor extraordinare, chiar şi atunci cînd se repetă, evenimentele viitorului nu-i mişcau pe oamenii anului o mie, căci ei nu aveau încă de unde şti ce trebuia să se întîmple douăzeci de ani mai tîrziu. Doar înspăimîntătoarea evidenţă a celor ce le au sub ochi îi mişcă adînc. De altfel, în legătură cu evenimentul din 1022, se surprinde clar deosebirea dintre spirite după mediul din care fac parte. Mulţimii îi e teamă. Începe să se roage. Stareţul Gauzlin recitește *Cartea despre minuni* a lui Valerius Rufus şi *Istoria eclesiastică* a lui Eusebiu : explicaţia lui ne apare întru totul candidă, ceea ce era de aşteptat, e însă cu toate astea o tentativă de interpretare.

Acestei psihologii a fricii, izbitoare la contemporanii lui Glaber şi la Glaber însuşi, în sufletul căruia e cu atît mai notabilă cu cît e vorba nu de un iluminat, ci de un burgund robust şi îndărătnic, nu-i vom mai adăuga tabloul năpastelor ce chinuiesc sfîrşitul secolului al X-lea : molimele, de pildă „boala turbaţilor“, care bîntuie cu o furie ucigătoare în 997, erezia lui Lieutard, care e poate legată, ca un caz sporadic, ba chiar spontan, de doctrina catarilor, în sfîrşit foametea revenind adesea, care luase la drept vorbind un caracter endemic în acele zile întunecate. Dar felul în care Glaber o datează pe cea mai cumplită dintre ele dă de gîndit. Spune : „Oamenii credeau că rînduiala anotimpurilor şi legile elementelor, care pînă atunci stăpîniseră lumea, au căzut iarăşi în haosul veşnic, şi se temeau de stingerea neamului omenesc.“ E marea foamete din 1033 [1]. Glaber ne informează că a avut loc în al miilea an de la Patimile Domnului. Urmă incontestabilă, cred eu, a ceea ce aş numi milenarismul întîrziat. Lumea nu s-a sfîrşit în al miilea an de la Întrupare. Mai este însă şi un al miilea an de la Patimi, în care „oamenii se temeau de stingerea neamului omenesc...“ Astfel teama oscilează între o dată sau alta, după diversele calcule privitoare la mileniu. Aici o surprindem pe viu, conform unui text incontestabil. Adevărat că a te teme să nu-i vezi pe toţi oamenii murind de foame nu e întocmai a te teme de sfîrşitul lumii, însă nici prea departe

[1] Raoul Glaber, *Histoires*, cartea a IV-a, cap. 4 (E. Pognon, *op. cit.* pp. 116—120).

nu e, mai ales dacă ne gîndim la formula datării. Şi adaug că mai avem urme ale milenarismului personal al lui Glaber, fapt apărîndu-mi în afara oricărei îndoieli. Anul o mie îi serveşte oarecum drept punct de reper pentru situarea faptelor în timp. „Cam la trei ani după anul o mie“ se acoperea pămîntul cu albul vestmînt de biserici. De altminteri, niciodată nu fusese omul mai rău şi mai stricat, niciodată nu se dezlănţuise viciul cu o turbare mai apocaliptică. Şi încă n-am spus totul [1].

Să mai examinăm o dată toate elementele chestiunii. În 954, Adso îi închină reginei Gerberge un tratat destinat să combată credinţa în apropiata arătare a lui Anticrist, preludiu al sfîrşitului lumii. În 960, ermitul Bernhard vesteşte sfîrşitul lumii, a cărui revelaţie o avusese. În 970, prin Lorena se răspîndeşte zvonul că sfîrşitul lumii e pe-aproape. În 1009, la Ierusalim, se crede în sfîrşitul lumii. În 1033, în Galia, se crede că omenirea va pieri. În anul o mie un miracol ceresc, interpretat ca un semn al mîniei dumnezeieşti, prevesteşte calamităţi înfiorătoare. Cronicarul anului o mie, Glaber, vieţuieşte în groază, domnia Satanei nu e departe. Anul o mie nu e pentru el anul 999 plus unul. Are un sens tainic, nu atît anul cît mai degrabă cifra de o mie, mileniul, fie că e socotit ca pornind de la Întruparea lui Hristos, fie ca pornind de la Patimi. Totuşi nici un text nu pomeneşte la data aceea spaime colective, valuri de groază. Tocmai la momentul critic, tocmai la împlinirea sorocului, oamenii care mai înainte se temeau de prăpădul lumii şi care mai apoi aveau să dovedească aceeaşi teamă s-au simţit liniştiţi şi plini de încredere. E ceva ciudat în asta.

Trebuie oare să credem că anii ce preced de aproape anul o mie erau făcuţi să spulbere orice anxietate? Nu e vorba de ce credem noi, de interpretarea unor istorici obiectivi, ci de starea de spirit a contemporanilor. Să mai considerăm o dată predica lui Arnulf, episcop al Orléanului, la conciliul din Saint-Basle. Am acest drept, după ce am arătat că aluzia terminală la Anticrist nu are o valoare pozitivă, ci e un „gest“, un „efect“, firesc într-o diatribă îndreptată contra papalităţii. În schimb rezumarea ne-

[1] Dom François Plaine, *Les prétendues terreurs de l'an mil*, *Revue des questions historiques*, 1873

norocirilor creştinătăţii îşi păstrează toată valoarea: „O, timp al năpastei! În ce oraş vom mai afla vreun sprijin, acum cînd Romei, reginei neamurilor, îi sînt răpite puterile omeneşti şi dumnezeieşti? S-o mărturisim cu hotărîre, s-o spunem pe şleau, după prăbuşirea Imperiului, Roma a pierdut Biserica din Alexandria, a pierdut-o pe cea din Antiohia, şi martori sîntem cum Europa însăşi, spre a nu mai pomeni Africa şi Asia, vrea să se rupă de ea. Biserica din Constantinopole s-a sustras jurisdicţiei sale, Spania interioară nu mai ţine seama de hotărîrile ei, *vedem cu ochii noştri răzmeriţa de care vorbeşte Apostolul*, răzmeriţă nu numai a popoarelor ci şi a Bisericilor. Trimişii papei, care sosesc în Galia, ne împilează din toate puterile lor. S-ar zice că ne stăpîneşte Anticristul“ [1]. Nu e nevoie să mai repet aici rezervele mele cu privire la sensul pur alegoric şi la intenţia politică a ultimei fraze. Nu insist nici măcar asupra cuvintelor: „Vedem cu ochii noştri răzmeriţa de care vorbeşte Apostolul.“ Dar e limpede că starea creştinătăţii şi în particular al bisericii era de plîns către sfîrşitul secolului al X-lea, iar spiritele cele mai luminate îşi dădeau cu tristeţe seama: Arnulf nu ezită să facă aluzie chiar la vremurile profeţite de Apocalips. Cît despre Franţa, era chinuită de cele mai mari nenorociri. Nu e istoriceşte exact, poate, dar moralmente e un fapt. Glaber ne spune că în Franţa urgii înspăimîntătoare, vestite de semne sigure ale elementelor, loviră Biserica lui Hristos, dar că regele, ajutat de protecţia divină, opri cursul lor. Aceste „semne sigure“ se înmulţesc în anul o mie: cometei de care vorbeşte Raoul Glaber, trebuie să-i mai adăugăm, după Sigebert de Gembloux şi după Cronica de la Saint-Médard din Soissons, ivirea unui balaur ceresc şi un cutremur de pămînt. Totul coincide, totul converge către spaimă: şi în starea creştinătăţii şi în starea Franţei, şi în multiplicitatea simptomelor funeste. Anul o mie n-a fost deci un răgaz între două crize.

Trebuie deci să căutăm altundeva explicaţia acestei aparente păci sufleteşti şi a tăcerii — relative — din textele contemporane. N-avem cum s-o găsim decît în politica prudentă a Bisericii, care se manifestase încă în *Libellus* al lui

---

[1] Textul lui Arnulf se află în relatarea Conciliului făcută de Gerbert: A. Olleris, *op. cit.*, p. 213.

Adso şi în misiunea pe care o încredinţase abatele Richard lui Abbon. Era în toate acestea, pe lîngă multă umanitate, şi o însemnată precauţie canonică, deoarece biserica nu avea interesul să se pomenească într-o bună zi cu un text revelat dezminţit de fapte. Pentru spiritele superioare, şi chiar pentru spiritele pur şi simplu luminate, valoarea Apocalipsului rămînea în afara oricărei contestări posibile, era însă o valoare netemporală cumva, un fel de calendar perpetuu al marilor anxietăţi sufleteşti, al acelei frici de Judecata din urmă, fără de care credinţa creştină pierde o poezie colosală şi în acelaşi timp o ameninţare plină de eficacitate. Doctrina aceasta a amînării *sine die*, născută în cea de-a doua treime a secolului al X-lea, îşi va fi ivit aşadar fructele.

Din acelaşi punct de vedere, urme nu mai puţin neobişnuite aflăm şi în starea sufletelor, iar erezia lui Lieutard, pe care am pomenit-o, e o pildă printre multe altele. Soiul ăsta de deznădejde religioasă, însoţit de neplata dijmei, crucea călcată în picioare, iată trăsăturile unui om răzbit de suferinţă şi care nu mai aşteaptă de la soartă nimic. Nu agită cutare vag simţămînt milenarist şi începuturile acelui purism evanghelic care e doctrina Catarilor ? Obsesia „crepusculului lumii“, a „marelui crepuscul“, îi munceşte pe toţi reformatorii religioşi — pînă la puternicii organizatori ai unei civilizaţii în deşerturile apusene ale Statelor-Unite, „Sfinţii zilelor de pe urmă“.

Pentru a încerca să definim şi să clasăm cu acurateţă datele acestea ambigui, e potrivit poate să ne amintim, aşa cum sugeram în introducerea noastră, că o epocă, o societate nu e alcătuită dintr-o bucată, că implică mai multe etaje de umanitate, sau, dacă vreţi, un fel de geologie morală. La nivelul ei cel mai vechi, îl găsim pe omul preistoriei, întotdeauna prezent şi ascuns, dezvăluit cîteodată cu bruscheţe de către frămîntarea timpului, pe măcelarul de carne de om, care noaptea dezgroapă hoiturile din cimitire pentru a le vinde la tejghea. Şi, în regiuni mai paşnice, mai misterioase, dar ţinînd şi ele de îndepărtatul trecut, dăm peste păstrătorii bătrînelor credinţi seculare ce nu pier niciodată şi pe care le conservă pînă în zilele noastre aproape tradiţiile folclorice, religia arborilor, a izvoarelor şi a pietrelor. Deasupra, avem zonele mijlocii ale creştină-

tăţii, bogate în valori afective şi în puternice instincte de masă, credincioşii îngroziţi de minuni, răvăşiţi de predici, duşi de valul închipuirilor colective, gloatele adînc mişcate de revelaţia tainelor din Scripturi şi pe care le va ului mede-reu, cu falsa ei siguranţă, potriveala numerelor. Concepe-rea naturii le e încă animistă şi dramatică, mai aproape de vechea Biblie iudaică decît de Evanghelii. Amestecaţi acestor gloate — necredincioşi sporadici, turbaţi însă, şi fără îndoială mai numeroşi decît se crede, pînă şi în clasele înalte, spre pildă acel Aimoin, conte de Sens, pe care-l nu-meau regele iudeilor, deoarece îi iubea, în timp ce dimpo-trivă îngrămădea la adresa popilor şi chiar a prelaţilor ocă-rile cele mai din topor. În fine, dăm peste forţele organice, acelea care menţin şi construiesc : ele de-abia dacă sînt atinse de erorile masei şi ne prezintă, încă de pe atunci, nu doar ce-am denumi capete luminate, ci şi cîteva inteligenţe înalte şi limpezi. Acestea stăpînesc înţelesul corect al va-lorii absolute, adică metafizice, a anumitor articole de cre-dinţă, dar şi pe al caracterului lor relativ în mersul tre-burilor omeneşti. Poate că istoria nu e decît o serie de schimburi şi de potriviri între aceste stratificaţii diverse, cu fenomene de ruptură ce dau la iveală tainele adîncu-rilor. Aşa interpretez eu anul o mie. Nu putem afirma absolut că a fost tulburat de spaimele colective pe care le constatăm cu treizeci de ani mai devreme iar după aceea nu le mai regăsim, însă rămînem surprinşi. Orişi-cum, efortul pentru organizarea Apusului la această epocă s-a desfăşurat cu siguranţă în cu totul alte regiuni umane decît cele în care a putut să se exercite psihologia asta chinuită.

CAPITOLUL II

CONSTRUIREA APUSULUI

Apusul aşa cum l-am definit, adică popoarele cu faţa către Atlantic, printre care Spania şi Franţa au şi către Mediterană o faţă, prezintă la sfîrşitul secolului al X-lea şi la începutul celui de-al XI-lea o anume cîtime de aspecte dintre care unele aparţin lumii carolingiene iar altele vestesc şi pregătesc lumea romanică. Orice perioadă istorică şi chiar fiece clipă a istoriei sînt făcute dintr-o întîlnire a trecutului cu viitorul şi poate tocmai gradul dozajului defineşte prezentul. „Prezentul" anului o mie ne înfăţişează laolaltă forme foarte vechi şi forme sortite unei largi desfăşurări ulterioare, fenomene de structură ce înnoiesc viaţa istorică şi fenomene de disoluţie ce duc la dispariţia trecutului. Dar, folosind anumiţi termeni — fenomene de structură, construire a Apusului — nu subînţeleg o voinţă sistematică, un plan de ansamblu. Doar printr-un soi de acord foarte subtil, foarte nuanţat cu evenimentele, poate — evenrele strict datorate spiritului, împlîntate cu forţa în materia mobilă a timpului, rar durează, fiindcă nu prea ţin seama de viaţă. Anul o mie ne vine în această privinţă cu un exemplu remarcabil : tentativa monarhiei universale, din partea lui Otto al III-lea şi a lui Gerbert.

Un fapt esenţial pentru viitorul lumii şi în particular pentru soarta lumii romanice, e pasul îndărăt al Islamului şi decăderea Califatului Córdobei la sfîrşitul secolului al X-lea. Creştinătatea, împresurată de necredincioşi, năpădită de barbari, începe a-şi recăpăta avantajul în direcţia aceea, după cum şi în Orient, unde principii Bagratizi înfăptuiesc recucerirea Armeniei, după cum şi în mărcile Europei centrale, unde ungurii, care în plin secol al X-lea incendiau

mînăstirile Galiei, se întorc împotriva popoarelor stepei prin întemeierea în anul o mie a monarhiei apostolice şi devin apărătorii Europei creştine. Darea înapoi, întoarcerea cu o sută optzeci de grade şi aşezarea barbarilor — iniţiată de Carol cel Simplu prin cedarea comitatelor maritime ale Seneide-Jos unei căpetenii de piraţi normanzi —, inaugurează evul mediu propriu-zis, aşa cum invaziile germanice inaugurează evul mediu timpuriu. Nu se poate insista îndeajuns asupra acestor fenomene de-a dreptul opuse. Nici vorbă, la Miazănoapte popoarele maritime se află în toiul marii expansiuni a vikingilor, însă ori pătrunseseră de curînd ori tocmai pătrund, prin convertire, în comunitatea creştină. Mezinii lor din Normandia, hoţi de cai, vor pleca să întemeieze un regat în Italia de sud şi în Sicilia, ducele Wilhelm va fi, după vikingul Canut, cuceritorul Angliei, iar piraţii din Gotland vor jefui pînă către mijlocul secolului al XIV-lea oraşele hanseatice. Dar marile ctitorii politice ale normanzilor, aşezate pe aceleaşi temelii cu Apusul şi dintre care cea mai însemnată, de altfel menţinută pînă astăzi, avu drept rezultat înlăturarea sau supunerea germanilor continentali aşezaţi în Anglia, nu mai au un caracter de incursiune şi de jaf ; ele tind la stăpînire, la statornicie, la constituirea unei ordini. În fine, tot la o înjghebare statornică ajung spre sfîrşitul secolului al X-lea, în mijlocul ruinelor Imperiului carolingian, două puteri noi : Sfîntul imperiu romano-german, care va supravieţui pînă în 1804, şi monarhia capeţiană ce nu va lua sfîrşit decît pe timpul Revoluţiei.

E deci motivată afirmaţia că regiunea cronologică a anului o mie şi anul o mie însuşi sînt un moment mare al istoriei omeneşti. Înainte de a-i studia principalele episoade, e indispensabil să examinăm cu repeziciune condiţiile de viaţă şi datele generale deasupra cărora se desfăşoară activitatea istorică.

I

Peisajul istoric al anului o mie e încă un peisaj păduratec, ca în tot secolul al X-lea, în care întinsa pădure europeană acoperă o parte considerabilă a Europei, cîte două treimi din Galia şi din Anglia, Irlanda, Ţările-de-Jos, cen-

trul Germaniei. E mai puțin sigur lucrul acesta cînd ne referim la Spania de nord-est, dacă e adevărat, cum socoate Puig i Cadafalch, că precocitatea ridicării bolților de piatră în Catalonia se explică, parțial măcar, prin belșugul materialului acestuia și prin raritatea lemnului, în vreme ce „zona cherestelei", imensă în secolul al X-lea, iveşte numeroase biserici acoperite cu lemn tocmai din motivul contrar. Punctul acesta de vedere poate fi discutat, nu însă cu totul înlăturat. E cert că Italia de nord, de unde porneau să lucreze la mari depărtări grupuri de zidari vestiți pentru priceperea lor, ne oferă același fenomen, deși pe de altă parte știm că era și ea tot un pămînt împădurit. Ca și Scandinavia, mai cu seamă Norvegia, unde clădirea bisericilor în întregime din lemn supraviețuiește pătrunderii romanice, precum și în Estul și Sud-Estul european, de pildă în Polonia, în Galiția și în partea centrală a Transilvaniei, masivul Bihorului, unde materialul bisericilor țărănești îl constituie lemnul, în plin baroc chiar.

Perioada de dizolvare a Imperiului carolingian amintește în această privință timpurile merovingiene. Într-o Europă a pădurilor, a avut loc poate o „civilizație a lemnului" asemănătoare celei din care găsim nu numai urme, ci și exemple încă vii, prin regiunile ascunse ale Carpaților. Se știe că Strzygowski, preluînd anumite idei ale lui Courajod, a vrut să vadă în ce denumesc eu „civilizația lemnului" originea însăși a marilor culturi medievale. E o greșeală, deoarece tocmai printr-o întoarcere la piatră, la materialele durabile, începe a se defini în a doua jumătate a secolului al X-lea, cum se va vedea îndată, o nouă expresie a vieții, o nouă artă de a gîndi forma, omul și lumea. Ea se însoțește ceva mai tîrziu de lupta contra pădurii care, laolaltă cu desțelenirea și cu secarea mlaștinilor, a fost una din marile sarcini ale secolului al XI-lea. Sîntem la cucerirea pămîntului pentru grîne, atît de aprigă în secolul al XII-lea.

Statutul proprietății funciare continuă să se mai definească, în majoritatea cazurilor, prin prisma marelui domeniu carolingian. Retragerea pe domenii e o caracteristică fundamentală a încheierii evului mediu timpuriu. Are drept consecință dispariția, nu totală, dar aproape deplină, a economiei de schimb. Fiecare trăiește pe domeniul respectiv, pe temeiul mijloacelor acestuia, iar nevoile unei tehnici elemen-

tare şi ale unei vieţi lipsite de rafinament tot meseriile exercitate înlăuntrul domeniului le satisfac. Cînd citim în textele carolingiene descripţia marilor comunităţi mînăstireşti, confirmată de un document cum e proiectul de plan pentru Saint-Gall, cu atelierele şi laboratoarele farmaceutice în care robotesc muncitorii-călugări, întîlnim pilde izbitoare ale unui fel de viaţă ce s-a prelungit pe puţin pînă la anul o mie şi care nu era în exclusivitate propriu mînăstirilor. Remarcabil e însă că mica proprietate s-a menţinut pe malurile Atlanticului şi ale Mediteranei, în vechea Neustrie, în Acvitania, în Provenţa, şi asta fără să se poată invoca în explicarea faptului vreo raţiune împrumutată istoriei civilizaţiilor anterioare. Cel mult ne e îngăduit să notăm, privitor la Galia, că frecvenţa marilor domenii ale regimului senioriał e cea mai ridicată în centru, în nord, în nord-est, cîtă vreme pe malul mării proprietatea rămîne divizată. Faptul acesta nu schimbă însă cu nimic situaţia ţăranului. Agricultori liberi nu mai sînt de loc sau aproape de loc. Drepturile senioriale care-l apasă pe ţăran sînt zdrobitoare. În Franţa secolului al X-lea, către mijlocul acestuia, te-ai fi crezut îndată după o cucerire ; şi chiar despre o cucerire e vorba : a solului, a bunurilor, a omului însuşi — de către foştii înalţi funcţionari imperiali, ajunşi stăpîni ereditari atît ai oficiului cît şi ai beneficiului, fără frîna vreunei puteri regulatoare. Iată haosul evului mediu germanic, în plină destrămare a unui imperiu, cu înfiorătoarele urmări ale unei lăcomii care, pentru a se satisface cu profituri imediate, seacă izvorul bunurilor, astfel mulţimea vămilor la poduri şi a impozitelor de desfacere a mărfii, care deşartă de negoţ drumurile, podurile şi porturile. Richer şi Flodoard ne aduc la cunoştinţă pustiirea cîmpurilor de către invazii şi războaie, iar Raoul Glaber foametea : patruzeci şi opt de ani de sărăcie lucie ; cît despre anii cu cea mai cumplită foamete, anul o mie şi 1033, au fost pentru speţa omenească, după cronicarul nostru, purtători ai ameninţării cu moartea. Asupra oamenilor sleiţi, molima se abate ca un foc ceresc — *ignis sacer*. Te miri că, în asemenea condiţii, mişcările sociale n-au fost mai numeroase şi mai violente. De ereticul Lieutard, care se împotrivea să plătească dijma şi călca crucifixul în picioare, am vorbit. Dar cu un an mai

devreme (997), în răscoala ţăranilor din Normandia, nu pare să se fi amestecat vreun sentiment religios.

Iată un aspect al tabloului. Nu e întunecat de imaginaţia unui milenarist delirant sau de a unui istoric romantic. Richer, de pildă, martor al ultimilor ani ai secolului al X-lea în Galia, e un cap bine alcătuit şi nu cine ştie ce ţăran uluit, gata să dea crezare la orice. De familie bună. fiul unui sfetnic de-al lui Ludovic al IV-lea şi înainte de toate elev al lui Gerbert, el e sursa noastră cea mai bună cît priveşte istoria revoluţiei din 987, cea care, prin persoana lui Hugo Capet, îi substitui pe Robertieni Carolingienilor. N-avem de ce pune la îndoială ce ne relatează, nu despre situaţia oamenilor în totalitatea ei, ci despre starea de la ţară pînă în 998, an cu care i se încheie *Historia*. Pe un alt ton, cu mai puţină culoare, el confirmă într-o largă măsură spusele lui Glaber asupra aceluiaşi subiect [1].

Pe de altă parte, însă, e sigur că nenorocirea lumii la vremea aceea n-a avut nici continuitate, nici universalitate. Pfister combate ideea că, sub Robert cel Pios, Franţa a fost strivită de calamităţi şi critică sever la Glaber lipsa metodei, credulitatea, acceptarea tuturor zvonurilor fără a le controla. [2] Îl ceartă mai ales pentru proasta plasare a descrierii marilor valuri de foamete, cel din 1002—1003 şi, la numai cîteva pagini depărtare, cel din 1033. Toate astea, în ochii învăţatului istoric, sînt imprecizie. Faptele însă nu rămîn mai puţin ceea ce sînt. Şi trebuie să ţinem seama, neapărat, de numărul şi de relativa prosperitate a oraşelor. Glaber, suspect cu privire la înfăţişarea stării rurale, redevine un izvor demn de încredere cînd elogiază anumite oraşe: „Orléans e vestit prin frumuseţe, prin mulţimea locuitorilor, prin ogoarele mănoase, prin frumuseţea fluviului său, care îi uşurează irigările.“ După mine, aceste diverse texte nu sînt contradictorii. Se poate ivi, din păcate, foametea şi într-un oraş bine clădit, bine aşezat, bogat şi populat, împrejmuit de pămînt roditor. E drept că Bernhard din Hersfeld laudă prosperitatea Franţei acelui timp: „Din-

---

[1] Richer, *Historiarum libri IV*, publ. Pertz in *Monumenta Germaniae*, 1833 (Ed. şi trad. R. Latouche, *Collection des Classiques de l'Histoire de France au moyen âge*, t. I, Paris, 1930).

[2] G. Pfister, *Études sur le règne de Robert le Pieux*, Paris, 1885, pp. 110 şi următoarele.

tre toate întinderile, Galia este cea mai rodnică prin belşugul veniturilor ei ; şi, mai mult, este lacomă în privinţa artelor liberale şi păzeşte cu sfinţenie legea mînăstirească“ [1]. Nu e cine ştie ce, dar îndeajuns pentru a ne face să pricepem că ţara asta, nemilos încercată de urgii incontestabile, era în stăpînirea unor mijloace de trai mai îmbelşugate şi care i-au îngăduit să facă faţă.

E pe de altă parte cert că, începînd cu această epocă — a domniei lui Robert —, tinde să se precizeze caracterul urban al monarhiei capeţiene. Că prinţii ei au fost latifundiari, vînători şi războinici, continuînd astfel o tradiţie seculară, n-are cum nega nimeni ; se sprijineau însă şi pe prieniciosele oraşe. Ele nu datau de ieri de alaltăieri. Iată, fără îndoială, principala trăsătură care opune cea mai mare parte a Apusului, în primul rînd Galia, Europei centrale, exceptînd Rinul, ale cărui ţărmuri erau presărate cu colonii romane. În Germania, Carol Magnul şi urmaşii săi nemijlociţi avuseseră de făcut totul. În Galia, cu toată sărăcia şi îmbătrînirea oraşelor sub Merovingieni şi sub Carolingieni, ele rămîneau în picioare pe temeliile lor antice, fiind şi extrem de numeroase, nu doar în Domeniul regal propriu-zis, ci şi în marile state feudale : Arles, Marsilia, Toulouse, Bordeaux, Saintes, Poitiers — în sud şi sud-vest ; în nord — Boulogne, Noyon, Soissons, Laon, acropolea ultimilor Carolingieni, Reims ; în regiunea mijlocie — marile oraşe normande şi oraşele Senei ; în Burgundia — Langres pe înălţimile sale muntoase, oraş din cele mai vechi timpuri, Auxerre, Dijon, ghemuit încă în limitele castrum-ului, Autun, cel atît de roman, şi, pretutindeni, multe alte centre între care urmează să se reînnoade reţeaua activităţii franceze. Rolul lor e triplu : sînt oraşe fortificate, puncte de sprijin militare, locuri de refugiu ; de asemenea, sînt metropole religioase — ori fiind sedii ale cîte unei episcopii, ori, ca Dijon, ale cîte unei mari mînăstiri — ; în fine, sînt tîrguri. Desigur, într-o vreme cu economia de schimb atît de slabă încă, cercul tranzacţiilor urbane e restrîns. Activitatea le era fără îndoială analogă celei din orăşelele şi tîrguşoarele noastre de astăzi, pieţe agricole ale unor regiuni

[1] Text aflat în Mabillon, *Acta Sanctorum Ordinis Sancti Benedicti, saec. IV*, vol. II, p. 364.

cît se poate de mici, atît de caracteristice unui aspect al vieţii franceze. Însă, chiar dacă regimul domenial le-a împiedicat mult timp dezvoltarea, nu mai puţin rămîn ele totuşi, fie şi slab populate, medii de densitate umană, grupări de oameni. E o certitudine esenţială cu privire la civilizaţie că întotdeauna acolo unde omul e dispersat, despărţit de semenii săi prin singurătate, sau nu formează decît grupări mici, prea slab irigate de elemente proaspete, ea regresează.

Păcat că n-avem deocamdată asupra oraşelor anului o mie ceva asemănător frumoaselor studii ale lui Lot asupra oraşelor merovingiene şi ale lui Pirenne asupra oraşelor începînd cu secolul al XI-lea. Riscăm exagerarea sau atenuarea însemnătăţii textelor după pornirile minţii noastre. Nu ne e inutilă de loc arheologia, cînd ne înfăţişează numărul şi valoarea ctitoriilor regilor noştri în oraşe. E ceva impresionant chiar şi în cea mai seacă înşiruire a celor datorite lui Robert cel Pios şi din care citäm doar cîteva exemple : la Orléans, locul său de baştină, oraşul său de predilecţie, *regia urbs, regum Francorum principalis sedes regia,* porunci să se clădească Saint-Aignan, două biserici închinate Maicii Domnului şi, nu departe de ele, marea închisoare de stat în care fu întemniţat Carol, duce al Lorenei-de-Jos ; la Paris, al cărui comitat constituise pentru Robertieni piatra de temelie a sorţii lor istorice, un palat considerabil, *palatium insigne,* cu o capelă închinată sfîntului Nicolae, şi cele două biserici, Saint-Germain-des-Prés şi Saint-Germain l'Auxeorrois ; la Étampes, un alt palat şi o mînăstire închinată Maicii Domnului ; la Melun, tot o mînăstire închinată Maicii Domnului şi o biserică ; la Senlis, o mînăstire în Sfîntului-Petru şi alta a Sfîntului Rieul ; la Autun, Sfîntul-Casian [1]. Lista ar mai putea fi adăugită, exemplele ajung însă ca să probeze nu numai că oraşele însemnau ceva, ci şi că erau alese pentru fundaţii civile şi religioase foarte importante, care presupun populatea şi activitatea lor. [2]

---

[1] Asupra ctitoriilor lui Robert cel Pios : Helgaud, *Vie du roi Robert, Recueil des Historiens des Gaules et de la France,* vol. X, col. 115 (E. Pognon, *op. cit.*, p. 364).

[2] H. Pirenne, *Les villes du moyenâge,* Bruxelles, 1927, p. 72.

E adevărat că fundaţiile acestea ele însele, eşalonîndu-se de-a lungul unei întregi domnii, nu ne spun lămurit dacă anul o mie şi vecinătăţile lui cronologice nemijlocite constituie unul dintre acele noduri, una dintre acele proeminenţe la care am făcut aluzie. Avem să mai revenim la acest punct, atunci cînd vom studia istoria arhitecturii acestui moment anume al desfăşurării ei. Pe planul „renaşterii" oraşelor şi al înviorării economice, să-l luăm drept ghid pe Pirenne, căci, în această privinţă, altul mai bun nu putem găsi: „Faimoasa legendă a spaimelor anului o mie nu e cîtuşi de puţin lipsită de semnificaţie simbolică. E fals, nu încape îndoială, că oamenii ar fi aşteptat sfîrşitul lumii în anul o mie, dar secolul ce se deschide la această dată se caracterizează spre deosebire de precedentul printr-o renaştere a activităţii atît de marcată încît ar putea trece drept trezirea unei societăţi îndelung opresate de un coşmar înfricoşător". Fraza citată poate servi ca model tuturor istoricilor tentaţi să-şi pripească concluziile. Totodată reclamă unele remarci. Nu e fals, cum s-a văzut, că anumite grupuri au aşteptat sfîrşitul lumii în anul o mie, exact e însă că Biserica a frînat spaimele, iar clasele luminate erau probabil ferite de ele. Totuşi, toate se petrec de parcă ar fi fost într-adevăr vorba de „opresiune", „teamă", apoi de „trezire". De aici o opoziţie flagrantă între cei doi versanţi ai anului o mie. Însă n-am proceda istoriceşte dacă n-am lua în seamă forţele care, înaintea datei acesteia, spre sfîrşitul secolului al X-lea, contribuie la construirea Apusului şi pe care le găsim interesant exemplificate în viaţa Bisericii.

II

Am văzut din discursul lui Arnulf la sinodul de la Saint-Basle cît de împărţită părea creştinătatea în ochii contemporanilor si ne grăbim să adăugăm că aşa şi era. Nu ne gîndim doar la Biserica greacă, cu viaţa ei aparte, cu ortodoxia ei, cu rolul ei politic distinct, ci şi la Roma cu autoritatea ei slăbită de îndelungile scandaluri ale papilor din Tusculum, contestată sau combătută şi-n alte părţi decît în mediile mozarabe ale Spaniei. Între vechea creştinătate celtică a Irlandei şi Biserica „romană" a Angliei, supravie-

ţuiau nu numai unele contestaţii asupra unor puncte dogmatice şi liturgice, ci şi o contradicţie surdă şi adîncă ţinînd de obiceiuri, de starea de spirit, de tradiţiile celor două medii. În Franţa, dezbaterile de la Saint-Basle ne dau o idee despre neîntreruptul venin acumulat contra papalităţii. Erezia catară n-o surprindem decît mai tîrziu, în special atunci cînd braţul lumesc e chemat, pentru prima oară în istoria noastră, să se abată împotriva canonicilor de la mînăstirea Sfintei-Cruci din Orléans, dar nu e cîtuşi de puţin îndoielnic că ea dospea încă dinaintea anului o mie. În sfîrşit, chiar înlăuntrul corpului eclesiastic, incontestabil unit în materie de credinţă, aflăm profunde divergenţe de spirit între clericii ţinînd de vreun ordin şi cei neţinînd de nici unul, între călugări şi episcopi. Şi unii şi alţii sînt feudali, interesele lor lumeşti se pot ciocni între ele : de unde lupte cu arma în mînă între oamenii episcopiei şi oamenii abaţiei, doritori a se sustrage jurisdicţiei curente. Peste astea toate, o concepţie total contradictorie asupra îndatoririlor vieţii creştineşti.

Reforma mînăstirească din secolul al X-lea, întreprinsă sub impulsiunea Cluny-ului, e cu siguranţă o operă însemnată, pe care istorici au avut toată dreptatea s-o pună în valoare, totuşi nu e decît un episod, cu ecou mai vast decît altele, dintr-o serie de crize mai mult ori mai puţin lungi, mai mult ori mai puţin violente, ce se produc în viaţa mînăstirilor evului mediu. Se poate spune că, în această perioadă, instituţia monastică se desface şi se reface perpetuu. Reforma e parte integrantă a sistemului : printr-însa îşi revine şi se menţine acesta. Fie că e vorba de o mînăstire din Italia secolului al X-lea, Bobbio, Farfa, fie că e vorba de o mînăstire din Galia, Saint-Bénigne, Saint-Denis, Montiérender — întîlnim pretutindeni o gamă întreagă : de la extrema moliciune a regulei pînă la extrema severitate a ei o dată însănătoşită. Reforma clunisiană din secolul al X-lea corespunde reformei benedictine de sub Carol Magnul. Dacă e să-l credem pe Bernhard din Hersfeld, citat mai sus, ea a reuşit să impună Galiei stricta păzire a disciplinei mînăstireşti.

Era condusă de un om deosebit, sfîntul Odilon. Pentru a-l pricepe, trebuie desfăcute cu grijă fîşiile de mumifiere

în care fusese învelit de hagiografie.[1] Îi urmase sfîntului Mayeul, născut în dioceza Riez pe la 906, abate la Cluny în 948 şi mort în 994, după ce reformase mînăstirea Saint-Denis potrivit rugăminţii lui Hugo Capet. Odilon era originar din Auvergne, unde se născuse în 962. Ales la moartea sfîntului Mayeul, a fost ca şi acesta, cît a trăit (pînă în 1049), un om cu mari însuşiri politice şi, putem spune, chiar un om de stat, nu doar prin legăturile lui cu toţi suveranii vremii, ci şi prin participarea la ce denumim noi construirea Apusului, asta mai cu seamă datorită relaţiilor sale cu regii Navarrei, Sancho şi García. Cu sfîntul Odilon prinde viaţă marea operă clunisiană de organizare a Spaniei creştine, prin introducerea monahismului apusean în mediul mozarab. De-abia mai tîrziu urmează pregătirea drumurilor, jalonate cu biserici, care duc la îndepărtatul loc de pelerinaj din Galicia, Compostela. Poate că, fără Cluny, Spania şi-ar fi păstrat mai mult timp şi mai ferm tonalitatea ei africană. Aşadar nu e vorba de un obscur episod al analelor mînăstireşti atunci cînd ne referim la misiunea călugărului Paterno, trimis la Cluny de Sancho cel Mare şi apoi întorcîndu-se cu sarcina stabilirii regulei în mînăstirea San Juan de la Peña. E vorba de unul dintre faptele considerabile care ne permit să surprindem activitatea europeană a sfîntului Odilon, ca şi relaţiile lui cu Ştefan al Ungariei, cu Cazimir I al Poloniei, cu împăratul Henric al II-lea : la ungerea celui din urmă, asistă în 1014. Înlăuntrul Franţei, opera de reformă era condusă de el cu o intrepiditate şi o îndemînare neobosite, nu numai la Saint-Denis, ci şi la Paray-le-Monial, dăruit Cluny-ului de către contele de Châlon în 999, la Saint-Flour, la Thiérs, la Saint-Sauveur din Nevers, la Charlieu, la Nantua, pentru a pomeni doar cîteva exemple.

Era unul dintre oamenii aceia mici de statură, cu aspect plăpînd, care însă nu se tocesc şi au în ei un suflet de fier. Nu că ar fi fost nesimţitor : toată lumea recunoaşte în el un „nervos“ în toate înţelesurile cuvîntului, ba chiar o inimă plină de milă, dacă dăm credit acestor frumoase cuvinte : „De va trebui să fiu învinuit, mai bine atunci din pricina

[1] Asupra sfîntului Odilon şi Cluny-ului către anul o mie, G. de Valois, *Le monachisme clunisien*, Ligugé, 1935, 2 vol. ; mai recent : E. Amann şi A. Dumas, *Histoire de l'Église*, vol. VII, Paris, 1948, pp. 325 şi urm.

milei mele decît din a neîndurării mele". E însă făcut pentru mari acte de conducere, caută cu tot dinadinsul o putere pe care nu sufere s-o ştie discutată. Cîteodată lacrimile îndulcesc privirea încinsă a ochilor lui. Dar înainte de orice creştinul ăsta e o căpetenie. În această perioadă ce numără, în ale monahismului, atîtea figuri mari — un Abbon, un Guillaume, un Gauzlin, un Morard —, stareţul din anul o mie al Cluny-ului e indiscutabil cea mai energică, cea ale cărei lucrări apostolice se leagă cum nu se poate mai direct şi mai eficace de noua structură a Europei, de trecerea de la lumea carolingiană la lumea romanică.

Opera ajutorului său, Guillaume de Volpiano, stareţ la Saint-Bénigne din Dijon, se supune aceloraşi principii, avînd în aceeaşi măsură o însemnătate europeană.[1] E un italian care împrejurul lui are mai mulţi compatrioţi de-ai săi şi care folosi poate o echipă lombardă la reconstruirea bisericii lui şi a frumoasei rotonde alipite absidei. Se cunoaşte mai cu seamă activitatea lui în Normandia, unde a introdus reforma la Saint-Ouen din Rouen, la Fécamp, la Mont-Saint-Michel, reformă care se întinse de asemenea în Lorena, ca şi în Italia, la Sant' Ambrogio din Milano, la Sant' Apollinare din Ravenna, la mînăstirea din Fructuaria. Omul e ciudat, de o asprime aproape înfiorătoare, cu un fast al austerităţii şi o înfăţişare plină de vanitatea umilinţei care îi scoteau din sărite pe unii contemporani. Bieţilor săi monahi, sfîntul acesta inflexibil nu le trecea nimic cu vederea. Aşa că îl numeau Guillaume *Supra Regula*. Glaber, care nu poate fi bănuit de rea-voinţă în a sa *Vita Guillelmi*, ne pictează în cîteva cuvinte traiul tovarăşilor săi la Saint-Bénigne : *mortificatio carnis et abjectio corporis ac vilitas vestium, ciborumque extremitas vel parcimonia*. Unii îşi luau tălpăşiţa, storşi de lipsuri, acoperiţi de zdrenţe, îngroziţi de brutalitatea superiorului lor. Era nevoie oare de tratamentul ăsta atît de nemilos pentru smerirea trufaşilor şi nesupuşilor ? Bine, dar Călugărul Hermangaud, care se aşterne drumului ca să ceară mîngîiere şi ocrotire lui Fulbert, episcop de Chartres, fost

[1] Asupra lui Guillaume de Volpiano : Raoul Glaber, *Vita Sancti Guillelmi* (Migne, *Patrologia latina*, vol. CLII, col. 667—720) ; W. Watkin, *William of Dijon. A. Monastic Reformer of the Early XI-th Century*, Downside Review, 1934, pp. 520—544.

elev și prieten al lui Gerbert, ne pare înainte de orice un om ca vai de el, speriat și ajuns la capătul puterilor. Ar fi deci sigur o greșeală să nu reții decît trăsături de tipul acesta pentru înfățișarea reformei clunisiene, și se cade să ne gîndim la fierberea ce agita, în crize periodice, pe călugării Apusului.

Împotriva indisciplinei a fost făcută Reforma clunisiană și, totodată, împotriva curiozității intelectului ; se poate spune că împotriva vieții spiritului. În secolul al X-lea și în cea mai mare parte a celui de-al XI-lea, autorii antici sînt execrați. Sfîntului Odilon i se arată în vis un vas de toată frumusețea din care se strecoară șerpi : e poezia antică. Sfîntul Mayeul citise în tinerețe, la școala episcopală din Lyon, pe filozofii din vechime și „minciunile lui Virgil". În cunoștință de cauză îi izgonește din incinta Cluny-ului. Mutilează manuscrisele, tăind din ele pasajele profane pentru a le distruge. Dacă spaimele anului o mie sînt mai mult sau mai puțin o legendă, Pfister ne atrage atenția că trebuie să renunțăm și la aceea după care monahii își petreceau noptile copiind din autorii antici, salvîndu-i astfel pentru posteritate : „Singurele scrieri pe care le copiază sînt ale sfinților Părinți. În secolele al X-lea și al XI-lea, autorii antici n-au dușmani mai răi decît călugării, mai ales cei pe care-i influențase reforma de la Cluny" [1]. De altfel, ura asta nu e numai și numai a clunisienilor. Trebuie auzit, la Saint-Basle, trimisul papei, căruia i se înfățișau imputări pentru ignoranța lui Ioan al XVI-lea, răspunzînd că Platon, Terențiu și restul turmei filozofilor sînt văzuți ca niște vrăjitori îndemînatici la zbor, la cufundare în apa mării, la cățărat. Ciudatul schimb de vederi e foarte interesant măcar pentru că ne arată în această privință existența mai multor curente în sînul bisericii și cum nu toți ai ei îi iau pe autorii antichității cînd drept o turmă de vite, cînd drept niște vrăjitori diavolești, cînd drept niște șerpi strecurîndu-se dintr-un vas frumos și, în genere, după vorba sfîntului Odilon, drept niște făpturi veninoase.

Astfel, dacă nu privim decît întregul vieții mănăstirești, iar mișcarea clunisiană tot în liniile ei mari, am putea conchide asupra unei regresiuni față de cultura caro-

[1] C. Pfister, *op. cit.*, pp. 3—13.

lingiană şi chiar asupra unei reacţii sistematice împotriva ei. E de adăugat că Cluny-ul anului o mie, Cluny-ul sfîntului Odilon, nu e încă cel al sfîntului Hugues şi cu atît mai puţin nu e Cluny-ul lui Petru cel Venerabil, acest suflet ales, deosebit de nuanţat, una din figurile cele mai demne de respect, cele mai profund simpatice ale secolului al XII-lea. Va veni o vreme cînd, în marea biserică al cărei altar l-a sfinţit în 1088 Urban al II-lea, călugării vor sculpta figurile artelor liberale şi, pe capitelurile altarului, notele cîntului gregorian. Atunci, un belşug admirabil de imagini, de ornamente, de reprezentări vii, de monştri se va naşte în piatra bisericilor din Burgundia, împăcate prin proporţii, mase şi prin decorul arhitectonic cu antichitatea. Literele şi muzica vor fi onorate. Atunci însă va apărea un alt reformator care, potrivit ritmului şi instituţiei monastice, se va scula cu violenţă împotriva acestor vane luxuri ale spiritului. Sfîntul Bernard şi călugării de la Cîteaux vor readuce Biserica la severitatea cea mai nudă, la purismul renunţării creştine.

Asta nu înseamnă că prin preajma anului o mie nu plutesc insule monastice în care stima pentru buna literatură nu se păstrează. Abbon, stareţ la Fleury, pe care l-am mai întîlnit luptînd împotriva valului de spaimă milenaristă din 970 în Lorena, nu suferea limitele şi neajunsurile instrucţiunii în şcoala mînăstirii sale, unde învăţămîntul se mărginea la primele două arte ale triviumului, gramatica şi dialectica, şi la prima artă a quadrivium-ului, aritmetica. Merse la Paris şi la Reims ca să ceară unor magiştri faimoşi, poate lui Gerbert însuşi, completările trebuincioase. Desigur, acolo învăţă să pătrundă poeţii latini, pe care adesea îi citează în scrisorile sale, şi tot acolo deprinse acea latinească elegantă care-l făcu celebru, precum obţinu şi unele noţiuni de astronomie pe care le consemnă într-un tratat, de asemeni priceperea mînuirii abacului şi a celor nouă cifre arabe care îi inspiră următorul vers inocent, unde îl surprindem jucîndu-se încîntat cu omofonia :

Hic abbas abaci doctor dat se Abbo quieti. [1]

Abatele Abbon, doctor în abac, se defineşte astfel ca un discipol al lui Gerbert care, sub influenţa culturii arabe din

---

[1] Citat de C. Pifster, *op. cit.*, p. 12.

Spania, împrospătase aceste preocupări. Marea lui figură, care ne va reţine în curînd mai mult, poartă firesc gîndul nostru spre mediul catalan căruia, tînăr, i-a fost oaspete şi a cărui vitalitate, în secolul al X-lea, e remarcabilă. Călugării care au clădit primele biserici boltite ale Apusului, Sfînta-Cecilia din Montserrat, Sfînta-Maria din Amer, Sfîntul-Ştefan din Banyoles, Sfîntul-Martin din Canigou, aveau înclinaţii şi către marile comandamente şi ardori ale spiritului.

Se cunoaşte rolul considerabil al acestei vechi mărci carolingiene, întemeiată de Carol Magnul şi deţinută la început de conţi beneficiari, funcţionari imperiali care, ca şi în restul Apusului, profitară de declinul şi apoi de scufundarea Imperiului pentru a deveni conţi ereditari şi a cucerit treptat o independenţă deplină, pînă la a refuza omagierea lui Ludovic al V-lea. Comitatul Barcelonei va sălăşlui mai mult de patru secole în casa fondatorului Dinastiei, Winifred cel Păros, întîiul printre ceilalţi conţi ai regiunii, semenii săi, spre exemplu contele de Besalù sau contele de Cerdaña. În anul o mie. Catalonia scapă dintr-o furtună cumplită, una dintre ultimele campanii victorioase ale lui Al Mansur. Luarea Barcelonei şi cucerirea unei mari bucăţi din pămîntul catalan nu puseseră capăt strălucitei civilizaţii mînăstireşti şi feudale pe care o cunoaştem din frumoasele lucrări ale lui Nicolau d'Olwer ; nici măcar n-o zguduiseră grav. Avem, de dinainte şi de după această dată, ştiri asupra activităţii care domnea în mînăstirile din munţi, iar de pe timpul lui Gerbert ştiri asupra excelenţilor prieteni ce i-au rămas credincioşi cît a trăit şi memoriei sale după moarte. Un document semnat de Ermengol I, conte de Urgel, fiu al primului său protector, Borrell al II-lea, conte de Barcelona, îl pomeneşte (1004), păstrîndu-i numele laic : *Gloriosum sapientissimumque papam Gerbertum*. Corespondenţa lui nepreţuită ne prilejuieşte cunoaşterea unuia dintre prietenii lui credincioşi, Miró Bonfill, episcop de Gerona şi conte de Besalù, văr al lui Borrell. Gerbert îi cere în 984 o carte asupra înmulţirii şi împărţirii numerelor. La aceeaşi epocă, se adresa lui Llobet, arhidiacon la Barcelona (975—992), pentru a obţine un tratat de astrologie tradus din arabă, care îi servi la compunerea propriului său tratat, tratatul despre astrolab. Şi aceste fapte singure ajung ca să

demonstreze însemnătatea schimburilor intelectuale dintre ştiinţa musulmană şi Apus, cărora, la sfîrşitul celui de-al X-lea secol, le-a putut fi intermediar Catalonia ; vom mai reveni la acest punct cînd vom studia puternica personalitate a lui Gerbert. De pe-acum e însă necesar să le evocăm pentru a ne face o idee completă despre gîndirea şi cultura monastică, a căror istorie e în genere mută asupra acestui punct. [1]

Dar avem şi alte indicii, numeroase, convingătoare. Învăţătura ce se dădea la Ripoll şi ne e cunoscută datorită manuscriselor 46 şi 74 ale Bibliotecii din Barcelona era cu mult mai rotundă decît cea predată la Saint-Benoît-sur-Loire pe vremea lui Abbon, cuprinzînd ciclul complet al celor şapte arte liberale. Nicolau d'Olwer pune pe bună dreptate în lumină locul ocupat, în biblioteca de la Ripoll, de glosarele virgiliene şi de comentatorii lui Virgil [2]. Iată-ne departe de sfîntul Mayeul şi de sfîntul Odilon, de vasele din care se strecoară şerpi, de autorii „veninoşi". Ne aflăm de astă dată nu în noaptea care succede scurtei „renaşteri" carolingiene, ci în plină dimineaţă a lumii romanice. Căci la mînăstirile de munte a fost pentru întîia oară proptită bolta romanică pe naos, iar cultura romanică tot acolo începe a se defini, şi nu doar prin menţinerea unei tradiţii, ci şi printr-o literatură foarte vie şi rafinată pînă la extrema singularitate.

Aceşti călugări latinişti din secolul al X-lea, aparent pierduţi în peisajul lor stîncos şi pietros, sînt de fapt nişte preţioşi. Ne putem aştepta să fi lăsat în urma lor cîteva frumoase şi aspre vieţi de-ale sfinţilor, o hagiografie epică, tăiată din topor : cîtuşi de puţin ; sînt cei mai delicaţi iubitori ai vocabulelor, mari căutători în glosare, ca să dea în ele peste cuvinte alese şi dificile. Pe scurt, nişte literaţi de

---

[1] Asupra relaţiilor catalane ale lui Gerbert : F. Picavet, *Gerbert, un pape philosophe d'après l'histoire et d'après la légende*. Paris, 1897, pp. 30—34, şi N. d'Olwer, în *La Catalogne à l'époque romane*, Paris, 1932, pp. 186—189, care rezumă studiul său *Gerbert (Sylvestre II) i la cultura catalana del segle X. Estudis Catalans*, 1910, IV, pp. 332—358.

[2] N. d'Olwer, *Les glossaires de Ripoll*, Union Académique internationale, *Bulletin du Cange*, 1928, pp. 137—152 şi *Un glossaire de Virgile et de Juvenal*, idem. pp. 104—113.

cenaclu. Aşa a fost Cesari, sau Cesario, stareţ la Montserrat şi pseudo-arhiepiscop al Tarragonei, un soi de stareţ Tigran al celui de-al X-lea secol. Nicolau d'Olwer îi citează una din scrisori, adresată lui Ioan al XIII-lea, în 970 : e vorba de roze, de ramuri de palmier, de splendoarea siderală, de aştrii virtuţii, de lanţurile gingăşiei, de împărăţia eterului. [1]

Eşti îndrituit să te-ntrebi dacă nu e aci o oarecare influenţă sau răsunet dinspre lirismul arab contemporan — ceea ce n-ar scădea cu nimic, ba dimpotrivă chiar, interesul acestei ciudate literaturi.

La drept vorbind, e aci o turnură de spirit proprie cîtorva virtuozi care au făcut şcoală. Unii dintre ei par a fi chiar elenişti, dar de un soi foarte aparte : cuvintele de origine grecească le aleg în lexicoane, ori mai degrabă în Priscian, acest izvor al începuturilor umanismului medieval, ori în glose. Aşa se explică forma a două importante documente ce consemnează sfinţirea unor mînăstiri, Cuxa (974) şi Ripoll (977), documente datorate prea eruditei peniţe a lui Miró Bonfill. Gustul acesta întru totul artificial pentru greacă ne e atestat în aceeaşi măsură şi de către un anume Petru, ajutor de diacon, care, în 1010, semnează greceşte, avertizîndu-ne însă cu onestitate că nu ştie limba : *Petrus* ὑποδιάκονος *scripsit, quamvis incultus graeco sermone* [2]. Din perioada anilor 989—1009, avem ştire despre un judecător din Barcelona căruia-i spuneau Oruç Grecul ; poreclă datorată cunoştinţelor ce le stăpînea, ori unor călătorii ? Nu putem spune.

Sărace urme, sigur, totuşi nu de neluat în seamă. Ele întregesc tabloul unui mediu care, în multe privinţe, se distinge profund de mediul monastic clunisian şi care anticipă apropiata dezvoltare a culturii romanice, pregătind-o. Aşadar, viaţa mînăstirească ascunde în tradiţiile ei, în spiritul ei, deosebiri adînci, după cum o examinezi la comunităţile Irlandei, pe continent prin prisma reformei clunisiene, sau în *Marca Hispanica*, în ale cărei comitate se şi definiseră cîteva forme foarte importante pentru viitorul civilizaţiei romanice şi unde călugării de la munte urmau

[1] N. d'Olwer, *La Catalogne à l'époque romane*, p. 193.
[2] Citat de N. d'Olwer, p. 195.

— cu simpatice excese de verbalism literar — căi atît de opuse pustiirii clunisiene. Dar marea civilizaţie monastică a Carolingienilor pierise ? Pare, dimpotrivă, că restaurarea Imperiului de către Otto cel Mare i-a împrospătat puterile. Ca şi pentru Carol cel Mare, nici pentru Ottonieni Imperiul nu e doar o structură politică, ci şi o încercare de trezire a trecutului şi a spiritului roman. Mişcarea asta îşi atinge culmea, momentul cel mai acut, pe timpul lui Otto al III-lea, în anul o mie, dar e şi anterioară datei acesteia în anumite medii cum ar fi Sankt-Gallen şi Reichenau, precum şi în unele mînăstiri de călugăriţe, spre pildă Gandersheim şi Quedlinburg, care aveau drept stareţe două principese imperiale. La Gandersheim şi-a început maica Hroswitha epopeea *De gestis Ottonis I imperatoris* (962) şi se ştie că tot ea e autorul unor comedii latine mai mult ori mai puţin inspirate din Terenţiu, — Terenţiu al cărui nume apare deseori la această epocă, împreună cu numele lui Virgil, ca al unui foarte de temut prinţ al vrăjitorilor şi care a fost totuşi citit şi priceput, într-o mînăstire din Germania, de către o femeie cu spirit, ea însăşi scriitor de talent.[1] Fără îndoială, teatrul ăsta de mînăstire nu poate să nu semene cu tragediile noastre de liceu. Şi, cu toate astea, are ceva în plus : Hroswitha cunoaşte viaţa, lumea, iubirea, pînă şi în tulburările şi rătăcirile senzualităţii. Se făcea şi „politică“ la Gandersheim, pe tema unui litigiu vestit. În rezumat, găsim pe-aici medii foarte vii, pe care acele *Consuetudines* de la Cluny nu începuseră încă se le cufunde în monotonia strictei obedienţe. E cît se poate de potrivit adevărului să spui, laolaltă cu Pirenne, că amprenta lăsată de Carol Magnul e adîncă, asta în Germania însă, căci Apusul se caută pe sine şi se clădeşte după alte formule, încearcă alte experienţe. Un abate ca Bernward e un abate carolingian, iar bisericile lui din Hildesheim sînt cu desăvîrşire carolingiene.

Am comite o greşeală dacă am stabili o graniţă de netrecut între clerul ţinînd de vreun ordin şi cel neţinînd de

---

[1] Hroswitha (sau Roswitha), *Carmen de gestis Ottonis I imperatoris* (*Mon. Germ. Hist., in usum scholarum*, Hanovra, 1930) ; cf. A. Fliche, *Histoire du moyen-âge, t. II, l'Europe occidentale de 888 à 1125*, Paris, 1885. pp. 225 şi următoarele.

nici unul, mai cu seamă între stareţi şi episcopi. Un mare stareţ poate fi făcut episcop. Arhiepiscopatul Lyonului fu propus sfîntului Odilon, care, de altfel îl refuză. Gerbert fusese stareţ la Bobbio înainte de a deveni arhiepiscop la Reims şi mai apoi la Ravenna. Gauzlin, stareţ la Saint-Benoît-sur-Loire, ajunse arhiepiscop la Bourges. Abatele Bernward fu episcop la Hildesheim. S-ar mai putea cita exemple şi adăuga că, în Franţa, pînă la sfîrşitul vechiului regim, unele beneficii mînăstireşti ţineau de episcopii. Consiliile de canonici sînt mici congregaţii, adesea foarte puternice, întărite prin comunitatea intereselor şi, într-o oarecare măsură, chiar prin viaţa în comun. La o epocă în care regimul seniorial e în toi, abaţiile şi consiliile de canonici sînt seniorii feudale, stăpînind pămînturi, servi, bucurîndu-se de drepturi, privilegii şi imunităţi. Oricîtă activitate politică ar fi putut avea însă stareţii de la Cluny, un episcop din anul o mie e mult mai de-a dreptul amestecat în viaţa şi treburile lumeşti. E aproape un mare senior laic, mai cu seamă dacă face parte dintr-o familie ilustră, cum se întîmplă destul de des, şi dacă-i perpetuează acesteia pretenţiile, exigenţele, ascendentul în legăturile lui cu ceilalţi prelaţi şi cu puterea de stat. Un episcop din anul o mie poate fi prea bine un sfînt, dar înainte de toate e un baron. Ajunge să ne amintim numele a doi arhiepiscopi de Reims, Hincmar şi Adalbéron, pentru a ne da seama de rolul imens pe care-l joacă tagma lor în istoria politică a vechii Franţe ; spre pildă, rolul jucat de cel pomenit adineauri al doilea în revoluţia dinastică din 987, care smulse Carolingienilor coroana pentru a o aşeza pe capul unui duce al Franciei, Hugo Capet. Dar trebuie acordat un loc particular episcopilor care, adesea după concepţii foarte diferite şi chiar opuse, organizară teritoriile proaspăt alipite creştinătăţii : Pilgrim de Passau, organizator al germanismului în Boemia, şi sfîntul Adalbert, una din cele mai poetice, din cele mai eroice figuri ale Bisericii timpului, pe care îl vom mai întîlni în preajma lui Otto al III-lea.

Să urmărim prin timp unul dintre acei episcopi, unul dintre acei oameni de acţiune despre care vorbeam. Brunon de Roucy, episcop la Langres, e bine cunoscut de arheologi, deoarece datele episcopatului său ne oferă baza cronologică pentru o interesantă biserică ridicată în anul o mie la Cha-

tillon-sur-Seine, pe nume Saint-Vorles. Dar cu alte temeiuri aparţine el istoriei în clipa în care Robert cel Pios, regele Franţei, întreprinde cucerirea Burgundiei (1002) la moartea ducelui Henric, unchiul său (1002), ca să-şi susţină dreptu-rile lui de nepot precum şi dreptul său regal împotriva pre-tenţiilor contelui de Mâcon, Otto-Guillaume, adoptat de Henric.[1] Problema e dacă Burgundia va rămîne pămînt ca-petian sau va ajunge mai mult ori mai puţin pămînt al Imperiului. Otto-Guillaume e un aventurier în stil mare, italian de origine prin tatăl său Adalbert a cărui efemeră domnie regală în Italia fu distrusă de Otto cel Mare. Nu ţine de Burgundia decît prin maică-sa, care descindea din-tr-un vechi conte de Mâcon. Din belşug înstăpînit în Franche-Comté, de neclintit în feuda-i maternă, are de par-tea lui oameni ca Guillaume de Volpiano şi ca episcopul Brunon. E cît se poate de firesc ca ultimul să-i fie duşman regelui. E cumnatul lui Otto-Guillaume prin soră-sa Ermen-garde ; şi pe urmă episcopiile nu sînt mai nimic în ochii lui Robert care le joacă în folosul traficului său politic. Poate se mai cade să ne aducem aminte de Brunon e un principe carolingian. Bunică-sa fusese Gerberge, fiica lui Henric I, rege al Germaniei, şi soţia, în cea de-a doua căsătorie, a lui Ludovic al IV-lea de Peste-Mări, acea regină a Franţei că-reia l-am văzut pe Adso, stareţ la Montiérender, dedicîndu-i al său *Libellus de Antechristo*. Dioceza lui e de fapt unul dintre marile state feudale care, alături de domeniul ducal propriu-zis şi sub suzeranitatea ducelui, alcătuiesc ducatul Burgundiei. Ea numără *pagi* de o considerabilă importanţă, nu numai cel din Langres, ci şi cele din Dijon, din Tonnerre şi încă multe altele, dintre care în unele se stabiliseră conţi beneficiari, vasali ai săi. Aceasta e puternica armatură teri-torială pe care episcopul de Langres o domină în anul o mie din înaltul stîncii sale, începînd cu valea de sus a Marnei, cu tristul podiş a cărui iarnă e atît de aspră şi sfîrşind cu valea de sus a Senei, voioasă, roditoare, blîndă în ţinutul Châtillon. Pe promontoriul său, Langres e astăzi punctul cel mai avansat în interior al Burgundiei ; la epoca aceea însă, dacă luăm în consideraţie diviziunea pe dioceze şi pe arhidiaconate, Troyes, Sens şi Provins erau încă teritorii

---

[1] C. Pfister, *op. cit.*, pp. 253 şi următoarele.

burgunde. Orişicum, cel căruia, stăpînind Langres, puterea i se întindea pînă la Dijon pe de o parte, iar pe de altă parte pînă la Tonnerre, nu era un senior mărunt. Brunon de Roucy rezistă îndelung. O diplomă din 1006, citată de Pfister, ne încunoştinţează că autoritatea regală fusese recunoscută în Burgundia, dar că episcopul din Langres nu se supunea, iar stareţul de la Saint-Bénigne îi rămînea credincios acestuia, în pofida stăruinţei neostoite a lui Robert. Se pare de altminteri că trăsătura dominantă de caracter a stareţului nu scăpase episcopului care, la o adunare, remarca în şoaptă unuia dintre vecini, ca pe o slăbiciune, asemenea ostentaţie de smerenie şi virtute. Brunon muri la 31 ianuarie 1016 şi fu înlocuit cu Lambert, în urma unui tîrg ce aducea regelui Franţei Dijonul, iar la 3 noiembrie al aceluiaşi an avea loc tîrnosirea bisericii Saint-Bénigne.

Nu toţi episcopii anului o mie sînt de viţă regală, ca Brunon de la Langres, nepot al Gerbergei, sau ca Gauzlin de la Bourges, bastard al lui Hugo Capet. Nu toţi au această tărie de oţel. Prin înălţimea vederilor şi flexibilitatea caracterului a fost cu putinţă — vom vedea mai încolo — ascensiunea prodigioasă a unui călugăraş de la Saint-Géraud d'Aurillac, un acvitan, obscur ca origine şi ca nume, Gerbert. Client al Ottonienilor, care l-au copleşit cu favoarea pînă la a-l face papă, îl găsim mai înainte ca urmaş al lui Adalbéron, pe scaunul episcopal de la Reims, care-i va fi de altfel cu violenţă contestat, şi pe cel de la Ravenna, părăsit în curînd pentru tronul pontifical. Nu e un baron : e un mare senior al spiritului, un prieten al acelor „vrăjitori" din trecut care-l făceau să se cutremure pe sfîntul Odilon, un cap politic în care se îmbină armonios toate darurile : îndrăzneala perspectivelor, sensul adevăratei măreţii — aliate nu ştiu cărui soi de subtilitate filozofică şi acelui *amor fati* specific eroilor sau înţelepţilor... El e jonc̦iunea dintre două lumi, Orientul islamic şi creştinătatea, şi dintre două evuri, evul mediu carolingian şi evul mediu romanic. Merită a fi studiat în amănunt. Dar numele şi locul său trebuiau evocate aci, nu departe de al prietenilor săi din Catalonia, nu departe de al episcopului Geronei, Miró Bonfill. Dacă e adevărat că o civilizaţie se măsoară cu diversitatea exemplarelor umane pe care le produce şi le pune la treabă în acelaşi moment, pe planul cel mai

înalt, atunci cu siguranţă nu sînt mediocre vremurile ce dăruiesc Bisericii un sfînt Adalbert, un Brunon de Roucy şi un Gerbert din Aurillac.

Dar, dacă personalităţile sînt pregnante, puternica unitate de vederi ce disting monarhismul clunisian n-a lipsit ea oare corpului episcopal? Nu e divizat acesta în interesele sale? Simţămîntul baronial nu-i îmbucătăţeşte coeziunea, limitîndu-i eficacitatea acţiunii? Ce rol a mai putut juca în construirea Apusului? Printre toate faptele pe care ni le oferă istoria conciliilor despre finele celui de-al X-lea secol, au fost puse pe drept cuvînt în lumină tocmai cele ce tindeau să frîneze, sau măcar să limiteze războaiele senioriale. Se poate spune că starea obişnuită a acestui secol este războiul, şi nu numai de la stat la stat, ci şi de la senior la senior. Ordinea publică nemaifiind garantată de vreo putere regulatoare, fiecare îşi susţine pretenţiile ori îşi satisface poftele cu arma în mînă. Regimul domenial implică războiul domenial: vecinii se ucid între ei şi asta se numeşte război. O parte considerabilă a operei Capeţienilor e reducerea banditismului seniorial — sforţarea seculară asupra căreia, în plin secol al XVII-lea, Marile Zile[1] din Auvergne aruncă o lumină bizară. Biserica anului o mie lucrase în acelaşi sens cu o remarcabilă perseverenţă. În 989 şi 990, conciliile de la Charroux şi de la Narbonne nu făceau altceva decît să condamne în principiu războaiele senioriale. Dar, în acelaşi an cu ultimul dintre ele, sinodul de la Puy mergea şi mai departe: episcopul Guy din Anjou instituia o tehnică a represiunii alcătuind o poliţie sortită să împiedice „năvălirea în biserici, furtul de cai, folosirea mîinii de lucru dinafara beneficiului sau allodiului pentru clădirea castelelor etc.“ A reînsufleţi ideea de drept, dar şi a crea o forţă în serviciul acestui drept, unirea pentru a impune pacea banditilor feudali ce se sfîşie între ei şi calcă în picioare populaţia, iată rostul acelor „Asociaţii ale păcii“ proiectate în 997 de către conciliul din Limoges şi în anul o mie de către conciliul din Poitiers. În 1027, sinodul din Tuluges en Rousillon interzice bătaia dumineca, interdicţie ce stă la

---

[1] Marile Zile *(les Grands Jours)*: sesiuni extraordinare ale delegaţiilor parlamentare în provinciile în care banditismele se înmulţeau peste măsură şi riscau să rămînă nepedepsite datorită influenţei şi averii familiilor din care făceau parte cei vinovaţi.

originea așa-numitului „Armistițiu al Domnului". Dar e de presupus că prelații anului o mie plănuiau mai mult decît acest repaos duminical, care la urma urmei e un soi de compromis. Și nu e fără interes să notăm că această pornire constructivă ce reacționează contra unuia dintre fenomenele descompunerii carolingiene, pornește din centrul Franței, ca să se răspîndească apoi în sud-vest, în miază-zi, în Acvitania, în Catalonia, adică în regiunile care servesc drept soclu civilizației romanice.

Astfel, în timp ce reforma monastică restabilește ordinea în mînăstiri, prin rigorile disciplinei și prin renunțarea la luxul culturii, episcopiile, pe alte căi și pe alt tărîm, încearcă și ele să restabilească ordinea construind pacea.

III

Evenimentele politice ale anului o mie în Apus n-au nici ele o mai mică însemnătate pentru viitorul Europei. Prezintă un caracter comun: vădesc, asemeni unor puncte luminoase, niște largi fenomene de expansiune și frămîntare. În nord-vest, ele îți aduc aminte de marile invazii din veacul al V-lea, sînt însoțite de convertirea germanilor maritimi ce rămăseseră încă păgîni; în sud, recucerirea și occidentalizarea Spaniei purced mai din greu, însă, începînd cu momentul acesta critic, se desfășoară cu o continuitate de nimic întreruptă. În Franța, monarhia capețiană inițiază, potrivit unei tehnici feudale, opera seculară a unității pe care trebuie să o făptuiască împotriva feudalilor. În fine, Germania schițează, de comun acord cu un mare papă, visul unei domnii universale care începe și se încheie ca un roman, în plin irealism.

Să ne îndreptăm privirile întîi către ținuturile Atlanticului nordic, de unde au venit în Europa continentală și în Insulele Britanice atîtea neliniști și dezastre în timpul secolului al IX-lea, o dată cu incursiunile normande. Acestui prim val viking îi succede în secolul următor un al doilea, de o amploare formidabilă. Se soldează cu stăpînirea danezilor asupra Balticei și în curînd asupra Angliei. De la Harald Dinte-Albastru la Svend și de la Svend la Canut, e un progres neîncetat. În a doua jumătate a secolului al X-lea, ai zice că danezii sînt pretutindeni: cu o sută de ani în urmă (859), îi întîlneam în inima Navarrei, la Pam-

plona, şi în multe alte locuri ; sub Harald (950—986), întemeiază puterea aceea totodată stabilă şi mobilă care, sprijinită pe bazele maritime smulse slăbiciunii regilor saxoni ai Angliei şi anarhiei capilor irlandezi, e oricînd gata să sugrume formaţiunile acestea politice dezlînate. Un brîu de aşezări daneze ocupînd numeroase porturi, insule mici şi mijlocii, gurile unor fluvii, paralizează activitatea sau se înfruptă din profituri. Sînt baze de război şi de piraterie, urmînd să devină antrepozite de negoţ. Mai mult decît nevoia de a-şi vinde peştii şi spadele lor de fier, pe navigatorii ăştia cruzi îi împingeau spre depărtări instinctul unui nomadism marin, turbarea focului, omorului şi jafului. Dar aşa cum trecuseră de la perioada raidurilor la cea a aşezărilor fixe, treceau acum de la un statut fărîmiţat, de la o organizaţie de capi de bandă şi de regişori ai mării, împrăştiaţi pe o întindere imensă, la întemeierea unui soi de imperiu. E remarcabil de altminteri că aparenta lor măreţie coincide cu declinul şi că legarea lor de posesiunea solului le neutralizează elanul...

Creştinismul pătrundea la danezi încă de prin mijlocul secolului al X-lea. La 2 ianuarie 948, papa Agapit al II-lea ataşează Hamburgului (ca metropolă) trei episcopii daneze recente : Schleswig, Ribe, Aarhus. Data convertirii lui Harald n-o ştim. E sigur că a fost botezat, ca şi soţia sa Gunhild şi fiul său Svend. Clădi catedrala din Roskilde, dedicată Sfintei Treimi. Ar fi de dorit să cunoaştem mai bine creştinismul nordic, suprapus unei culturi a epocii de bronz, vechilor ei mituri solare, religiei primitive a germanilor. Intrînd în societatea creştină, capii nordici nu-şi părăsesc credinţele şi instinctele la poarta sfintelor lăcaşuri. Mai supravieţuieşte încă multă vreme, sub o suprafaţă modernă şi creştină, un strat adînc de arhaism uman. Ca şi în Northumbria cu mult înainte, o violentă întoarcere la zeii de altădată fu dezlănţuită de însuşi Svend. Dar creştinii aceştia atît de nesiguri nu înseamnă totuşi că nu intră în nişte canoane noi. Faptul de seamă pentru danezi, ca şi pentru norvegieni, e că structura bisericii se suprapune orînduirii vechii societăţi : convertirea lui Olaf Tryggvesson datează aproximativ din 995, a suedezilor din anul o mie.

În vara anului acestuia se dă la Helsingborg marea bătălie navală care asigură danezilor stăpînirea Balticei şi,

totodată, liniştea îndărătul frontului lor de desfăşurare a operaţiunilor engleze. Stau faţă-n faţă pe de o parte danezii şi suedezii, pe de altă parte norvegienii şi o populaţie slavă, venzii. Svend îi conduce pe primii, Olaf e capul forţelor adverse. Cîtva timp, ultimul îi servise pe danezi în Anglia, de unde se întorsese în Norvegia ca să devină acolo rege în locul lui Haakon. Fu înfrînt şi ucis în luptă. Împărţirea moştenirii aduce danezilor Norvegia meridională şi aliaţilor acestora comitatele ţinuturilor Trondhjem. Se pare că n-avem a face decît cu un episod, ieşit din comun e drept, la mari depărtări însă şi izolat, ţinînd de ciocnirile dintre seminţii. De fapt, evenimentul anului o mie a făcut cu putinţă cucerirea Angliei de către danezi şi marile expediţii care au sfîrşit prin a frînge rezistenţa regelui saxon Ethelred: cea din 1009 condusă de vikingii din Jom, cea din 1010, vestită prin victoria daneză de la Ringmere şi prin plata unui enorm tribut, cea din 1013—1014, care se încheie cu luarea Londrei şi cu fuga lui Ethelred în Normandia.

Din ce pricină a scăpat Irlanda de soarta Angliei şi n-a devenit daneză? Anarhia îi era aproape endemică. Spiritul de clan fărîmiţa pînă la extrem autoritatea. În mijlocul secolului al X-lea, scandinavii ocupau acolo Cork, Waterford, Limerick, unde şi întemeiaseră mici principate foarte solide, cu baze maritime excelente. S-ar părea că procesul constant al cuceririi barbare trebuie să se desfăşoare fără greş. Un şef energic şi norocos reuşeşte să o împiedice. Brian şi fratele său mai mare Mahon, regi ai Munsterului de nord, Thomondul, susţinură îndelung lupte epice pentru a se extinde şi a se menţine împotriva danezilor şi partizanilor irlandezi ai acestora. Mahon piere în 976. În anul o mie Brian aproape că şi-a încheiat opera. La vîrsta de cincizeci şi nouă de ani e stăpînul întregii Irlande de sud, după ce-i bătuse pe danezi şi pe aliaţii lor. E capul recunoscut al tuturor celorlalţi capi indisciplinaţi, îşi exercită ca atare puterea, iar în 1002 îşi însuşeşte chiar titlul ca succesor al *ard-ri*-ului, Malachi al II-lea. Atunci începe o frumoasă domnie de doisprezece ani, care sfîrşeşte o dată cu moartea sa, într-o altă victorie, la Clontarf (1014), asupra unei coaliţii de capi scoţieni şi scandinavi. Nu atît prin noile întreprinderi ale piraţilor, traficanţilor sau colonilor danezi, cît prin disensiunile

ei intestine își va pierde Irlanda independența, de altfel abia în secolul al XII-lea, după o invazie anglo-normandă.

Dacă încerci să pricepi evenimentele cărora anii 1000—1002 le sînt cumva pivotul în nord-vestul Europei, constați că anarhia fundamentală a barbarilor tinde la așezări mai ferme ca în trecut. Primul val viking, cel din secolul al IX-lea, poartă departe, în prelungile bărci de tipul Oseberg, niște aventurieri ai mării fără cine știe ce planuri politice. Al doilea, cel din secolul următor, îi mînă către cucerirea Angliei și înainte de asta, condiție preliminară, către acea muncă de unificare dusă în Baltica, în cursul căreia bătălia de la Helsingborg asigură victoria danezilor. Două forțe întru totul contrarii îi ajutau : întîi păstrarea tradițiilor și virtuților barbare în toată puritatea lor ; vestita fortăreață de la Jom sau Jomsburg pe Oder pare a fi fost centrul de conservare și antrenare ; în împrejurări grele, se recurgea la vikingii din Jom ; acolo s-a călit tinerețea lui Canut și alor săi, acolo se întreținea tăria și elanul. Apoi, creștinismul venea treptat cu adaptarea la alte cadre decît ale unei feudalități piratерești. Creștinism neobișnuit și combătut : am menționat reacția păgînească de sub domnia lui Svend. Cincisprezece ani după moartea lui Tryggvesson, botezat în Anglia, un alt catecumen al clerului englez, Olaf cel Sfînt, vru să-și impună credința norvegienilor, cărora le ajunsese rege profitînd de greutățile de început ale domniei lui Canut, și absolutismul său provocă o răscoală. Catedrala din Nidaros nu cufundase în umbră zeii de odinioară. Știm însă ce-a fost Canut pentru biserică. Cele două forțe unite, elanul viking și virtutea constructivă a creștinismului, i-au sprijinit geniul de cuceritor în întemeierea unui imperiu. Dar, răspîndit pe imensitatea mărilor reci și lipsit de unitate interioară, imperiul acesta se dezagregă după moartea lui. Temelii cu adevărat durabile puse cucerirea Angliei de către Wilhelm în 1066. Normanzilor din Normandia le fusese hărăzit, cum erau ei împregnați de disciplina continentală datorită unui secol și jumătate de viață franceză, să instaureze pentru totdeauna în Anglia o ordine apuseană. Dar, cu tapiseria de la Bayeux, care comemorează expediția din 1066, trăiește încă pentru noi, ca un substrat istoric, aproape șters, amintirea marii bătălii a anului o mie, dată la Helsingborg.

Să ne îndreptăm spre cealaltă extremitate a Apusului, spre lumea iberică unde ni se înfăţişează, de la sfîrşitul secolului al VIII-lea încoace, altă luptă, în care se înfruntă creştinul cu necredinciosul, Islamul Magrebului cu micile regate nesigure ce s-au căţărat pe munţii Asturiei şi pe coasta meridională a Pirineilor. Problema pe care o ridică anul o mie în Nord e de a şti dacă popoarele mării, intrînd în comunitatea creştină, sînt apte să se unească pentru întemeierea unor aşezări trainice. Problema care se pune în Sud e de a şti dacă Spania va fi pămînt african sau european. Nicicînd n-a fost vreun moment mai critic decît cel cuprins între 997 şi 1002. Se putea crede că pentru vecii vecilor aveau să fie măturaţi creştinii din peninsulă de către victoriile lui Al Mansur. Era un arab cum nu se poate mai rafinat şi mai dur, căpetenie războinică şi om de stat, şi, sub titlul de Hagib, adevăratul stăpîn al califatului Córdobei pe vremea lui Hişem al II-lea, debilul urmaş al lui Al Hakem. În 985 sau 986 pune mîna pe Barcelona, recucerită doi ani mai tîrziu de contele Borrell. În anii 987—988, cad Coimbra, Zamora şi Leon. În 997, căderea şi distrugerea Compostelei au ecou pînă foarte departe. Valul care-l poartă pe Al Mansur ameninţă cu inundarea pe vecie a creştinătăţii spaniole. În 1002 e mai cumplit ca oricînd, cu acea campanie — „Canales en la Rioja“ — care dezrădăcinează şi alte fortăreţe, şi alte mînăstiri, printre ele San Millán. Dar Al Mansur e sfîrşit, iar acestea sînt ultimele pîlpîiri ale soartei lui. Se spune că, slăbit de boală, poruncea să fie dus la bătălie în litieră. Moare în acelaşi an la Medinaceli, fie dintr-o rană căpătată în cursul unei problematice victorii a creştinilor, fie din boala care-l atinsese.

Atunci se pare că, brusc, istoria îşi schimbă faţa. Niciodată nu s-a văzut mai bine că în treburile omeneşti omul înseamnă ceva. Cel ce dispărea purta pe umeri greutatea unui imperiu. Cade, şi imperiul se sfarmă. Vastele construcţii politice ale Islamului sînt mai fragile decît gingaşa lor arhitectură de ebenişti şi stucaturişti, acoperită de o abstractă reţea ornamentală. Nu că urmaşul lui Hişem al II-lea ar fi un nevolnic. Dimpotrivă, tocmai asprimea lui, denumită de berberi tiranie, le stîrneşte revolta. Cu ajutorul contelui de Castilia, vor lua în 1009 Córdoba. De atunci, califatul se descompune în principate secundare, potrivit unui proces

asemănător descompunerii carolingiene. Sigur, Islamul va mai cunoaşte succese sclipitoare în peninsulă şi chiar perioade de strălucire. Va rezista aproape cinci veacuri. Dar, începînd cu 1002, e în regres, iar creştinii din Spania acţionează cu forţe mărite de contingentele nordice în sensul recuceririi iniţiate în a doua jumătate a secolului al VIII-lea de cîţiva vizigoţi nobli scăpaţi din prăbuşirea monarhiei lor. La moartea lui Al Mansur, apare alt bărbat care-şi întipăreşte pe evenimente urma — regele Navarei în anul o mie, Sancho García al III-lea, Sancho cel Mare. Însăşi slăbiciunea regilor Leonului slujeşte planurilor sale, tot atît cît şi slăbiciunea Califatului. Profită ca să se înalţe şi să schiţeze o unitate ce pare a fi consacrată de titlul ambiţios adoptat în unele documente : *imperator Iberorum*, unitate ce se va şi destrăma însă, prin îmbucătăţirea moştenirii. Asupra vecinului său de dincolo de Pirinei, Sancho Guillon, duce al gasconilor, dînsul exercită o influenţă mai puternică decît suzeranii nominali ai acestui senior, ducele de Acvitania şi regele Franţei. În sfîrşit, l-am surprins recurgînd la Cluny, regula căruia, cu cîţiva călugări cu tot, o instaură la San Juan de la Peña. Prin asta, precum şi prin victoriile lui, face din statul său un soclu pentru civilizaţia romanică, şi nu unul mai neînsemnat decît bătrîna *Marca Hispanica*, al cărei conte din anul o mie, Raymond, urmaş al lui Borell începînd cu 993, este şi el un luptător de temut.

De-aci încolo e cu putinţă să desprindem perspectivele marii munci istorice care, pe diverse planuri, are loc între Spania şi Apus. Înaintea anului o mie, capii micilor regate munteneşti, născute prin rezistenţa lui Pelayo şi a tovarăşilor săi, menţin unele vechi tradiţii vizigote, nu însă fără anumite relaţii cu mediul carolingian, cum dau să probeze cîteva biserici de un tip comun atît Loarei franceze (Germigny-des-Prés), cît şi Asturiei (San Miguel de Lino). În marca Barcelonei, întemeiată de Carol Magnul, se dezvoltă în secolul al X-lea o civilizaţie originală şi strălucită, pe care o cunoaştem prin latiniştii ei rafinaţi şi prin constructorii săi : îi vom vedea pe cei din urmă înălţînd bolţi deasupra zidurilor împodobite pe dinafară cu arcaturi şi bandouri moştenite de la îndelungatul trecut mediteranean : artă chemată să se răspîndească la nord de Pirinei, în timp ce restul Spaniei creştine pare a o ignora cu desăvîrşire.

Între mediile acestea atît de diferite, un principiu de unitate ar trebui căutat poate în cultura mozarabă — unitate de altminteri foarte suplă, fiindcă monumentele respectivei culturi, bisericile şi manuscrisele, sînt ele însele foarte variate, dar se întind pe un teritoriu vast, care cuprinde însăşi Catalonia, şi exprimă atît unele cît şi altele un anumit acord între Spania creştină şi Spania musulmană. Iată ce e mai remarcabil şi mai original în creştinătatea iberică a secolului al X-lea. Anul o mie o dată trecut, cultura asta hibridă nu mai supravieţuieşte decît în cazuri izolate. Şi atunci vedem pe de altă parte conturîndu-se o dublă direcţie: Spania orientală propagă peste Pirinei experienţele ei atît de timpurii; Spania lui Sancho cel Mare şi a urmaşilor săi găzduieşte călugării de la Cluny, cavalerii din Poitou şi din Burgundia, iar în a doua jumătate a secolului al XV-lea grupuri nomade şi amestecate de arhitecţi şi sculptori lucrînd de ambele părţi ale Pirineilor. Atunci se face, prin egal de bogate contribuţii comune, acordul dintre lumea iberică şi cea romanică. Dar, dacă e important să notăm regresul Islamului şi progresul concomitent al duşmanilor săi, nu e mai puţin important să amintim că Spania, definitiv alipită Europei, nu rupe contactele cu Islamul, că acesta o colorează intens iar ea îi răspîndeşte influenţa. Precum popoarele mării, la care se înfruntă Odin cu Hristos, Hristos cu legendele lor, cultura vîrstei bronzului cu cele noi ale Germaniei ottoniene şi ale Angliei saxone, civilizaţia iberică are o îndoită tonalitate, dar o menţine timp mai îndelungat. Bizuită pe puternicele ei temelii iberice, feniciene, elene, greco-romane şi vizigote, ea e totodată promontoriul Apusului şi creasta marelui val răsăritean. În economia evului mediu şi a timpurilor moderne, tocmai această contradicţie îi alcătuieşte măreţia.

Între cele două cîmpuri de luptă, unul Baltica şi Marea Nordului, celălalt versantul sudic al Pirineilor, restul Europei apusene, şi mai ales Franţa capeţiană, pare a se bucura de o stabilitate definitivă. Şi e adevărat că revoluţia politică, aceeaşi care în 987 substitui ultimilor carolingieni neamul lui Robert cel Tare, avea să-i asigure ţării acesteia o continuitate dinastică remarcabilă, căreia a putut să-i corespundă continuitatea acţiunii politice. Dar sistemul de înstrăinare a pămîntului regal urma să scadă progresiv pu-

terea suveranului pînă în ziua cînd o înnoită izbîndă asupra marilor feudali dădu iarăşi Capeţienilor autoritatea bizuită pe bunurile Coroanei. Ca şi Franţa regilor carolingieni din secolul al X-lea, Franţa anului o mie cuprinde trei ducate, toate trei fiind aproape regate, pînă-ntr-atîta încît li se dă cîteodată denumirea de *regna* în textele contemporane, iar fiecare dintre ele cuprinde la rîndu-i, pe lîngă domeniul ducelui care-şi exercită aci direct autoritatea, şi nişte comitate ce sînt ele însele state feudale a căror importanţă creşte sau descreşte potrivit achiziţiilor teritoriale datorite războaielor, schimburilor, moştenirilor, căsătoriilor. E un sistem de îmbucare complex, înlăuntrul căruia unitatea ducală comportă enclave şi modificări. Va putea fi înţeleasă şi drama monarhiei carolingiene din secolul al X-lea dacă ne amintim că la epoca aceea două ducate şi chiar toate trei pot reveni uneia şi aceleiaşi autorităţi — care nu e cea regală. Asta pentru că principii carolingieni, în pofida evidenţelor epocii, concep diviziunile şi subdiviziunile astea ca pe un fel de sistem administrativ moştenit de la administraţia imperială (caracter pe care îl va păstra mai multă vreme în Germania), atunci cînd de fapt ducii şi conţii nu mai sînt funcţionari, ci posesori, ducele fiind un conte situat deasupra celorlalţi, interpunînd propria sa suzeranitate între vasalii săi şi rege. Iată de ce termenul de *regnum* semnifică nu o emfază vană, ci aproape o realitate istorică. Pentru că nu mai aveau pămînt sub picioare au pierit Carolingienii, chiar energici fiind şi îndemînateci. Pentru că şi-au fărîmiţat ori au lăsat să li se fărîmiţeze soclul feudal au adus Capeţienii în secolul al XI-lea primejdia asupra monarhiei franceze.

Sub Robert cel Pios, lucrurile nu stau încă aşa. Din cele trei ducate — ducatul Franţei, ducatul Burgundiei, ducatul Acvitaniei — casa regală îl stăpîneşte ereditar pe cel al Franţei, cu un domeniu care e bunul ducelui şi al regelui, avînd drept nucleu regiunea numită Ile-de-France şi comitatul Parisului. Astfel, Franţa anului o mie e simultan şi pe planuri foarte deosebite un regat, un ducat şi un comitat.

Ducatul Franţei se întinde între Escaut şi Loara, în ţinuturile vechii Neustrii francone, al cărei nume e cîteodată pomenit în texte. Statele feudale care îl alcătuiesc şi asupra

cărora ducele are drept de suveranitate sînt numeroase şi puternice: comitatul Flandrei, unde se exercită cu inegal succes influenţa germanică, comitatele Arras, Amiens, Chartres, Tours, Blois şi acel comitat de Anjou al cărui stăpîn în anul o mie e temutul Foulque Nerra, scelerat plin de viclenie şi cutezanţă, om al urzelilor şi loviturilor, care-şi trece vremea între crimă şi teama de iad. Contele Normandiei şi cel de Rennes încep să poarte titlul de duce — duce al Normandiei, duce al Bretaniei. Împrejurul comitatului Troyes se dezvoltă o altă formaţiune importantă, denumită „comitatul cîmpenesc". Privirea asta sumară însă e departe de a cuprinde toată complexitatea comitatelor secundare şi a feudalităţii episcopale, cu reţeaua interstiţială a vicomitatelor, a vicariatelor şi a domeniilor de sub jurisdicţia castelanilor, prin care ducele Franţei, asemeni altor duci şi conţilor, îşi înmulţeşte sau întăreşte punctele de reazem. Regele, ca duce, mînuieşte diversitatea asta. Se menţine prin politică şi război. Forţa îi stă în aceea că sub acest titlu e investit cu o autoritate morală veche şi tradiţională, anterioară chiar şi lui Hugues cel Mare şi întemeiată pe prestigiul Robertienilor. Numele de Neustria folosit pentru a desemna ducatul nu trebuie să ne ia ochii. E cu toate astea o amintire care se bizuie pe ceva autentic, pe o anume comunicare a populaţiilor dedesubtul diviziunii senioriale, iar Philippe-Auguste, după o perioadă de dezagregare, îi va restitui plinătatea sensului său politic. Ile-de-France va reface *Francia*, dacă nu ducatul, iar *Francia* va crea Franţa restabilind echilibrul Apusului, nimicit de expansiunea anglo-normandă. Începînd cu anul o mie, Loara, hotar meridional al ducatului, se vădeşte drept un ax al regatului. Aşa se explică însemnătatea Orléansului, iar arheologia ne confirmă faptul arătîndu-ne cum la sfîrşitul secolului al X-lea se propagă de-a lungul fluviului un nou tip de biserici.

Am mai evocat structura teritorială a ducatului Burgundiei, înşiruindu-şi comitatele pe Sena şi pe Yonne, pe Loara şi pe Saône. E o formaţie politică întru totul diferită de comitatul Burgundiei, Franche-Comté, şi de regatul Burgundiei, vestigiu al vechii părţi a lui Lothar şi care pe atunci se întindea, cu enclavele ei, pe ţărmul stîng al Saônei şi al Ronului, înglobînd ţinutul Jura şi partea apuseană a Elveţiei de astăzi. Bogatul ducat, abundînd în oraşe şi mînăstiri,

are doi versanţi, dintre care unul e înclinat către regiunile mediteraneene şi celălalt către Franţa ducală. Cînd treci de pe unul pe cel potrivnic îndreptîndu-te spre sud, în clipa cînd păşeşti, la Blaisy, peste hotarul apelor, dai de o altă lume, ai şi început să priveşti în spre altă mare, de sub alt cer. La epoca asta, ducatul Burgundiei e în stăpînirea unui principe capeţian, Henric, fratele lui Hugues Capet, unchiul lui Robert cel Pios. Cînd moare el, în 1002, pretenţiile lui Otto-Guillaume îl silesc pe Robert să se războiască sub dublul titlu de rege şi de moştenitor firesc. Război lung şi greu, dus cu isteţime de Capeţian şi neîncheindu-se de-a binelea decît o dată cu moartea lui Brunon de Roucy, episcop la Langres. Atunci ducatul devine succesiv apanajul a doi fii regali, întîi al lui Henric, apoi al lui Robert. Comitatul Dijonului, smuls episcopatului de Langres, e de-acum înainte centrul şi reşedinţa unei puteri noi, care va sfîrşi prin a îngrămădi asupra monarhiei franceze cele mai grave ameninţări.

La fel Acvitania, în urma repudierii Eleonorei, fiica ducelui Guillaume al X-lea, de către Ludovic al VII-lea, ciudată capodoperă politică ce va da pentru o bucată de vreme jumătate din Franţa englezilor. Ducatul Acvitaniei, desemnat uneori ca „monarhia acvitanilor", merită acest titlu datorită amploarei şi unităţii lui. Fără îndoială, în sud, ducele gasconilor e un vasal foarte nesigur, pe care-l separă de restul Acvitaniei şi de Franţa o profundă diferenţă de origine, obiceiuri şi limbă. Duşmănia merge cîteodată pînă la violenţă, cum o dovedeşte uciderea lui Abbon, starețul de la Fleury, care tocmai pusese stăpînire pe mînăstirea din Réole, în 1004 alipită celei din Saint-Benoît-sur-Loire. Ne amintim şi de raporturile ce-i uneau pe Sancho-Guillermo de regele Navarrei Sancho cel Mare. Pe de altă parte, comitatul Barcelonei depinde direct de Coroană, şi îl vedem pe Borell, cum în clipa marii invazii a lui Al Mansur, cere ajutorul lui Hugues Capet, care-i cere însă garanţia formală a unei fidelităţi de care noul rege avea unele motive să se îndoiască. Cu două rezerve — intransigenta duritate gasconă şi condiţia particulară a Mărcii Hispanice, de altminteri tot mai mult orientată înspre Spania —, Acvitania se întinde de la Loara pînă-n Pirinei, cu comitatele Toulouse, Poitiers, Limoges, Haute-Marche, Basse-Marche, Au-

vergne, Périgord şi multe altele unde îşi au originea case ilustre. În anul o mie, duce al Acvitaniei e Guillaume al V-lea cel Mare, urmaşul lui Guillaume IV. Fier-à-Bras, conte de Poitiers. E un senior foarte puternic, demn să-i fie capul încins de o coroană regală, de asemenea să primească cercul de aur cu ocazia investiturii sale la Saint-Martial din Limoges. Se spune că l-ar fi ispitit cîtva timp să fie regele Italiei, dar a avut destulă înţelepciune şi n-a mai vrut. Acest mare baron cu pumni nemiloşi pare a fi fost un vasal cu băgare de seamă şi credincios monarhiei capeţiene, în stare de blîndeţe şi prietenie, iubitor al literelor şi cărţilor frumoase. Canut îi făcu o mare plăcere trimiţîndu-i din Anglia un superb manuscris: indiciu al relaţiilor care, întărite de alianţele dinastice, ne explică ridicarea bisericii Saint-Hilaire din Poitiers de către un arhitect englez, Gautier Coorland (1049). Îmbogăţită de contribuţiile Apusului şi mai cu seamă ale Sudului, în legătură prin cruciada spaniolă cu civilizaţia musulmană, în contact cu Burgundia, aşa cum se dovedeşte prin ctitorirea schitului tournusian Saint-Croix din Loudun, Acvitania secolului al XI-lea va fi una dintre marile vetre ale culturii romanice, lucru de care ne dăm seama începînd cu anul o mie datorită însemnătăţii mînăstirilor sale.

Regatul acesta cu trei ducate, dintre care unul aparţine suveranului, altul unchiului său, apoi propriului său fiu, apare la început ca un fel de structură imperială coerentă, avantajată de o îndoită ieşire la mare, în timp ce Germania are nevoie fie de regatul Burgundiei, îndelung rîvnit pe vremea plăpîndului principe Rudolf al III-lea, fie de Italia, pe care i-o dispută italienii înşişi, ca să aibă acces la Mediterana. Dar, pentru menţinerea edificiului, este nevoie de un şef, urmat de o întreagă descendenţă de şefi, este nevoie şi de o doctrină monarhică. Ce era regele Franţei în anul o mie? Nu doar un conte de Paris şi un duce al Franţei, ceea ce e mult, ci şi suzeranul, teoretic recunoscut în tot regatul francilor. Puterea îi e electivă şi indivizibilă. Dar, asociindu-şi fiii la tron, poruncind să fie recunoscuţi şi unşi înainte de a-i lăsa orfani, primii Capeţieni asigurau neamului lor coroana fără a împărţi autoritatea. Aşa că revoluţia capeţiană tindea, ca toate celelalte, la ereditatea dinastică. În iulie 987, Hugues Capet, ales în adunarea de la Senlis,

e încoronat la Noyon. În acelaşi an, de Crăciun, fiul său Robert, asociat tronului, e încoronat la Orléans. [1]

În anul o mie, Robert are treizeci de ani. I-a urmat cu drepturi depline tatălui său la tron în 996. Nu ştim dacă o repudiase dinainte pe Berta, soţia sa ; în 1001 faptul pare însă împlinit. Întîi fusese silit s-o ia pe cea pe care o numea „bătrîna italiancă" şi pe care n-o suferea, Suzana, fata lui Berengar, rege al Italiei, şi văduvă a lui Arnoul, conte al Flandrei : trebuia astfel să aducă mai sub adăpostul Coroanei feuda aceasta ameninţată de încercările germane. Tristă alianţă politică, de altfel ruptă după un an. Se pare că din dragoste a luat-o pe Berta, văduva lui Eude, conte de Chartres, de Tours şi de Blois, şi că, printr-o răsturnare de alianţe, ar fi fost pus în situaţia de a susţine interesele casei acesteia contra lui Foulque Nerra. Berta însă îi era rudă, şi pe deasupra el era naşul unuia dintre copiii ei. Îndoită crimă căsătoria asta, nu în ochii episcopatului francez, ci pentru papa german Martin al V-lea, care îl anatemiză. Berta a fost în cele din urmă repudiată, cu siguranţă pentru că nu dăruia dinastiei un moştenitor. Cîte legende cu regele excomunicat şi cu regatul pus sub interdicţie eclesiastică ! Realitatea istorică e cu totul alta.

Robert cel Pios îşi merită numele dar, ca şi alţi suverani ai timpului, nu se crede cu toate datoriile de creştin împlinite numai urmînd ceremonialului şi ctitorind biserici. Avea o bunătate şi o cumsecădenie care-l făcea foarte simpatic. Dar cum să uiţi că acest prieten al călugărilor duse în cursul campaniilor lui din Burgundia o viaţă foarte aspră la stareţul mînăstirii Saint-Germain din Auxerre şi la stareţul mînăstirii Saint-Bénigne şi că i se opuse sfîntului Odilon ? Cum să uiţi că mînuia instituţia episcopatului ca un politician abil, vînzînd episcopiile pe concesiuni teritoriale ? Nimeni n-a posedat un sens mai deplin al drepturilor sale de senior şi al datoriilor sale de rege. Încă unul îmbălsămat peste măsură de către biograful său, călugărul Helgaud, şi căruia trebuie să-i reconstituim asprimea şi elanul vieţii. Ca să fie rege, Hugo Capet a fost forţat poate să renunţe la

---

[1] Asupra lui Robert cel Pios a se vedea în primul rînd Helgaud, *Vie du roi Robert* (E. Pognon, *op. cit.*, pp. 235—264), şi lucrarea lui Pfister, *op. cit.*

politica lorenă a predecesorilor săi corolingieni. Robert a reînnodat firul. Nu e mulţiumit doar cu a menţine, războindu-se, arhitectura nestatornică şi complicată a suzeranităţii, privirea lui depăşeşte cercul intereselor nemijlocite ale stăpînirii sale. În mai multe împrejurări, e un adevărat rege.

Acesta e principele pe care unii istorici, înşelaţi de relatări picase — altminteri pline de lucruri foarte omeneşti şi încîntătoare —, nu ezită să-l califice de-a dreptul o „nulitate". Puţin interesează că nu şi-a strunit întotdeauna cea de-a treia soţie, Constanţa de Arles, cu care se căsătorise în 1003. Era mîndră, vanitoasă, autoritară. Îi dărui copii şi multă amărăciune. Acest neustrian spiritual şi bun dejuca tirania domestică a mediteraneenei. O lăsa să dea tonul la curte. Poporul şi clericii erau cu atît mai uimiţi. Meridionalii, mai ales acvitanii, pe care-i aducea contrastau cu nordicii ; întîlnirea asta are ceva neobişnuit. Cei ce o înconjurau pe noua regină apărură stridenţi la început. „Nu le păsa de arme, nici de cai, spune Glaber ; îşi tăiau pletele, umblau raşi ca histrionii ; purtau încălţăminte şi veşminte necuviincioase... Tot poporul francez, mai virtuos ca toate odinioară, burgunzii înşişi, maimuţăriră pildele cele respingătoare" [1]. Abatele Guillaume îi certă cu străşnicie pe seniori, iar cronicarul susţine că şi primejdia a reuşit s-o înlăture. E totuşi mult că lumea romanică şi societatea capeţiană, încă întru totul carolingiană, s-au putut afla astfel faţă în faţă. Orişicum însă, nici obiceiurile, nici limba, nici monumentele nu par a le vesti fuziunea.

Cu toate acestea în Franţa sau prin Franţa urmează să se realizeze echilibrul apusean. În Franţa însăşi, prin stabilitatea dinastiei, prin unitatea reformei monastice, prin sforţările clerului de a neutraliza sau restrînge războaiele feudale, ferment de disoluţie, înainte de orice printr-o armonie geografică mai puternică decît discordia omenească. Din Franţa pornesc către Spania, cu călugării de la Cluny şi mai tîrziu cu seniorii din Poitou sau din Burgundia, energii eficace pentru cruciada recuceririi, iar mai tîrziu piraţii nordici împămînteniţi în Normandia ca feudali şi creştini pornesc să instaureze în Marea Britanie domnia puter-

---

[1] Raoul Glaber, *Histoires*, cartea a III-a, cap. IX. (E. Pognon, *op. cit.*, pp. 108—109).

nică şi durabilă pe care saxonii şi danezii n-au fost în stare s-o menţină. Anul o mie preludează noile construcţii cu Svend în Baltica şi Marea Nordului, cu Sancho cel Mare în Spania şi cu regele Robert în Franţa. Oricît de precar putea părea pe atunci viitorul lor, aceste încercări şi lupte ne duc spre ceea ce milenariştii ar fi numit un nou ev al lumii — evul mediu. Cu ce-a contribuit papalitatea ? Cu ce-a contribuit Imperiul ?

CAPITOLUL III

PAPA IN ANUL O MIE

Oricare ar fi constanţa anumitor fenomene generale în viaţa istorică, puterea instituţiilor şi a cadrelor moştenite din trecut, oricare ar fi însemnătatea anumitor mişcări colective în care individului îi fuge pămîntul de sub picioare, cunoaşterea omului e necesară cercetărilor istoricului. Nu numai că omul colorează evenimentele potrivit aptitudinilor, planurilor şi dispoziţiilor personale, dar el le poate da o direcţie şi un contur, poate chiar să le determine. Ceea ce face în mod special dificultuoasă istoria evului mediu în perioada încă tulbure ce desparte lumea romanică de lumea carolingiană, fie şi într-o regiune care, cum era inima Apusului, se vădeşte de pe atunci un mediu conştient, însufleţit de forţe ce-şi dădeau seama de ele însele, e faptul că omul vremii e greu de surprins şi că, încercînd să-i precizezi caracterul, rişti întotdeauna să încalci sau să alterezi adevărul. Biografiile cele mai bogate pretind înainte de orice considerarea critică a biografului însuşi, adesea nu cunoaştem oamenii decît prin cîteva acţiuni exterioare întretăiate de vaste răstimpuri de întuneric.

A fost totuşi cu putinţă să interpretăm altfel decît pe nişte simple nume cîteva personalităţi ale anului o mie. Un Sancho cel Mare, un Guillaume al Acvitaniei, un Odilon, un Robert cel Pios, pentru a nu cita decît rolurile de frunte, ni se înfăţişează nu ca nişte umbre proiectate pe un zid de către o lumină tremurătoare, ci ca nişte făpturi vii şi complexe, chiar cînd, asemeni reformatorului de la Cluny, sînt îndrumate de un singur gînd care îndreaptă toate sforţările lor către unul şi acelaşi scop. Distingem astfel că, deşi contemporani unii cu alţii, nu mai puţin fac totuşi parte din epoci diferite : danezul Svend, organizatorul unităţii baltice,

norvegianul Olaf cel Sfînt, care vrea să-şi vîre ţara în comunitatea creştină cu forţa, şi chiar Brian, căpetenia irlandeză, par să provină din adîncurile unui trecut foarte îndepărtat. Alţii sînt „moderni“, vreau să spun că ţin întrutotul de timpul lor, ale cărui cerinţe şi munci şi le asumă ca organizatori ai monarhiilor, ai ordinelor mînăstireşti, ai unor societăţi de negoţ sau ai unor asociaţii ce năzuiesc la pace. În fine, alţii vestesc viitorul unui anumit tip uman încă foarte rar şi al unei noi forme de spirit.

Aşa a fost Gerbert din Aurillac, papă în anul o mie, care-şi alese pentru urcarea lui pe tronul pontifical numele de Silvestru al II-lea.[1] Sîntem admirabil documentaţi asupra vieţii şi operei lui de către el însuşi, întrucîtva prin cărţile sale, mult prin scrisorile sale, oglindă credincioasă a planurilor lui, chiar a celor tainice, a ideilor lui, a firii şi amiciţiilor lui. Eleganta lor latină nu e doar a unui mare profesor — cum într-adevăr a fost —, ea exprimă cu mult farmec şi firesc palpitarea unui spirit de prim ordin şi a unui suflet exigent mînat mai curînd de visul măreţiei decît de ambiţie. Magistru al unei întregi generaţii, avu asupra epocii sale o influenţă profundă. Nutrea vederi politice de o amploare nemaipomenită. Însăşi legenda lui, care ni-l prezintă ca pe un principe al vrăjitorilor ce încheiase o învoială cu dracul, sfîrşeşte prin a ne înfăţişa în el nu un vag precursor, ci un om al Renaşterii, un cap enciclopedic, la fel de bine alcătuit pentru ştiinţă cît şi pentru acţiune şi pentru marile misiuni. În greutăţile vieţii lui, ai zice că se loveşte de propria sa năpastă. Faptul că a învins, că şi-a putut stăpîni soarta chiar, dă măsura sufletului său. Începe prin a crea un rege al Franţei, după ce fusese educatorul fiului său. Ca să i se împlinească destinul, întîlni un tînăr împărat, un erou şi un sfînt, mort la numai douăzeci de ani. Măruntul călugăr acvitan devenit papă şi fiul frumoasei împărătese grecoaice visară ambii să smulgă Sfîntul Imperiu strictei sale defi-

---

[1] Asupra lui Gerbert, în afara sursei esenţiale, Richer, *Historiarum libri IV* (vezi nota de la p. 60); cf. A. Olleris *Oeuvres de Gerbert*, Clermont şi Paris, 1867; J. Havet, *Lettres de Gerbert* (983—997), Paris, 1889; K. Schultes, *Papst Sylvester II als Lehrer und Staatsmann*, Hamburg, 1891; F. Picavet *Gerbert, un pape philosophe d'après l'histoire et d'après la légende*, Paris, 1897; F. Eichengrün, *Gerbert (Sylvester II) als Persönlichkeit*, Leipzig, 1928.

niţii germanice şi să reia opera lui Silvestru I şi a lui Constantin. Dacă Otto al III-lea trăia, ar fi reuşit ei oare? Greu de crezut. Dar însăşi înfrîngerea lor e un adaos la noblefea acestor vieţi.

I

Gerbert are darurile ţării lui de baştină, Acvitania: un substrat de latinitate umană nu întru totul dispărut, vioiciunea, ardoarea şi tot ce numim bune înclinaţii. Nu ştim de familia lui decît că era obscură: *obscuro loco natum*, spune cronica din Aurillac, text pe care-l confirmă o scrisoare a lui Gerbert către episcopul Strasbourgului, Wilderod, în care declară că nu l-au ajutat nici originea nici averea: *nec genere nec divitiis adjutus*, şi numai printr-o interpretare abuzivă a altor scrisori au încercat unii să facă din el o rudă de-a lui Ebrard, starefful de la Saint-Martin din Tours. Era unul dintre copiii aceia săraci şi înzestraţi pe care bucuros îi luau mînăstirile sau şcolile episcopale şi erau uneori ajutaţi de către particulari generoşi să-şi urmeze studiile: nu puţini avea să întîlnească el însuşi mai tîrziu împrejurul catedrei lui de la Reims. La mînăstirea Saint-Gérard din Aurillac a fost crescut în copilărie, asemeni atîtor şcolari ai acelui timp, ca şi şcolarii lui Abbon la Saint-Benoît pe Loara, ca şi Raoul Glaber la Saint-Germain din Auxerre. Mînăstirea din Aurrillac era una dintre cele mai însemnate ctitorii ale Acvitaniei. Cunoaştem gîlcevile ei, în secolul al XI-lea, cu Sainte-Foy din Conques care o eclipsă. I-a avut acolo drept dascăli pe starefţii Géraud şi Raimond, de care rămase legat pentru totdeauna cu drag. În sufletul acesta distins, amintirile unei tinereţi monastice păstrează multă dulceaţă. Mai tîrziu, la Reims, bucurîndu-se de pe atunci încă de multă cinstire, el le conservă, le vădeşte toată afecţiunea. În numele arhiepiscopului său Adalbéron, le trimite daruri şi, în scrisoarea ce le însoţeşte, nu uită pe nimeni, îl salută pe Raimond, pe Airard şi pe toţi fraţii. Şi mai tîrziu, ajuns la episcopat, le cere să se roage pentru el. Sub formulele lui întrucîtva învăluite: *dulcissime frater, amantissime*... găseşti statornicia unei dragoste nedesminţite. Ţine să spună că-i datoreşte lui Raimond tot ce ştie; Raimond

l-a învăţat gramatica, adică latina, care nu mai e vorbită de toţi, dar nu încetează de a fi limba spiritului şi a marilor interese publice. Hugo Capet, care n-o ştia, avea nevoie de un tîlmaci în convorbirile lui politice. Cunoaşterea latinei mai era la timpul acela cheia sorţii unui cleric. Raimond a fost un pedagog excelent, dacă-l judecăm după latineasca elevului său care se numără printre cei mai străluciţi scriitori ai evului mediu.

Iată un climat omenesc care ne îndepărtează simţitor de rigorile de la Saint-Bénigne şi de aspra disciplină de la Fleury, şi înţelegem că nu e de loc indiferent că Gerbert şi-a petrecut anii copilăriei într-un asemenea mediu şi pe acel sol acvitan care urma să contureze şi să poarte începuturile civilizaţiei romanice. Nu mai puţin însemnată a fost pentru el călătoria în Marca Hispanică. În 967 Borell, fiu al lui Sunier, contele de Urgel, era conte al Barcelonei ca succesor al lui Senifred. Cu ocazia căsătoriei, veni în Franţa, se opri la Saint-Géraud, şi, după dorinţa sa, călugării îi încredinţară pe acela dintre elevii lor cu care se mîndreau mai mult şi pe care, ajuns fratele lor, îl îndrăgiseră. Contele îl recomandă pe Gerbert episcopului din Vich, Hatto.

Am văzut mai sus ce era cultura catalană şi rafinamentul ei literar, cam complicat, cam fragil şi de împrumut. Latiniştii şi elenizanţii aceia ne miscă, în amurgul secolului al X-lea, deoarece contrastează viu cu clunisienii, cu antiumanismul lor de fier. Dar nu e decît un aspect al vieţii lor intelectuale. Prin Isidor din Sevilla, păstrau o legătură cu ştiinţa antică. În preajma lor şi adăpîndu-se la izvorul acesta, Gerbert îşi consolidă fără îndoială filozofia şi teologia. S-a remarcat că definiţia dată de el filozofiei — *divinarum et humanarum rerum comprehensio veritatis*[1] — e în totul isidoriană. Pe deasupra, el se nutreşte acolo cu ştiinţele, cum le vom spune — la vremea aceea aritmetica, o geometrie de agrimensor, astronomia. A cunoscut ştiinţa arabă? A fost la Cordoba? Călătoria asta e printre elementele de frunte ale legendei unui Gerbert-vrăjitor. Adhémar din Chabannes spune că a întreprins-o *causa sophiae*, pentru ştiinţă, pentru filozofie. Ascelin din Laon îi atribuie lui Gerbert numele unui rege al Egiptului, ţară a vrăjitoriei: Neptanabus.

[1] Înţelegerea adevărului lucrurilor divine şi umane.

Către 1080, Bennon îl acuză de farmece, Sigebert din Gembloux (mort în 1113) de necromanţie. Ordéric Vital (mort în 1141) relatează întrevederea lui cu diavolul. În sfîrşit, Wilhelm din Malmesbury dă întregul roman. Gerbert a plecat la Córdoba să studieze ştiinţele blestemate, a iubit-o pe fiica gazdei sale sarasine şi a fugit cu ea. Vicleniile diavolului şi minunăţiile se împletesc în povestea asta romantică. Dar toate întîmplările sînt cusute cu aţă albă. Rămîne aşezînd nudă a lui Adhémar din Chabannes. Nici Gerbert însă, nici discipolul său Richer, care abundă în amănunte preţioase asupra învăţăturii magistrului său, nu fac cea mai neînsemnată aluzie. Să mai adăugăm şi că o călătorie la Córdoba în secolul al X-lea nu prea era lesnicioasă : o dovedesc tribulaţiile lui Jean de Gorze, trimis la curtea lui Abd-er-Rahman în timp ce şi acesta trimetea o ambasadă lui Otto I (952). Era însă absolut necesar să meargă Gerbert pînă la Córdoba pentru a lua contact cu cultura musulmană ?

Sigur, aceasta nu strălucea nici la vremea aceea şi nici în Maghreb : perioada unor Avicenna sau Avicebron nu sosise încă. Dar Córdoba nu era mai puţin un centru de studii. Unele texte însemnate sau interesante fuseseră traduse de evrei. Corespondenţa lui Gerbert cu prietenii săi catalani, cărora le cere nişte exemplare a două dintre ele, ne prilejuieşte cunoaşterea unui tratat de astrologie pe al cărui autor nu-l numeşte. Spera să primească şi o lucrare de-a lui Leon cel Înţelept sau Leon al Spaniei. Deşi e aproape cu neputinţă să stabilim precis ce datorează el izvoarelor iudeo-arabe, nu socot că trebuie cu orice chip îndepărtate din pălăvrăgelile lui Wilhelm din Malmesbury cele privitoare la orgile, orologiul şi globurile cereşti pe care se pricepea să le construiască el însuşi sau să le comande altora. Se poate ca, pe vremea declinului artelor mecanice în Apus, Gerbert să le fi deprins şi practicat datorită Islamului, moştenitor al „mecanicienilor“ bizantini. În orice caz, s-o spunem de pe acum, în secolul acesta, în care gîndirea e aproape secată de către abstracţiune, un gust pentru concret, un soi de geniu artizanal îl înrudeşte pe Gerbert cu oamenii Renaşterii. Ne dăm seama de acţiunea pe care avea s-o exercite mai tîrziu un asemenea dascăl, folosind în studiul astronomiei sfera pentru explicarea mişcărilor cereşti. Că datora ori nu

arabilor sugestii sau exemple în privinţa asta, ne e greu să afirmăm. Sieşi, însă, îşi datorează gustul acela particular pentru travaliul manual, care îl deosebeşte de filozofii timpului. Acelaşi lucru despre folosirea abacului şi răspîndirea cifrelor arabe, care nu sînt la origine arabe, dar a căror întrebuinţare era curentă în Spania musulmană.

Orişicum, Gerbert păstră o impresie adîncă pe urma şederii lui în Catalonia şi rămase credincios prieteniilor înjghebate acolo, ca şi dascălilor săi de la Saint-Géraud. La ele recurgea pentru obţinerea anumitor manuscrise: pe Miró Bonfill, episcop la Gerona şi conte de Besalù, văr al contelui Borrell, îi roagă să-i trimită cartea lui Leon cel Înţelept asupra înmulţirii şi împărţirii (984), şi lui Llobet, arhidiacon de Barcelona (975—992), îi cere tratatul de astrologie de care s-a servit poate în compunerea unui tratat asupra astrolabului. După mulţi ani, cînd trebuie să părăsească Bobbio, gîndul i se întoarse către mediul acela care-i era drag şi în care-i rămăseseră prieteni credincioşi. Acolo fu ispitit să se stabilească (spre sfîrşitul lui 984 sau începutul lui 985). Guarino, stareţul mînăstirii mozarabe Sfîntul-Mihai din Cuxa, îl grăbea. El cere într-o scrisoare ce-i trădează nehotărîrea sfatul dezinteresat al abatelui Géraud[1]: „Ba gîndesc să mă aşez în preajma principilor spanioli, cum îmi propune stareţul Guarino, ba mă abat de la gîndul acesta scrisorile împărătesei Tefano..."

În martie 986, încă ezită între Curtea imperială şi Spania, cum ne încredinţează o scrisoare a stareţului Nithard. Se ştie de altfel că la moartea regelui Lothar fu numit secretar al reginei Emma. Spania îi oferea atunci refugiul înţelepciunii, laolaltă cu magnifice amiciţii şi cu cărţile de care era avid. Cuxa, mai tîrziu locul de retragere al sfîntului Romuald şi al dogelui Orseolo, n-ar fi fost un azil nedemn pentru Gerbert. Dar destinul său, în armonie cu înclinaţiile lui mai mult ori mai puţin mărturisite, îl rezerva măreţiei şi primejdiilor vieţii active.

Astfel legăturile cu Catalonia rămîneau puternice, chiar după ce o părăsise. Stătuse acolo trei ani, între 967 şi 970. Înainte de a se întoarce în Franţa, nu însă la Aurillac, contele Borrell şi episcopul Hatto îl luară la Roma. Ei mergeau

---

[1] Cf. F. Picavet, *op. cit.*, pag. 33.

la Roma să ceară papei înălţarea episcopiei din Vich pe treapta arhiepiscopatului, pentru a o desprinde de Narbonne, căreia-i era, alături de altele, supusă ierarhic. Încercarea asta e legată de încercările conţilor Barcelonei, vasali ai regelui Franţei, de a obţine mai multă independenţă faţă de Coroană. De aceea, cînd Borrell, în timpul marii invazii a lui Al Mansur, ceru ajutorul şi protecţia lui Hugo Capet, acesta îi pretinse în schimb contelui să recunoască, înaintea oricărei înţelegeri militare, datoriile lui feudale. Dar luarea Barcelonei datează din 987, or un document pontifical de pe vremea lui Ioan al XIII-lea atestă prezenţa călătorilor la Roma încă din ianuarie 971. Atunci încep relaţiile lui Gerbert cu casa saxonă, relaţii ce urmau să aibă o influenţă atît de profundă asupra cursului vieţii lui. Plăcu Papei şi împăratului nu doar prin întinderea ştiinţei sale, ci desigur şi printr-un farmec personal pe care lectura scrisorilor lui ne face să-l mai simţim încă. Amabilitatea lui un pic înfloreşte ne face pe alocuri să spunem : abil om ! Dar abilul acesta e totodată un om şi jumătate, cu adevărat în stare să iubească — pe părinţii săi spirituali, pe prieteni, pe protectori, iar mai tîrziu pe elevi. În acea epocă aspră, printre suflete dure, acvitanul acesta strălucitor şi blînd ne duce cu gîndul la eleganţa intelectuală şi morală a Romei antice în cele mai frumoase zile ale ei, cînd razele soarelui elen începeau să o încălzească, să-i înmoaie rigorile. Scipio Emilian şi Lelius i-ar fi făcut o bună primire. În Roma tinereţii lui, cu totul feudală, teatru al luptelor în care se înfruntă baronii Laţiului, o plebe frenetică, o papalitate şovăitoare şi împăratul saxon, Gerbert e mai acasă la el decît aceştia toţi. Se spune că a legat prietenii ilustre — prin astronomie, prin muzică, mai cu seamă prin aceea că le înfăţişa un tip de om devenit foarte rar sau mai degrabă aproape dispărut. Şi împăratul şi papa se întreceau în a-l ţine pe lîngă ei : Otto I nu dorea, ca şi Carol Magnul, să se înconjure cu savanţii şi cărturarii cei mai remarcabili ai timpului său ? Restaurarea Imperiului nu însemna şi să te strădui pentru restaurarea culturii imperiale ? Pe de altă parte, un om ca Gerbert nu era ca făcut pentru Roma şi pentru Curtea pontificală ? Totuşi el nu urmă nici una dintre aceste căi. Poate din pricina unei deosebite precauţii : împăratul muri curînd, iar papalitatea frămîntată a secolului

al X-lea era cum nu se poate mai instabilă. Găsim la toţi oamenii de o asemenea anvergură un simţ ascuns al sorţii lor. În oricare caz, dînsul se socotea un slab dialectician şi tate.

Şcoala episcopală de la Reims era pe atunci, sub Adalbéron (969—989), înfloritoare. Garannus, arhidiaconul vestitei biserici, tocmai se afla la Roma, trimis al lui Lothar, rege al francilor. Gerbert hotărî să se întoarcă împreună cu el. Făcu, fără îndoială, călătoria pe spezele împăratului. Drumeţind, cei doi cărturari îşi împărtăşeau cele ştiute. În matematici, Garannus putu face progrese. Cît despre muzică, era tare de ureche.

II

De acum înainte se deschide pentru Gerbert perioada cea mai fertilă a vieţii lui, cea mai autentică, cea mai bogată în rezultate — zece ani de studii, în cursul cărora „sclipitorul subiect“ devine la rîndul său magistru şi începe o uimitoare carieră politică

Cei doi călători ajung la Reims spre sfîrşitul lui 972 sau începutul lui 973 — după Richer cam între conciliul de la Mont-Notre-Dame din Tardenois şi moartea lui Otto I (9 mai 973). Ca şi alţi oameni ai timpului, care, trecuţi de întîia tinereţe, ori chiar ajunşi la maturitate, nu se temeau, ca Abbon de la Fleury, să se reaşeze în băncile şcolii, Gerbert, cunoscut acum şi împresurat de simpatii atît de înalte, deveni iar elev. Puţin după aceea însă, fu remarcat de Adalbéron, care îi încredinţă conducerea şcolii, numindu-l *scholasticus* ori, ca să întrebuinţăm un vechi cuvînt, de o savoare atît de pedantă cît şi ţărănească, *écolâtre* [1]. Vedem jucîndu-şi nedezminţit rolul aceluiaşi ascendent care se mai exercitase şi asupra abatelui Géraud, contelui Borrell, amicilor catalani ai lui Gerbert, în fine asupra lui Ioan al XIII-lea şi a lui Otto I. Arhiepiscopul de la Reims gîndea şi el că un asemenea magistru, care avea de partea lui atîta stimă — în Acvi-

[1] Cleric ce conducea şcoala de pe lîngă o catedrală şi supraveghea celelalte şcoli din diocezã. (N. T.)

tania, Spania, Italia —, ar fi fost nimerit să răspîndească faima şcolii. În fine, ca om de stat, Adalbéron punea preţ pe graţia de care se bucura Gerbert la curtea imperială, unde Otto al II-lea nu înceta să-i arate bunăvoinţă. Toată această motivaţie e pe deplin satisfăcătoare. Dar, privită dinafară, de spirite prea puţin luminate, dintre cele cu zbor mediocru şi mereu rămase în spaţii joase, o asemenea curbă umană reuşită nu putea să nu apară suspectă. Numai acţiunea vrăjitorească a farmecului şi a superiorităţii nu explică totul. Ce va fi mai tîrziu, cînd prietenul diavolului va obţine cele mai înalte demnităţi, în sfîrşit demnitatea suverană! Venin ul lui Abbon nu e decît invidie academică. Dar pregăteşte învinovăţirea lui Gerbert de vrăji necurate.

Iată-ne la polul opus Cluny-ului şi pe un plan superior culturii carolingiene. La hotarele Austrasiei, Gerbert vine cu ceva ce nu e doar ştiinţă, e un chip anume, un fel de a gîndi şi de a-l face pe altul să priceapă. N-a fost poate unul din oamenii care înnoiesc brusc, care aruncă o lumină arzătoare şi concentrată asupra cutărui punct al cercetării. Răspîndi însă o lumină egală şi curată pe întreg cîmpul cunoştinţelor omeneşti ale timpului. Avu darul acela înalt, talentul, la fel de necesar progresului civilizaţiei ca şi geniul, dar suspect şi odios vulgului. Talent ce constă înainte de toate, la un profesor, în arta de a face să trăiască cele împărtăşite altora şi de a le face iubite. Succesul, urît de pedanţi, care îl judecă drept un păcat de moarte, e în cazul acesta mărturia superiorităţii şi eficacităţii.

Învăţătura predată de Gerbert la Reims ne e cunoscută, în forma şi spiritul ei, prin ce ne spune Richer. Cuprindea logica şi matematica, adică trivium, învăţătura literară şi filozofică, şi quadrivium, învăţătura ştiinţifică. Întîia dintre artele liberale, prima ramură a triviumului e gramatica, studiată după Donatus, Priscian şi Martianus Capella. Şcolarii care veneau la Gerbert stăpîneau rudimentele. Pentru a relua expresia biografului lui Abbon, erau apţi să străbată înotînd oceanul lui Priscian, socotit la epoca aceea izvorul cunoaşterii latinei. Apoi, se aborda dialectica, ştiinţă în care Gerbert se desăvîrşise chiar la Reims şi care comporta studiul *categoriilor* lui Porfir, lucrărilor lui Boethius asupra logicii, şi *Topicele* lui Cicero. Nimic mai sec decît o asemenea disciplină întemeiată pe analiza celor *quinque res*, genul, specia,

diferența, propriul și accidentul, precum și a diverselor forme ale silogismului. Putea totuși prepara unele minți pătrunzătoare, să le facă suple, să le antreneze, dacă nu pentru exercitarea spiritului critic, care se bizuie pe cu totul alte principii, măcar pentru repeziciunea și elasticitatea raționamentului. Tocmai în acest sens pare s-o fi conceput Gerbert, dincolo de definițiile care astăzi ne par curat verbale : își călăuzea elevii la un „sofist“ care îi deprindea cu atletismul caracteristic discuției. Aici se vede gustul concretului care e probabil specificul artei lui Gerbert de a învăța pe alții și în privința căruia vom mai da de dovezi. Nu noțiunile în ele însele îl interesează, ci felul în care le trăiește spiritul. Folosește atît de aridele date pentru a trezi și îndruma activitatea intelectului : aride, fie, ele constituie însă esențial tehnica gîndirii medievale, care nu e mediocră ; prin desfășurarea unei tehnici analoge, dialectică sau speculație asupra formelor pure, s-a realizat după toate aparențele și sculptura romanică. De altfel, cînd citești micul tratat al lui Gerbert, *Libellus de rationali et ratione uti* [1], nu-i pricepi adevăratul sens decît dacă-l iei ca pe un joc, aproape pur „ornamental“, al spiritului său. Cum putem spune că făptura rațională folosește rațiunea, o dată ce raționalul e cu necesitate conținut în uzul rațiunii ? Trebuie deosebită așadar putința de act. Făptura rațională e definită de rațiune — dar nu totdeauna se servește de dînsa... Exemple de probleme pe care Gerbert le propunea învățăceilor săi și cărora el însuși le dădea soluții de cea mai elegantă subtilitate. Libellus e un „îndreptar“ sau un „model de lecții“ la a cărui păstrare peste timp ar fi ținut poate.

Dar toată lumea e de părere că nu în dialectică își dădu el toată măsura originalității, ci mai degrabă în retorică, unde se vădește un prinț al umanismului. Întîi renunțînd la manuale pentru a recurge la surse. Care surse ? Textele maeștrilor pe care căută neobosit să și le procure, cerînd să i se copieze în mînăstirile ce posedau exemplarele. Una din trăsăturile cele mai curioase ale corespondenței sale e tocmai vînătoarea de manuscrise căreia îi consacră atîta grijă și cheltuială, cînd făgăduind un schimb generos, cînd vreunul din globurile cerești cărora știa să le îndrume construirea.

---

[1] Ed. Olleris, pag. 298 și J. Havet, *Lettres de Gerbert*, Paris, 1889

Prin străduinţele lui sînt salvaţi Terenţiu, Virgil, Horaţiu, Lucan, Staţiu, Persius, Juvenal, nu pentru deliciile unui bibliofil arzînd să-şi îmbogăţească tezaurul ori pentru delectarea solitară a unui cărturar ce se ascunde, ci pentru a reintra în marele flux al gîndirii omeneşti, pentru a fi public explicaţi dinaintea unor tineri, cărora un dascăl ca acesta ştia să le comunice căldura şi admiraţiile sale. El apucă în mîinile lui gingaşe şi puternice vasul pe care-l văzuse în vis sfîntul Odilon. Nu şerpi se strecoară dintr-însul, cuprinde o înţelepciune din care un creştin poate şi trebuie să tragă seva. Totodată, geniul acesta practic, atît de bine înarmat pentru acţiune, îşi deprinde şcolarii să cuvînte, discută cu ei în latină : acele *conciones* ale lui Salustiu pe care le utilizează Richer punîndu-le în gura personajelor istoriei lui ca să rezume o situaţie, ca să explice psihologia unei hotărîri sau a unui eveniment, sînt cu siguranţă datorate învăţăturii primite de la Gerbert. Arta de a scrie istoria va păstra această tradiţie pînă tîrziu, pînă la sfîrşitul epocii clasice.

Chiar dacă Gerbert n-ar fi predat decît trivium-ul, numele său şi-ar fi avut locul în istoria spiritului. Se pare însă că a exercitat o înrîurire nu mai puţin profundă prin predarea quadrivium-ului, matematicile — adică aritmetica, muzica, geometria şi astronomia. Servindu-se de abac, el folosea un procedeu cunoscut încă din secolul al V-lea şi practicat în jurul lui 970 la Speyer. Ceru fabricarea unuia de către un meşter, laolaltă cu o mie de „caractere“ din os. Era o maşină de socotit, analogă celei pentru copii, cuprinzînd douăzeci şi şapte de căsuţe în trei coloane, o coloană pentru fiecare serie a nouă cifre, una pentru unităţi, o alta pentru zeci, ultima pentru sute. Fiecare cifră corespundea astfel unei valori deosebite după coloana în care se situa, calculul devenea mai simplu şi se putea reduce, măcar pentru virtuozi, la mişcări ale mîinii. În pofida ignorării zero-ului şi a dificultăţilor pe tărîmul fracţiilor, s-a putut afirma că elevii lui Gerbert, mînuind abacul ca pe un instrument, „jonglau“ cu cifrele. Asta şi explică entuziasmul lui Abbon şi versul acela prost. Unele operaţii continuau să fie destul de lungi şi complicate. Cerînd corespondenţilor săi din Spania tratatul lui Leon cel Înţelept asupra înmulţirii şi împărţirii, Gerbert căuta să îmbogăţească metoda. La fel şi în geometrie. Ne-a rămas sub numele său un tratat al acestei ştiinţe, însă o copie posteri-

oară manuscrisului. S-a presupus pe bună dreptate că e munca unuia dintre elevii săi — poate un caiet de curs. Sînt în el citate din Pitagora, Eratostene, din *Timeu* şi din comentariul lui Chalcidius. Gerbert însă nu ştia greaca. Cum de i-a cunoscut pe autorii aceştia? Prin arabi? Gerbert nu ştia însă nici araba. Probabil prin traducerile evreieşti în latină. Pfister şi Picavet înlătură ipoteza, cu pretextul că drumul făcut la Córdoba e o legendă. Pe vremea lor se ignora aproape în întregime viaţa intelectuală din Catalonia şi cultura mozarabă. Nu era nevoie să te duci la Córdoba şi să ştii araba pentru a intra în contact cu ştiinţa iudeo-musulmană. Textul privitor la Leon cel Înţelept o dovedeşte îndeajuns. Remarca însă nu scade cu nimic valoarea observaţiilor relative la surse antice — agrimensorii romani.

Nu în geometrie a inovat Gerbert cel mai mult. Nici în muzică. Ce spune Richer în această privinţă ne face să credem că pe numitul tărîm maestrul său datora mai totul tratatului *De musica* al lui Boethius. Abia puţin timp după moartea lui Gerbert, călugărul Guido d'Arezzo făcu în arta aceasta un pas decisiv, simplificînd, limpezind citirea tonurilor şi semitonurilor. Nu mai puţin formă, totuşi, Gerbert buni muzicieni, pe regele Robert de pildă, căruia nu numai că-i plăcea cîntatul în strană, ci şi compuse pe cît se pare muzica unor imnuri al căror text nu-l compusese el; era cunoscut cu mult înainte, printre altele, O *constantia martyrum*, pe care regina Constanţa, candidă cum era, îl crezu scris pentru dînsa, după cum îl rugase. Dar astronomia şi retorica fură partea cea mai strălucită a învăţăturii lui Gerbert. Şi pentru ele, desigur, s-a adăpat de la izvoarele arabe: scrisoarea privitoare la traducerea tratatului *De Astrologia* ne-o dovedeşte. Ca şi în retorică, dialectică şi aritmetică, nici aici Gerbert nu era un teoretician pur, ci un demonstrator care se sprijinea pe date tangibile. În acest scop, îndrumă construirea unor sfere despre care Richer ne înştiinţează complăcîndu-se cu entuziasm: întîi o sferă de lemn, plină, pe care notă punctele în care răsăreau şi apuneau astrele, apoi mai multe sfere concentrice care indicau mersul acelora pe cer, în sfîrşit o sferă goală pe dinlăuntru, înarmată cu mai multe tuburi, dintre care unul permitea determinarea polilor, iar celelalte, rotindu-se împrejurul celui dintîi, călăuzeau ochiul şi îl opreau asupra unui loc precis. Globurile lui Gerbert ajunseră celebre.

I se cereau în schimbul manuscriselor, dar trebuia să fii răbdător, căci el nu ascundea nimănui de cît timp şi lucru era nevoie pentru construirea lor.

Această sumară privire ne înfăţişează oare complet învăţătura şi ştiinţa lui Gerbert ? Sigur că nu, deoarece anumiţi elevi ai săi dovedesc curiozitate şi cunoştinţe medicale. În studiile juridice pare a fi practicat mai cu seamă dreptul canonic, nu însă pînă la a discerne falsele decretale, care îi fură înfăţişate şi pe care le admise ca autentice, discutîndu-le totuşi cu toată forţa atletismului său intelectual. În sfîrşit, a fost teolog, dacă într-adevăr e al lui tratatul *De corpore et sanguine Domini*, unde autorul ia o poziţie de mijloc între partizanii prezenţei reale şi cei care, cu Raban Maur, socot pîinea şi vinul ca simboluri ale Bisericii, trupul lui Hristos. Nu în scrieri de genul acesta trebuie să căutăm esenţa geniului lui Gerbert, şi nici în sclipitoarea sa disertaţie asupra raţionalului şi folosirii raţiunii. Mai cu greutate sînt scrierile lui matematice. Dar mai ales prin felul în care şi-a trăit curiozităţile intelectului şi în care şi le-a împărtăşit unei mari părţi din elita timpului său i se defineşte rolul şi i se conturează firea.

Un magistru are valoare prin elevii săi cît şi prin operele sale. În fruntea oamenilor pe care i-a format Gerbert se află Richer, fără de care nu l-am cunoaşte aşa cum merită pe marele profesor al şcolii de la Reims. În urma sfaturilor lui Gerbert ar fi întreprins acela scrierea istoriei timpului său, ale cărei patru cărţi cuprind perioada care merge de la Carol cel Gros şi regele Eude pînă în anul 995. E un izvor nepreţuit pentru anii de după 969 şi mai ales pentru revoluţia care-l făcu pe Hugo Capet rege. Richer mai trăia în 998 : după această dată nu mai ştim nimic de el. Avea cunoştinţe de medicină, fiindcă, în 991, făcu greaua călătorie dintre Reims şi Chartres pentru a convorbi cu călugărul Hériband şi a consulta unele manuscrise medicale. Pe de altă parte, Pfister remarcă pe drept cuvînt locul ce-l acordă Richer bolilor de care mor personajele Istoriei sale. Alt elev al lui Gerbert, Fulbert, începu prin a fi medic, deşi ca vistiernic la Saint-Hilaire din Poitiers şi în primul rînd ca episcop la Chartres lăsă el o urmă adîncă, şi nu doar în viaţa politică, unde sub Robert cel Pios îl aflăm amestecat în mai multe evenimente, ci şi în istoria culturii, prin strălucirea şcolii de

la Chartres pe vremea episcopatului său, şi în istoria artei, prin catedrala clădită la porunca sa şi nimicită de foc în 1194. Abbon, cum am văzut, la Reims veni să-şi întregească cunoştinţele. Gerbert era împresurat de mulţi oameni ce aveau să însemne ceva în viaţa mînăstirească sau în cea episcopală — Ingon, stareţ la Saint-Germain-des-Prés, la Saint-Pierre-le-Vif din Sens şi la Massay (ctitorie din anul o mie). Gérard, episcop la Cambrai, Adalbéron, episcop la Laön, omonim al arhiepiscopului de la Reims şi pe care poporul avea să-l nu-mească într-o bună zi „bătrînul trădător", în fine Liétry, pe care Robert urma să-l înalţe în scaunul arhiepiscopiei din Sens în anul o mie. Aceştia erau tovarăşii de tinereţe ai celui ce trebuia să ajungă regele Robert, căci lui Gerbert îşi încredinţaseră Hugo Capet şi Adelaida fiul. În preajma acestuia îşi obţine tînărul prinţ titlurile, nu porecla destul de absurdă — „cel Pios" — pe care i-o decernară încrezîndu-se în Helgaud, foarte mărginitul său biograf, istoricii noştri cei vechi, ci o alta pe care i-o găsim atribuită prin unele documente, în josul cărora se poate citi : *regnante Roberto rege theosopho*, expresie ce s-ar traduce destul de bine sper în termenii : filozoful creştin.

Să încetăm a mai socoti drept absolut barbară o epocă ce ni-l înfăţişează pe moştenitorul ducilor Franţei printre şcolarii lui Gerbert, tineri intelectuali pe care-i va alege mai tîrziu pentru marile misiuni ale bisericii. Să măsurăm nu numai valoarea intrinsecă, ci şi deschiderea şi ecoul unui învăţămînt care, în ajunul anului o mie, pregăteşte Franţei capeţiene asemenea cadre. Renumele lui Gerbert depăşeşte limitele Franţei, se întinde pînă în Italia şi Germania, unde stîrni gelozia lui Oderich din Magdeburg, unul dintre savanţii ce-l înconjurau pe Otto I şi maestrul sfîntului Adalbert, apostolul Boemiei. El crezu că-l poate prinde pe Gerbert cu o greşeală în privinţa clasificării ştiinţelor şi, pentru a-şi susţine imputările, trimise pe unul din elevii săi să ia note la cursul lui Gerbert. Cu probele în mîini, îi împărtăşi lui Otto al II-lea deosebirea de vederi, fără îndoială nădăjduind să slăbească creditul rivalului la Curtea imperială, unde acesta era de mult cunoscut şi iubit. Împăratul îi convocă pe Gerbert şi pe Oderich la Ravenna pentru a-i face să argumenteze de faţă cu el : îndelungată luptă dialectică a cărei poveste

Richer ne-o înşiruie toată şi din care Gerbert pare a fi ieşit neatins. Era pe la Crăciunul lui 980. Oderich muri în anul următor, de întîi octombrie, şi nu mai avu amărăciunea să-şi vadă adversarul păşind glorios, nu numai în cariera lui de magistru, ci şi, purtat de o uluitoare soartă, pe treptele pontificatului. Uităm soiul nu prea nobil de spionaj la care s-a coborît Oderich, pentru a reţine, ca pe un interesant semn în istoria morală a epocii, acea întrunire de la Ravenna unde împăratul prezidează în persoană o dezbatere de filozofie pură [1].

III

Atunci se iveşte pentru Gerbert o perioadă nouă. Nu încetează de-a mai fi om de gîndire, pătrunde însă într-o viaţă de intensă acţiune, plină de greutăţi, dedesubturi şi nelinişti. Întrunirea de la Ravenna nu-i scotea în faţă decît un confrate nemulţumit. Se va izbi, de acum înainte, de duşmani mult mai aspri. Destinul lui e dintre acelea care nu-şi iau zborul decît în luptă. El e gata, înarmat pînă-n dinţi pentru altfel de bătălii decît rivalităţile intelectuale. Ne-ar şi nemulţumi să-l tot vedem ieşind prea lesne la liman.

Către sfîrşitul lui 982 sau începutul lui 983 a fost numit stareţ la Bobbio, în Lombardia. Chemîndu-l să conducă ilustra ctitorie a sfîntului Colomban, Otto al II-lea îi dădea scolastului de la Reims un nou semn de prietenie. Bobbio era o mînăstire considerabilă prin bunurile ei, mai mult poate prin vechiul ei renume, prin bibliotecă, prin călătoriile acelor *peregrini Scotti* care, veniţi din Northumbria şi Irlanda, propagau în *scriptoria* mînăstirilor pilda şi principiile decorării frumoaselor lor evangheliare. Ştim că biblioteca de la Bobbio a fost pentru Gerbert o mare sursă de bucurii. Era, pentru vremea aceea, enciclopedică ; cele mai mari figuri ale antichităţii profane se aflau alături de sfinţii părinţi : poeţii Virgil, Horaţiu, Ovidiu, Juvenal, Claudian, lîngă oratori şi filozofi, Cicero şi Seneca, pînă la Lucreţiu, pe atunci şi încă mult după aceea atît de puţin cunoscut. Ştiinţele — astro-

[1] Asupra dezbaterii dintre Gerbert şi Oderich, F. Picavet, *op cit.*, pp. 45—47.

nomia, medicina — însoţeau literele. Mai tîrziu, după ce Gerbert părăsise Bobbio, tot mai gîndea la aceste bogăţii şi nu cu o nostalgie sterilă, ci pentru a le răspîndi preţioasa învăţătură. Unuia dintre discipolii săi credincioşi, călugărul Rainard, îi scria în taină această scrisoare încîntătoare şi iscusită: „Îţi cer pe loc un singur lucru, nici primejdios, nici păgubitor, şi care va strînge şi mai mult legăturile prieteniei noastre. Ştii cu cîtă înfrigurare caut pretutindeni cărţi; ştii, de asemenea, cîţi copişti se află pretutindeni în Italia, la oraş şi la ţară. La treabă aşadar, şi pune să mi se transcrie, fără să afle nimeni, Astronomia lui Manlius, Retorica lui Victorinus, tratatul lui Demostene despre oftalmie. Mă leg, frate, să păstrez o tăcere neştirbită cu privire la serviciul pe care mi-l faci. Tot ce vei fi cheltuit îţi voi înapoia înzecit la timpul şi la locul pe care le vei hotărî şi mi le vei arăta în scris.“ [1] Pe vremea cînd se afla chiar la Bobbio, nu pierdea totuşi din vedere propria-i bibliotecă de la Reims: „Să se corecteze Pliniu, îi scria lui Airard de Saint-Thierry, să ni se trimită Eugraphius, să se copieze manuscrisele care se află la Orbais şi la Saint-Basle...“ Nimic nu poate scădea furia acestei patimi, şi vedem o dată mai mult care e natura acestei vieţi: oricum am lua-o şi chiar de ne-am opri numai la un singur aspect al ei, o găsim servind spiritul cu un soi de înverşunare pe care n-au cunoscut-o nici marii cardinali umanişti ai Renaşterii, un Bessarion, un Aeneas Sylvius.

Dar conducerea mînăstirii îi dădea griji foarte mari. Cu toată strălucirea numelui său, fusese primit acolo drept un favorit al Imperiului. Ca peste tot, ştiu să trezească sentimente devotate. Dar predecesorul său, Petroald, rămăsese cu o mînă de partizani. Italienii nu aveau încredere în Gerbert, iar el nu-i îndrăgea pe italieni. Cu un laconism energic, în care îi ghicim amărăciunea, corecta astfel versul lui Virgil: *Fruges, non viri* — bunurile pămîntului, da, oamenii însă nu. Vastele proprietăţi ale mînăstirii din Bobbio erau jefuite de vasali. Noul stareţ încercă zadarnic să invoce drepturile mînăstirii sale. Petru, episcop la Pavia, îi propuse o întrevedere. El refuză: „Jefuiţi, furaţi, stîrniţi împotriva noastră forţele Italiei. Momentul e prielnic: stăpînul nostru e ocupat cu

---

[1] J. Havet, *op. cit.*, Epist. 7, 8, 9; cf. F. Picavet, *op. cit.*, pp. 120 şi urm.

războiul...“ [1] Unde să găsești un sprijin ? Otto ținea la Gerbert, avea însă mai mult ca oricînd nevoie, pentru marile lui întreprinderi, de o împăcare cu italienii. Cînd moare, la 7 decembrie 983, starețul de la Bobbio rămîne ca și singur, nepuținduse bizui nici pe papă, fostul episcop de Pavia. Revine în Franța, lăsînd stăreția lui Petroald, fără a renunța însă la drepturile lui. Unii dintre călugări rămaseră legați de el și chiar veneau la Reims să-l vadă. Șase ani mai tîrziu (989) dînsul scrie că Petroald e un „tiran“, în sensul propriu al cuvîntului, adică un uzurpator. Și totuși, devenit papă, îl va confirma ca stareț la Bobbio. Asta pentru că Gerbert e totodată un suflet mare și un politician : nu se împiedică de un vechi eșec.

Moartea lui Otto al II-lea lăsa moștenire o situație complicată. Fiul pe care-l avusese cu Teofano avea trei ani. Henric, duce de Bavaria, și Lothar, rege al Francilor, aspirau la tutelă, unul pentru a ajunge stăpînul Germaniei, celălalt pentru a împlini politica lorenă a regilor carolingieni. Țara asta întinsă, care cuprindea nu numai Lorena Moselei ci și Lorena-de-Jos, adică regiunea dintre Flandra și Rin, rămînea obiectul esențial al revendicărilor lor și, dacă se poate spune, temeiul iredentismului carolingian. Imperiul își menținea acolo însă drepturile și avea oameni devotați. În structura unei societăți feudale, situațiile personale sînt adesea foarte încîlcite. Adalbéron, arhiepiscop la Reims și vasal, sub titlul acesta, regelui Francilor, era dintr-o familie lorenă. Fusese crescut la mînăstirea din Gorze în dioceza Metz. În sfîrșit Bruno, fratele lui Otto I și arhiepiscop la Colonia, îi dăduse comitatul Hainaut. Era favorabil Imperiului și prietenul său Gerbert, client al casei saxone ; urma aceleași căi. În contestațiile ivite datorită minorității lui Otto al III-lea, amîndoi se osteniră să obțină neutralitatea ducelui Franței. Căutau să-l abată pe Lothar de la planurile sale. Acesta însă și pornise spre Verdun. Atunci gîndiră să răstoarne dinastia carolingiană și să-i substituie puternica familie a marilor seniori care, în ducatul lor și în Franța, exercitau o autoritate aproape regală. În acest moment se plasează vestita scrisoare a lui Gerbert către un corespondent necunoscut : „Vă scriu în foarte puține cuvinte o scrisoare tainică : Lothar nu e rege

---

[1] J. Havet, *op. cit.*, Epist. 5 ; cf. F. Picavet, *op. cit.*, p. 53.

al Franței decît cu numele ; Hugo, e adevărat, nu e rege cu numele, dar e de fapt. Dacă îi căutați prietenia și îl legați pe fiul său cu fiul Cezarului, nu veți mai avea niște dușmani în regii francilor." [1]

Însemna oare cu adevărat să servești cauza Franței a voi să substitui unei dinastii uzate, în pofida unor căpetenii energice, o dinastie puternică, fie și cu prețul părăsirii provizorii a unei politici lorene ? În tot cazul, dacă poziția lui Adalbéron, ahiepiscop la Reims și cancelar al Coroanei, e ambiguă, a lui Gerbert nu e. Moartea lui Lothar, la 2 martie 986, cea a fiului său Ludovic al V-lea, în mai 987, soluționară situația. În iunie al aceluiași an, Hugo Capet, ales la adunarea de la Senlis, a fost uns la Noyon. De Crăciun, făcu să fie uns și fiul său, la Orléans. Astfel se întrupau în istorie vederile politice ale lui Gerbert. E limpede că Gerbert nu viza înălțarea Imperiului în dauna Franței, căreia dimpotrivă îi dăruia o nouă forță : credincios și elevului său de la Reims, și progeniturii lui Otto al II-lea, el țintea la echilibrul Apusului.

Largile vederi ale omului de stat, urmate de evenimente care le asigurară un succes atît de rapid, îi dădură lui Gerbert o autoritate morală incontestabilă. Fusese sufletul planurilor lui Adalbéron. Ce n-a putut face ori spune arhiepiscopul de Reims, cancelar al Franței, a făcut și a spus Gerbert. A creat și a înlăturat regi. Ajuns secretar al lui Hugo Capet, putea acționa asupra trebilor monarhiei. Afecțiunea lui Adalbéron și recunoștința principelui îi asigurau statornicia soartei. Arhiepiscopul îl socotea urmașul său și chiar îl desemnase ca atare. Moare la 23 ianuarie 989, dar nu Gerbert este numit. Printr-o ciudată întorsătură, fu înscăunat Arnulf, bastard al lui Lothar. Se încearcă zădarnic înțelegerea motivelor acestei alegeri, care nici potrivită politic nu era și nici în cinstea lui Hugo Capet, ridicat de către Gerbert la demnitatea regală împotriva familiei lui Lothar. Acesta nu se resemna. Carol, ducele Lorenei, fostul concurent al lui Hugo Capet — și moștenitorul legitim —, era unchiul lui Arnulf. Oare nădăjduise regele Franței, făcîndu-l pe acesta din urmă arhiepiscop, să-și asigure sprijinul nepotului împotriva unchiului și să-i împartă astfel pe Carolingieni ? Dacă-i așa, fu repede desmințit. În

[1] J. Havet, *op. cit.*, Epist. 48.

988, ducele Carol luase Laonul, vechea acropole carolingiană, refugiu al Emmei, văduva lui Lotar. Asediat în două rînduri de trupele regale, rezistă. Într-o noapte de august din 989, atacă pe neașteptate Reims, cu complicitatea lui Arnulf. Lovitura aceasta a fost ultima zbatere a unui neam condamnat. În ce măsură ia parte Gerbert? După urcarea lui Arnulf pe scaunul arhiepiscopal de la Reims, Gerbert rămăsese în preajma lui. Continua să fie, măcar cu numele, stareț la Bobbio, și, în fapt, scolastul și secretarul prelatului. Nu numai că se supuse lui Carol, servi și planurile celor doi conjurați. Asculta de maxima lui Terențiu, mai mult înțeleaptă decît înaltă: „Dacă nu poți ce voiești, voiește ce poți". În realitate, e cea mai păcătoasă clipă a vieții lui. Suferea și se rătăcise. Nerecunoștința și, s-o spunem pe șleau, prostia lui Hugo Capet în împrejurarea asta ne pot ajuta să-l înțelegem, dacă nu să-l scuzăm. S-a mai spus că stareț și conte al unei mari mînăstiri italiene, unde fusese chemat de Otto al II-lea, n-avea obligații feudale decît față de Imperiu. Ce ne doare e de a-l vedea rupînd cu marea lui linie politică indiscutabil franceză și capețiană. Nu-l vom socoti niciodată un aventurier de rînd care își răzbună o decepție și își încearcă norocul. Sigur e că a suferit mult din pricina episodului acestuia și că s-a grăbit să-i pună capăt de cum a putut. Lucru curios, l-a îndemnat în acest sens un principe carolingian, fiul unei surori de-a lui Lotar: îl știm de mai înainte, e Brunon de Roucy, episcop la Langres. Se împăcă deci, iar regele își dădu seama de greșeala făcută.

În 991 se sfîrșește aventura pretendentului loren. De duminica Floriilor, noaptea, Laon cade, predat fiind de episcopul său, Adalbéron sau Ascelin, care odinioară se legase prin cele mai sfinte făgăduieli de cauza celor doi Carolingieni și care-l trădă pe Arnulf cum îl trădase Arnulf pe Hugo Capet. Ducele și arhiepiscopul sînt închiși la Orléans, pe urmă prelatul e adus dinaintea unui conciliu întrunit la Saint-Basle în zilele de 17 și 18 iunie. Lui Arnulf i se retrase titlul și fu reîncarcerat. Dar avea voie un conciliu național să ia o asemenea hotărîre fără învoirea sfîntului Scaun? S-a văzut ce gîndeau episcopii despre înaltul pontif. Abbon de Fleury, reprezentant al călugărilor împotriva episcopilor, susținu drepturile papei sprijinindu-se pe falsele decretale. Gerbert le combătu. Fu ales arhiepiscop.

IV

Eroarea hagiografilor e de a crede că totul e mare într-o viaţă mare. Pe plan omenesc, mizeriile şi micimile cu care se chinuie Gerbert de aci înainte nu-l scad. Dar e trist să-l vezi pe arhiepiscopul de Reims, cancelar al Franţei, apărîndu-şi dreptul la titlu faţă de papalitate şi faţă de regele Franţei chiar. Detesta asemenea contestaţii care îl smulgeau gîndurilor mai înalte. Ar fi preferat, ne spune el, să se bată cu oameni înarmaţi. Folosea totuşi în luptele astea atît de sterile pentru spirit toată fermitatea, toată rigoarea spiritului său, toate resursele dialecticii sale. Încă darea de seamă de la Saint-Basle ne face să le simţim întinderea şi dibăcia.[1] A redactat-o după o stenogramă, cum bănuie Julien Havet? Nu e cu neputinţă să fi deprins procedeul în Italia, unde era folosit de notari. Mi-e greu să cred însă că dezbaterile conciliului ar fi prezentat o atît de elegantă unitate. Discursul episcopului de Orléans spre pildă, al cărui fond n-are cum fi contestat, e o frumoasă predică demnă de pana lui Gerbert. Frumuseţea şi vioiciunea formei nu iau de altfel nimic din autenticitatea istorică a unui asemenea document, redactat de un asemenea martor.

Orişicum, trimisul papei auzi cum îi e tratat stăpînul cu o vehemenţă care mări mînia lui Ioan al XV-lea, jignit de negarea dreptului său. Încercă să determine intervenţia prelaţilor germani şi loreni, la Aachen, la Ingelheim, unde reuşi să obţină o condamnare a hotărîrilor de la Saint-Basle. Pe Gerbert îl excomunică. Dar conciliul de la Chelles, prezidat de tînărul rege Robert, decide că papa nu trebuie ascultat cînd e nedrept. Atunci se ţese superba acţiune a conciliului de la Mouzon. Papei îi trebuie cîţiva episcopi francezi şi mai cu seamă o majoritate germană care să nu se lase impresionată de regii Franţei. Mouzon, oraş de graniţă, ţinea de Reims din punct de vedere ecleziastic, iar politiceşte de Lorena. Hugo Capet le interzise episcopilor săi să participe. Gerbert veni el singur (995) şi pronunţă un discurs al cărui text a

---

[1] Cf. A. Olleris, *Oevres de Gerbert*, p. 213, asupra conciliului de la Saint-Basle, cf. în ultimă instanţă E. Amann şi A. Dumas, *Histoire de l'Eglise*, vol. VII. Paris, 1948, pp. 70--731

fost contestat.[1] Dar sforţările lui nu duseră la nimic precis. Adunarea se sparse, hotărînd întrunirea altui conciliu, care urma să aibă loc de astă dată la Roma, dar nu se mai întruni niciodată.

Se pare că răbdarea lui Gerbert n-a fost tocită de tergiversările şi ocolurile unei politici viclene care nu clătina nici episcopatul francez. Dar tînărul Otto al III-lea mergînd la Roma pentru a primi acolo coroana imperială, arhiepiscopul de Reims hotărî să-l însoţească pentru a-şi pleda în persoană cauza pe lîngă papă (997). Planul nu e numai plin de măreţie : e şi extrem de abil, căci împrejurarea încoronării şi prietenia lui Otto al III-lea sînt tocmai bune pentru a servi interesele lui Gerbert. Asupra acestora, norocul ia o nouă întorsătură, o întorsătură prielnică. Ioan al XV-lea moare. Îl înlocuieşte o rudă a lui Otto al III-lea, Grigore al V-lea. Dar norocul iarăşi ia o altă întorsătură : moartea lui Hugo Capet îl lipseşte pe Gerbert de un stăpîn care, după reîmpăcarea lor, îl susţinuse neîntrerupt.

Îi urmează Robert, iar Robert e un fost elev al lui Gerbert. Cartea aceasta se mai poate juca, şi nu fără noblеţe. N-a prezidat Robert conciliul de la Chelles ? Nu ştie el, ca şi tatăl său, ce greutate avuseseră influenţa lui Gerbert, geniul său, îndemînarea lui politică odinioară — cu zece ani în urmă — asupra destinului casei lor ? Robert însă o iubea pe Berta, care îi era rudă. Bunăvoinţa papei îi era de altfel necesară pentru o căsătorie ce risca să fie condamnată de biserică, aşa cum a şi fost, şi împotriva căreia, ne spune Richer, Gerbert se pronunţă cinstit. Mai mult, Robert îi nutrea prietenie lui Abbon, pe care l-am văzut pronunţîndu-se la Saint-Basle contra lui Gerbert, pentru multe motive, unele canonice, foarte slabe deoarece se bizuiau pe texte false, altele politice şi izvorînd din înfruntarea călugărilor cu episcopii, altele, în fine, care ţineau de o anume acreală personală. Abbon e cel care, la cererea papei, îl sfătui pe Robert să-i dea drumul lui Arnulf. Excelentă festă jucată episcopilor de la Saint-Basle de către un călugăr amar şi dibaci (noiembrie, 997).

---

[1] Asupra conciliului de la Mouzon, cf. E. Amann şi A. Dumas, *op. cit.*, pp. 73—74 ; texte, în Richer, *Historiarum libri IV*, Cartea a IV-a, cap. CI—CIV.

Gerbert află de ea în Germania, unde se dusese după o scurtă călătorie în Franța. De Reims se rupsese. Dușmanii ațîțau acolo împotriva lui frămîntarea soldaților și clericilor. Mediul acela frumos pe care îl crease și-l purtase pe palme zece ani recădea în politică și barbarie. La curtea unui împărat de șaptesprezece ani, plin de entuziasm pentru studiu și pentru gînduri înalte, ai cărui părinți îi fuseseră neîncetat prieteni și binefăcători, Gerbert se simțea redat adevăratei chemări a spiritului, și din puternica viață a spiritului său, din pasiunea lui de umanist pentru măreția Romei antice, precum și din atașamentul său pentru Casa saxonă, avea să extragă el cea mai îndrăzneață concepție asupra stabilității europene. Otto îi cerea să-l formeze. Încă de la sfîrșitul lui 997, ca răspuns la trimiterea Aritmeticii Boethius, un frumos exemplar pe care Gerbert scrisese trei bucăți în versuri, Otto îi adresa o scrisoare plină de iluzii, pe care o sfîrșea cu un mic poem ritmat și rimat, prima lui compoziție poetică. Îl chema pe Gerbert în ajutor pentru completarea instrucției sale neîngrijite, pentru a-l sprijini în lepădarea de rusticitatea saxonă și în trezirea fineței grecești inițiale. Cu mîndrie evocă Grecia, patria maică-si, cu necaz rusticitatea saxonă: *„Volumus vos Saxonicam rusticitatem abhorrere, sed grecicam nostram subtilitatem ad id studii magis vos provocare.“* [1]

Prințul acesta magnific și gingaș îi dăruia lui Gerbert domeniul de la Sasbach, în Alsacia. Îl lua în Italia, unde la Roma izbucniseră tulburări. Acolo aflară de punerea în libertate a lui Arnulf, a cărui reinstalare la arhiepiscopia din Reims era în afara oricărei îndoieli. Chemîndu-l pe Gerbert ca arhiepiscop la Ravenna, Otto puse capăt cu măreție unei situații fără ieșire. Papa nu putea decît să confirme o alegere în urma căreia Reims rămînea definitiv liber. În aprilie 998, noul arhiepiscop al Ravennei își lua în primire scaunul.

Cum să nu ne zăbovească gîndul la această clipă a vieții lui Gerbert în care se poate spune că și-au găsit cel mai nobil sfîrșit necazurile lui, la orașul acela în care amintirii ultimilor împărați și ultimelor urme ale majestății romane i se adaugă vestigiile unei alte măreții, sforțarea lui Iustinian de

---

[1] J. Havet, *op. cit.*, Epist. 186—187 ; cf. F. Picavet, *op. cit.*, p. 105: „Scăpați-mă de rusticitatea mea saxonă, dezvoltați-mi ce mi-a rămas de la originea mea greacă...“

a reda Mediteranei unitatea imperială ? Mai mult decît la Aachen, îndepărtata capitală a Nordului, mai mult decît la Roma chiar, sfîşiată de facţiuni, spiritul cel mai complet al secolului al X-lea poate visa aci, dacă nu la continuitatea istoriei, măcar la putinţa unei resurecţii. Totul îi vorbeşte aci în sensul acesta, o tradiţie seculară, monumentele, tronul de fildeş al lui Maximilian, ornat cu reliefuri elenistice, pe care şedea Gerbert însuşi. La Ravenna persistă încă un umanism ce urma să învie sub formă de erezie, dacă e să-l credem pe Raoul Glaber, care desfigurează cu siguranţă faptele datorită prejudecăţilor lui clunisiene. Vilgard îi vede în vis pe Virgil, Horaţiu şi Juvenal, înviaţi de diavol. Ei mulţumiră discipolului pentru grija ce-o purta gloriei lor şi-i făgăduiră să-l asocieze acesteia. De atunci Vilgard îi predică pe poeţii antici ca pe o nouă evanghelie. Glaber ne spune că adepţii ereziarhului au fost numeroşi în Italia şi că au trebuit extirpaţi prin sabie şi foc. Vilgard din Ravenna nu e decît un episod, dureros şi încurajator totodată, din lunga istorie a fidelităţii faţă de un trecut dus, pe care Gerbert însuşi, la Reims şi aiurea, a exemplificat-o adesea cu strălucire.

Ştim puţine lucruri, la drept vorbind, despre anul petrecut la Ravenna ; oricum, aduse în administraţie principiile de ordine şi de regularitate pe care, cu ani în urmă, degeaba încercase să le impună indisciplinei italiene de la Bobbio. A fost tot timpul un adevărat stareţ. Datorită lui se restituiră mînăstirii bunurile furate şi se restrînseră arenzile pe termen lung. Întruni un conciliu al episcopilor din arhidioceza sa pentru a hotărî măsuri privitoare la disciplina clerului. Venit dintr-un ţinut unde această virtute era stăpînă, după spusele stareţului din Hersfeld, căuta să-i propage şi aci binefacerile. Să nu ni-l reprezentăm pe Gerbert ca pe un pur intelectual, mulţumit de un ultim adăpost, de îndelungate lecturi şi de cărţi frumoase. Oriunde e chemat, face mai mult decît să-şi împlinească numai datoria, are gustul şi darul acţiunii pînă la a lupta. Şi, fără doar şi poate, tocmai sudura unei înalte gîndiri cu o voinţă constructivă ne dă cheia sorţii lui şi ni-l explică în cele din urmă pe acest papă al anului o mie.

Grigore al V-lea murind în februarie 999, arhiepiscopul de la Ravenna fu chemat să-i urmeze. Călugăr la Aurillac, student, apoi scolast la Reims, prieten al lui Adalbéron, secretar al reginei Emma, secretar al lui Hugo Capet, stareţ

la Bobbio, arhiepiscop la Reims, contestat de papalitate, părăsit de rege, sfetnic al unui tînăr împărat, în sfîrşit ridicat de ultimul la unul dintre cele mai înalte ranguri ale Italiei — ce viaţă mai bogată, ce pregătire mai potrivită, cu cursul adversităţii însăşi, ne-ar putea oferi istoria pentru exercitarea unei puteri supreme? Cunoaşte diversitatea popoarelor, Acvitania, Spania, Franţa nordică, Italia, Germania. Ştiinţa lui cuprinde toate cunoştinţele timpului. A creat şi a înlăturat regi. A visat să împace printr-o revoluţie dinastică Franţa şi Germania. Va încerca un plan şi mai vast încă, urmărind să restaureze Imperiul lui Constantin. Stăpînul care îi oferă ocazia unică e un tînăr prinţ făcut pentru a-l înţelege şi pătruns de gîndirea sa. Împăratul dispunea pe atunci de tiară. Punînd-o pe creştetul lui Gerbert, nu îşi asocia o „creatură". Şi nici nu-şi procura un auxiliar îndemînatec pentru a continua politica italiană a înaintaşilor. Legăturile ce unesc pe adolescent şi pe omul matur sînt de alt soi. Răspund unei chemări mai înalte, pe care o luminează întrucîtva frumoasa scrisoare din care citam adineauri un fragment. La Roma au căutat ambii împlinirea. La Roma se cuvine să-i urmărim de acum încolo, pînă ce, în tristul amurg al anului 1002, moartea tînărului cezar curmă visul Imperiului universal.

CAPITOLUL IV

IMPERIUL LUMII

În anul o mie, de Rusalii, în vechea capelă palatină de la Aachen, tînărul împărat Otto al III-lea [1], care de curînd fusese încoronat la Roma, contemplă rămăşiţele lui Carol Magnul, cărora el a poruncit să li se afle locul uitat. Întemeietorul Imperiului nu şade pe tron, cu sceptrul şi globul în mîini, aşa cum vrea legenda. El se odihneşte într-un sarcofag antic, cu o cruce de aur pe piept. Această întrevedere funebră sporeşte măreţia timpurilor. În istoria ideii imperiale, ea se situează nu ca un episod straniu, ci ca un fapt plin de semnificaţie. Nu posedarea unui titlu van îl atrage pe Otto al III-lea, ci — înnoind astfel o tradiţie seculară, luîndu-l pe Carol Magnul drept pildă — restaurarea imperiului universal, *imperium mundi*. Tatăl şi bunicul său tot în oraşul etern veniseră să se încoroneze şi să primească onorurile imperiale. Dar aceste căpetenii ale bandelor germanice aşezate cu tabăra pe Monte-Mario, socoteau Imperiul drept un bun al casei lor şi drept o forţă a Germaniei. Nu-i măsurau întreaga perspectivă. Adesea, încleştaţi în războaiele italiene, le venea greu să-l poarte pe umeri. Fiul grecoaicei, elevul lui Gerbert, nutrea un plan mai vast — să dea titlului ce-i împodobea pe cezarii saxoni dublul prestigiu al sfinţeniei, prin strînsa legătură sufletească şi de virtuţi cu biserica, şi al romanităţii iluminînd Romania din Roma însăşi. Carol Magnul nu fusese un sfînt ? Tocmai lui, împăratului sfînt, noului Constantin, îi adresa Otto al III-lea gîndurile şi ruga în ziua aceea

---

[1] Pentru întreg acest capitol asupra lui Otto al III-lea, cf. H. Fliche. *L'Europe occidentale de 838 à 1125*, Paris, 1930, pp. 218 şi urm. M. Ter Braak, *Kaiser Otto III, Ideal und Praxis im frühen Mittelalter*, Amsterdam, 1928 ; E. P. Schramm, *Kaiser, Rom und Renovatio* (Studien der Bibliothek Warburg, vol. XVII), Berlin, 1929, 2 vol

de Rusalii, dinaintea osemintelor regăsite. Înlăturarea și moartea lui Carol cel Gros marchează sfîrșitul Imperiului carolingian (888). Se dislocă, și fiecare regat născut din ruinele sale își cîștigă, trecînd prin dezordini cumplite o viață politică independentă. Titlul mai rămîne cîtva timp încă, purtat pe rînd de principii casei de Spoleto, de Arnulf, rege al Germaniei, carolingian, bastard însă, de Ludovic și de Berengar, regi ai Italiei. După Imperiu, se prăbușește și demnitatea imperială, care abia mai supraviețuia unei realități politice dispărute. Nici Germania, nici Italia, nici Franța, unde se menține neamul carolingian, nu caută s-o învie. Dar, uitată în viața publică, nu e uitată și de popoare. Lambert de Spoleto îi fixase către sfîrșitul secolului al IX-lea doctrina în al său *Libellus de imperatoria potestate*, primit favorabil de italieni.[1]. Spre mijlocul secolului următor, Adso din Montiérender, adresîndu-se reginei Franței, Gerberge, afirmă că lumea n-are cum pieri atîta vreme cît vor dăinui regii franci, căci în ei zace demnitatea imperială. Text remarcabil asupra căruia am mai insistat, și care interesează nu numai prin aceea că ne arată permanența ideii imperiale, ci și prin aceea că leagă strîns monarhia francă de familia carolingiană. În același timp, legenda lui Carol Magnul, sub formele ei primitive și populare, începea să ia naștere, iar Benedict de la Monte-Soracte dădea cea mai veche versiune a unui episod vestit al vieții acesteia legendare, călătoria la Ierusalim. Roma nu se desprindea cîtuși de puțin de nostalgia imperiului. Cetate a încoronării, mormînt al apostolilor, era ținta a nenumărate pelerinaje : pentru anii 931—940, ne-o atestă Flodoard. Ideea imperială și cea romană, dacă putem spune, nu se deslipesc una de cealaltă. Consolau ambele, prin amintire și speranță, marile triste̦i ale lumii.

Astfel că o tradiție, o legendă și o nostalgie preparau întoarcerea la Imperiu. Te miră că nu s-a întrupat în Franța, vechi pămînt carolingian peste care încă domneau carolingieni energici, ținut al francilor, ai căror regi, spune Adso, purtau în ei demnitatea imperială. Nu prea îți vine să crezi că e vorba aci doar de o chemare, o aluzie de intelectual izolat. Poate regii noștri aveau pe atunci mai mult curaj

---

[1] În privința acestui text, a se vedea A. Lapotre, *L'Europe et le Saint-Siège, à l'époque carolingienne*, Paris, 1895, vol. I, pp. 199 și urm.

decît imaginaţie. Erau absorbiţi de luptele dinastice cărora le puse capăt revoluţia din 987, în folosul Capeţienilor. Cît despre Italia, era sfîşiată şi departe de vreo pretenţie imperială. Totodată în Germania creştea casa saxonă. Pe cîmpul de bătălie de la Riade, unde ducele Henric I îi zdrobise pe unguri, soldaţii îl aclamau strigînd „Trăiască Împăratul!". E semnul sorţii ce-l aşteaptă pe fiul său, Otto I, încoronat ca rege în 936. Se plănuia de pe atunci reînălţarea demnităţii imperiale? Sigur e că ceremonialul din 936 e franc şi că episcopul de Maienţa prezentînd spada pronunţă următoarele cuvinte: „Priveşte paloşul acesta cu care îi vei alunga pe toţi duşmanii lui Hristos, pe barbari şi necredincioşi, prin care Dumnezeu îţi dă puteri asupra întregului Imperiu al francilor — *auctoritate divina tibi tradita omni potestate totius imperii Francorum.*" [1] Formulă curat protocolară, deoarece Franţa romană, sau romanică, era exclusă dar a cărei semnificaţie politică nu se poate nega, întrucît afirmă imperiul. Genealogia francă atribuită saxonilor nu înseamnă altceva. E legitimă; îi leagă nu doar de Carol Magnul, ci şi de marii Merovingieni. Aclamaţii ale armatei, formule de ceremonie, false genealogii, toate astea se pot nota în istoria ideii imperiale, însă n-ar fi ajuns să întemeieze Imperiul. Otto se apropie de acesta ca rege al Italiei. Coroana însă o smulse cu mîinile lui de soldat (962), după victorii strălucite şi repetate asupra barbarilor, aproape în aceleaşi condiţii cu Carol Magnul, căruia îl şi aseamănă cronicarii timpului, entuziasmaţi.

Ideea deci a ajuns fapt, a ieşit din pura speculaţie ca să intre în realitatea istorică. Cărturarii care în gînd sorteau Imperiul unei adevărate căpetenii, şi nu cine ştie cărui moştenitor slăbănog, avuseseră timp să judece: primii doi saxoni n-avură timp decît să-l menţină şi să-l păstreze. Că Otto I şi Otto al II-lea n-au dispreţuit oamenii superiori, cultura înaltă, o dovedesc şi relaţiile lor cu Gerbert. Dar adevăratul lor rol a fost războiul. Întreaga dramă a Germaniei medievale apare în mari trăsături, ca o schiţă puternică, în istoria primilor doi împăraţi saxoni, iar ultimul, Otto al III-lea, va

---

[1] Widukind, *Rerum gestarum saxonicarum libri*, Cartea a II-a, cap. 12; cf. R. Koepke şi F. Duemmler, *Kaiser Otto der Grosse*, Leipzig, 1876, pp. 37 şi urm.

muri la datorie. Franţa aceleiaşi epoci nu e scutită de probleme grele, dar de un cu totul alt ordin. În afară de sud, unde ameninţarea sarazină apasă frontierele, unde însă apărarea i se sprijină pe marca Barcelonei şi pe regatele creştine ale peninsulei, ea nu e de-a dreptul expusă invaziei barbarilor, iar incursiunile normande n-au nici aceeaşi frecvenţă, nici aceeaşi intensitate. Operaţia lui Carol cel Simplu a reuşit. Bătălia se dă înlăuntru, între monarhie şi adversarii ei. Tot aşa în Germania, unde ducatele naţionale pot oricînd să se ridice contra suveranului, dacă acestuia îi slăbeşte energia ori dacă e prins aiurea ; dar, în plus, Germania şi-a păstrat funcţia ei de marcă „împotriva duşmanilor lui Hristos, a barbarilor şi necredincioşilor“, pe care atîta timp o împlinise Galia lui Clovis şi a lui Carol Magnul. Face faţă barbarilor nordici, estici, sud-estici, vikingilor, venzilor, obotriţilor, polonezilor, ungurilor, slavilor din Boemia. În Italia de sud şi Sicilia, Imperiul înfruntă Islamul. În restul peninsulei, alte ameninţări pluteau asupra Imperiului — vîltorile unei feudalităţi mereu gata să se azvîrle asupra unui prilej de neorînduială, nestatornicia unei populaţii ce nu era constantă decît în iritarea ei contra omului venit de la nord, profunda degradare a papalităţii, turbulenţa baronilor romani, mult timp depozitari ai Sacerdoţiului ; mai jos, prinţii lombarzi ai Apuliei, în fine strategii greci ce reprezintă la extremitatea peninsulei autoritatea Bizanţului. O lume a dezunirii, a discordiei, a rebeliunilor, a intrigilor, o lume de fiare feudale, de episcopi simoniaci, de hoţi la drumul mare cu nume ilustre, întăriţi în mormintele Viei Appia sau în micile castele lacustre ale Italiei de sus, înfiorătorul amestec de crime — zugrăvite de Hugo în Ratbert. Prinţilor detronaţi li se scot ochii, papii sînt sugrumaţi în beciurile adînci ale castelului Sant'Angelo, demnitarii cetăţii sînt spînzuraţi, iar Benedict de la Monte-Soracte plînge asupra marii nenorociri a Italiei. Pentru a îmblînzi, pentru a împăca femela aceasta tragică, s-ar fi cerut nu numai geniul aspru al unui Otto, ci şi prezenţa lui neîntreruptă. Imperiul e mereu în mişcare, mereu în joc. De cîte ori nu i-a văzut sentinela de pe Brenner soldaţii trecînd în sus şi-n jos ! Abia le lasă Italia un oarecare răgaz, că şi trebuie să alerge la Stargard ori la Havelberg, în goană, siliţi de slavi. Cu atît mai rău dacă Imperiul e angajat într-o parte : războiul se aprinde în altă parte, furios. Una din trăsăturile pe care toţi

istoricii lui Otto I o pun în lumină e că nicicînd n-a avut timp să se întărească undeva. Încearcă toată viaţa lui să strîngă-n pumni frîiele unui echilibru pe cale de dărîmare. Ce devine clădirea imensă şi fragilă sub stăpînirea unui Otto al II-lea, mărunt, gras, senzual, înfumurat şi lipsit de lumini înalte? După dezastruoasa bătălie de la capul Colonna, unde cu greu scapă de arabi, unde episcopul de Augsburg şi starețul Fuldei muriră în luptă, danezul invadă Germania, iar slavul dădu foc Hamburgului. Europa se frămîntă. Creştinătatea recentă a Nordului cade pe mîna barbarilor şi cea din Europa centrală riscă să se sustragă jurămîntului dat Germaniei pentru a deveni naţională. Dar Otto al II-lea se încăpăţînează cu treburile lui din Italia, cu negocierile dintre el şi episcopii Apuliei şi Calabriei. La întrunirea din Verona, i se fac rugăminţi, e admonestat. Sfîntul Mayeul, stareţ la Cluny, îi înfăţişează imensitatea primejdiei şi iminenţa ruinei. Nu dă de loc ascultare, plănuieşte cucerirea Siciliei, coboară spre Abruzzi. Atunci şi scrie Gerbert, stareţ la Bobbio, scrisoarea aceea atît de amară lui Petru, episcop la Pavia. În timp ce împăratul e departe, se profită de lipsa lui. Iată cuvîntul cel mai potrivit: mereu e prins de trebi în altă parte stăpînul Imperiului. Dar moare (decembrie 983). Hotarele Germaniei nordice sînt deschise. Moştenitorul tronului are trei ani.

E de remarcat că fenomenele explozive ce însoţesc de obicei regenţele nu s-au produs. Fără îndoială Germania simţea pericolul, fără îndoială credinţa ei faţă de casa saxonă nu slăbise. Iscusinţa Teofanei implică însă restul. La începutul vieţii ei îi vedem mai ales strălucitoarele-i aspecte exterioare, sclipirea şi rafinamentul. Fiică a lui Romanos al II-lea, crescuse în splendorile şi intrigile curţii bizantine. Soţie a lui Otto al II-lea, îl întovărăşeşte de mai multe ori pe împărat în războaiele din Italia. Iat-o singură, la douăzeci şi şapte de ani, şi luminoasă încă pe fundalul acesta negru, dar, pe urma unor cuvinte scăpate cu nesocotinţă după dezastrul de la capul Colonna, nepopulară. Îşi recucereşte autoritatea morală în Germania, se împacă iarăşi cu ea, de asemenea cu italienii şi grecii, renunţînd la cucerirea Siciliei şi la lupta împotriva Islamului. A priceput avertismentele Veronei. Mai mult, la moartea lui Bonifaciu al VII-lea, îi lasă pe romani să-şi aleagă un papă pe voie, Ioan al XV-lea. În fine, pentru a întîmpina pericolul slav, opune Poloniei Boemia şi sfîrşeşte

prin a le reîmpăca. A priceput că, pentru a salva Imperiul, avea mai degrabă nevoie să fie regina Germaniei decît împărăteasa Apusului. La moartea ei din cale-afară de prematură (991), bătrîna Adelaida, soacră-sa, văduva lui Otto I, urmează aceeaşi politică şi se războieşte cu venzii. Amîndouă, grecoaica şi italianca, au înţeles mai bine interesul nemijlocit al Germaniei decît Otto al II-lea, precum şi paradoxul unui imperiu ce pendulează între primejdii. Cînd ajunge Otto al III-lea major (996), după ce se războise în Nord încă de la doisprezece ani, încotro va merge? În ce sens îl înclină firea, originea, educaţia? Ce predispoziţii tainice îi mînă gîndurile, dinaintea rămăşiţelor lui Carol Magnul, la Aachen, în ziua de Rusalii a anului o mie?

II

Adolescentul pe umerii căruia apasă cumplita sarcină a Imperiului e în acelaşi timp un erou de roman, un politician idealist şi un sfînt. A visat rînd pe rînd şi imperiul lumii şi renunţarea absolută la zădărnicia lumească. Rînd pe rînd le oferă romanilor, în ceremonii teocratice, spectacolul sacrei lui majestăţi şi aspiraţia la singurătatea absolută într-un bordei de lut şi trestie. Cînd se dedă cu sfinţii Adalbert şi Nil celor mai arzătoare extazuri ale credinţei, cînd ascultă sfaturile bătrînului Gerbert, mare prin spirit şi poate prin intrigă, om cumsecade şi fecund în şiretlicuri savante, prieten al diavolului şi principe al umaniştilor. Cine-a mai fost cu atîta firesc stîrnit la ambiţii şi dezgusturi supreme ca omul acesta atît de tînăr şi ale cărui zile de pe acum numărate nu făceau loc măsurii şi compromisurilor experienţei? Dezamăgirea însăşi e la dînsul un foc, iar realitatea lumii un vis treaz. Avu norocul să moară înaintea patimilor lui, cele mai nobile din cîte au însufleţit vreun om al timpului aceluia, să dispară chiar în clipa în care, poate, himerele sale fugeau. Din cînd în cînd, ca seria umană să se întregească, e cu adevărat nevoie să ne dăruie istoria asemenea exemplare: atunci atinge largheţa ficţiunii.

Cum să-ţi explici că neamul lui Otto cel Mare a generat omul acesta straniu, că un astfel de realist viguros a avut drept nepot pe eroul acesta de vis? Sigur, am dat la Otto

al II-lea de o anume absență a simțului realității, care, în zilele de mare primejdie, îl făcea să plăsmuiască în van cruciade.

Se invocă, în primul rînd, și pe bună dreptate, sîngele grecesc ce curgea în vinele fiului său. Otto al III-lea se resimțea de impulsia-i secretă, nu însă și de înțelepciunea-i. Fără doar și poate, fu alintat cu relatări asupra măreției Bizanțului imperial și crescut în cultul trecutului. Filagatus din Rossano îl învață greceşte, iar Bernward, vestitul stareț de la Hildesheim, îi dădu probabil o educație mai fermă, și se știe și ce dragoste îl lega de vechiul prieten al familiei sale Gerbert. În scrisoarea pe care i-o trimise celui din urmă pentru a-i mulțumi că-i dăduse în dar Aritmetica lui Boethius [1], îl surprindem vorbind de rusticitatea lui saxonă, de care roșește, și de acea scînteie de sînge grec ce trebuie însuflețită... Gerbert n-avea cum să nu se folosească de mărturisirea asta dezlănțuită. În nimerita formulă de care se servește, cu o eleganță concisă de mare scriitor : *genere graecus, imperio romanus*, grec prin naștere, roman prin imperiu, crezi că discerni viitorul unei concepții imperiale mai largi și mai strălucitoare, omenește mai legitimă decît Imperiul saxon.

După noi însă, „grecitatea“ lui Otto al III-lea, foarte autentică, e și, ba poate în primul rînd, o mîndrie, o chemare a spiritului său. Nu cumva liberă, prin șoc, unele aspirații profund germanice pe care le distingem, deși mai palide, la tatăl său ? Eterna ispită italiană a oamenilor nordici, caracterul artificial al acestui imperiu al lumii, ceremoniile, fastul de paradă, toate, pînă și strămoșul dezgropat, și chiar studiul înfocat, respectul ăsta de famulus pentru bătrînul său Faust acvitan, sînt trăsături pe deplin apărute la Otto al III-lea și care țin de spiritul Germaniei. Așa cum Gerbert îi anticipă pe umaniștii Renașterii, tînărul împărat anticipă romantismul german. Istoria lui ar fi putut fi pusă în scenă, cu o uimitoare conformitate a instinctelor, dacă nu de Goethe, cel puțin de un dramaturg al *Sturm und Drang*-ului, mai puțin din pricina violenței episoadelor cît din pricina ciudățeniei

---

[1] J. Havet, *op. cit., Epist. 186* ; F. Picavet, *op. cit.*, p. 105. Asupra acestei corespondențe a se vedea mai sus p. 130. Cf. termenii din *Libellus de rationali et ratione uti*, al lui Gerbert (dedicat lui Otto), A. Olleris, *op. cit.*, p. 298, și J. Havet. *op. cit.* ,p. 236.

eroului şi a fatalităţii care-i precipită sfîrşitul. Aşadar, chiar în limitele de timp cele mai restrînse, istoria conţine poate întreaga diversitate a tipurilor umane, întregul repertoriu al situaţiilor. Dar destinul acesta atît de iute retezat nu permite decît sugestii, cărora cariera lui Barbarossa şi a lui Frederic al II-lea le dădu fără îndoială o desfăşurare mai amplă.

În 996, Otto plecă spre Italia pentru a primi acolo coroana imperială. Slavul e ţinut în frîu, Italia pare sigură. Dar, la poalele Alpilor, se răscoală Verona şi mişcarea trebuie potolită. La Pavia vine înştiinţarea morţii lui Ioan al XV-lea şi, aflîndu-se la Ravenna, Otto face să fie ales în locul aceluia vărul său, capelanul Benno, care ia numele de Grigore al V-lea. E un german, un om de energie brutală, două motive pentru a fi detestat de romani. Acest prim gest, care rupe cu precauţia Teofanei şi cu moliciunea îngăduitoare a lui Ioan al XV-lea, peste puţină vreme va dezlănţui mînia. Atunci răsare iarăşi acel soi al capilor de răscoală care socot papalitatea drept a lor şi impun Imperiului german o Romă feudală. Grigore al V-lea alungat, se retrage în Lombardia unde aşteaptă intervenţia împăratului. Crescenzi, fiul insurgentului de la 974, face să fie pus în locul aceluia Filagatus, întors tocmai de la Constantinopol unde fusese ca să ceară pentru Otto al III-lea mîna unei principese imperiale. Nu e nici prima nici ultima dintre răscoalele care, prin violente lupte de stradă, însîngerează oraşul cezarilor. Imaginaţia populară le va interpreta mai tîrziu ca pe nişte mişcări naţionale, un fel de revendicări de la tribună, apeluri la libertate! Greşea oare neapărat, cum se afirmă? Sigur, baronii latini ţineau înainte de toate să-şi păstreze exorbitantul lor privilegiu, dar sentimentele ce apărură cu prilejul răscoalei de la Verona, şi, mai tîrziu, pe vremea tristei întoarceri a rămăşiţelor lui Otto al III-lea în Germania, sînt proba că temeiul acelei agitaţii italiene şi romane e mai adînc şi mai larg. Crescenzi nu e nici un erou nici un sfînt. Roma anului o mie nu mai e Roma Grachilor. Dar, printre ruinele Republicii şi ale Imperiului, feudalii aceştia cruzi se molipsiră de oarecare măreţie.

Fără îndoială, în ansamblul ei, Roma acelei vremi nu se deosebea prea mult de cea pe care avea să ne-o înfăţişeze sub lumina lunară de acvaforte, cu violente contraste de umbră, un vizionar de geniu, Piranesi. Dacă ştergem din mintea noastră

construcţiile Renaşterii şi ale barocului, rămîn monumentele celor vechi, de pe atunci încă roase de timp, prefăcîndu-se în ruină, inundate de ierburi şi mărăcinişi, calcinate de focul marilor invazii, găurite în dreptul rosturilor pentru scoaterea scoabelor de aramă. Ca şi pe vremea arhitectului-gravor, reparate cum se nimerea, mai îngăduiau omului să se adăpostească în ele, ca în nişte caverne din care descindea pentru înfăptuirea nelegiuirilor sale. Crenelate, baricadate, îmbrăcate în lemn, mormintele şi templele se bizuiau pe zidăria lor compactă, care făcea faţă berbecelui. Străzile înguste priiau pîndei şi capcanelor. Cine ştie dacă nu se puteau zări, ca mai tîrziu în oraşele toscane, datorită setei de stăpînire, înălţîndu-se strîmte donjoane patrulatere. Dar, aci, mai cu seamă ruinele deveniseră fortăreţe. Au fost întotdeauna bîntuite de seminţii ciudate. Oamenii mărunţi care pînă foarte de curînd populau teatrul lui Marcellus erau urmaşii oamenilor de arme ai lui Crescenzi. Mai avea, el şi fraţii săi întru rebeliune, refugii întărite şi pe povîrnişurile de la Tusculum ; însă de Roma lui Piranesi, de puternicul şi melancolicul ei clarobscur trebuie să ne apropiem ca să-l înţelegem. În castelul Sant' Angelo rezistă asediului de două luni al trupelor imperiale. Nu e printre temniţele datorate crîncenei imaginaţii a artistului nostru una care să nu ne sugereze grozăvia chinurilor cărora le erau supuşi rebelii, care să nu ne poarte gîndul la pontifii sugrumaţi sau morţi de foame. Un anahoret bătrîn de aproape o sută de ani, sfîntul Nil, veni la Otto să-l roage pentru Filagat : acest papă al revoluţiei după luarea Romei (februarie 998) fu pus pe un măgar şi plimbat pe străzile oraşului său. Cît despre Crescenzi, hoitul îi fu spînzurat pe Monte-Mario.

Poate împrejurările acestea cumplite, poate predicile sfîntului Nil îl duc pe împărat la criza mistică ce îl împinge în acelaşi an, iarna, să facă pe jos drumul la paraclisul de pe Monte-Gargano. Se pare că pentru el funcţia imperială nu s-a despărţit niciodată de datoriile creştineşti. Mizeria şi învecinarea bisericii cu păcatul îl apăsau. Nu căuta doar un remediu printr-o dreaptă administraţie pontificală, voia să răscumpere totul în sine. Ceea ce nouă ne pare criză nu e cu siguranţă decît punctul cel mai înalt al unei curbe neîntrerupte. De altfel dînsul nu separa lucrurile, îi era mereu prezentă îndoita sa datorie ; sihăstria sfîntului Nil de la Ser-

peri, sanctuarul sfîntului Mihai de pe Monte-Gargano, nu-i ascundeau greutăţile cărora le era expus Monte-Cassino, frămîntările de la Capua şi Neapole pe care încerca să le potolească. Dar un eveniment neaşteptat repuse în chestiune papalitatea. Grigore al V-lea moare în 18 februarie 999: împăratul îl cheamă atunci pe Gerbert la pontificat. S-ar spune că acum istoria face tabula rasa şi îngăduie noi ctitorii sau noi visuri. Bătrînele forţe germanice dispar — nu numai Grigore al V-lea, ci şi bunica împăratului, Adelaida, şi mătuşa sa, Matilda, căreia Otto îi încredinţase Germania în lipsa-i, „cei trei stîlpi ai creştinătăţii". Moartea atît de apropiatelor şi îndrăgitelor rude îl rechemă pe împărat în Germania la începutul anului o mie, pentru o şedere de şase luni în cursul cărora porunci exhumarea lui Carol Magnul. Apoi, la începutul toamnei, se întorse la Roma cu intenţia de a rămîne. Alesese între vechea capitală carolingiană şi oraşul etern. Numai la Roma se poate întemeia monarhia universală. Numai din Roma îşi poate răspîndi razele asupra lumii creştine.

III

Planurile acestea vaste n-au un contur definit şi remarca s-a făcut pe bună dreptate. Dar în asta le stă interesul şi originalitatea. Nu e vorba de constituirea unui imperiu compact, definit prin stăpînirea de teritorii şi printr-un desen riguros al graniţelor. Nici de luarea convertirii barbarilor drept un instrument de germanizare. Ci de a permite noilor naţiuni creştine să trăiască şi să se dezvolte în interiorul cadrului imperial. Legătura care se cuvine să le unească cu Imperiul e mai mult spirituală decît feudală. În fond, concepţia nu mai e constantiniană, după cum nu mai e nici carolingiană. Se sprijină pe unirea strînsă dintre papă şi împărat. E, dacă vrem, un aspect a ceea ce se numeşte **cezaro-papism**, nu însă exploatarea unei papalităţi vasale de către regalitatea germanică. Gerbert conjugă puterea împăratului şi a sa într-o suveranitate care nu separă spiritualul de temporal. Aşa se lămureşte, cum bine a demonstrat Julien Havet, curiosul răspuns al papei la scrisoarea pe care i-o trimise Robert cel Pios pentru a se plînge de unul dintre cei mai jalnici prelaţi

ai timpului, Adalbéron, numit și Ascelin. Scrie acolo că plîngerea a ajuns în mîinile împăratului și ale papei : *Apostolicis et imperialibus oblata est manibus.* [1] Ce are de căutat împăratul în această chestiune de disciplină ecleziastică ? Diferendurile ce se pot ivi între episcopatul francez și Robert țin numai de competența papei, căci regele nu e cu nici un titlu, în nici un fel, vasalul Imperiului, Franța nu e printre regatele ce îl constituie și care sînt Germania, Lorena și Italia. Dar Gerbert și Otto văd dincolo de realitățile politice ale vremii un stadiu al lumii în care acordul dintre papă și împărat arbitrează și guvernează creștinătatea întreagă. Se citează și alte exemple de „impietări" asupra suveranității regelui : nu în fața acestuia, ci în fața lui Otto al III-lea sînt chemați să-și discute drepturile contele de Barcelona — vasal al Franței — și arhiepiscopul de Vich. Nu e deloc just să conchidem că cel dintîi papă francez a avut o politică antifranceză, deoarece, cum vom vedea, politica sa față de națiunile proaspăt convertite a putut fi în egală măsură socotită și antigermană. De fapt politica sa servește în primul rînd ideea imperială, care depășește vederile unui imperialism germanic.

Primii pionieri ai creștinismului la slavii din marginea Imperiului lucrară în același timp la întinderea Germaniei. Asta fusese linia urmată de oameni ca vestitul Pilgrim de Passau. Episcopia din Praga, întemeiată în 975 sau 976, ținea de arhiepiscopii din Maiența. Acceptînd să se instaleze acolo fratele ducelui Boleslav, după numirea unui călugăr de la Corvey, Otto al III-lea și Gerbert acceptau riscul de a vedea crescînd în Boemia o Biserică națională. La fel și în Polonia, unde episcopia de la Posen, care la început ținea de Magdeburg, fu supusă ierarhic, împreună cu Kolberg, Cracovia și Breslau, arhiepiscopiei de curînd întemeiată la Gnesen, unde se afla mormîntul sfîntului Adalbert. Lucrul se petrecea în primele luni ale anului o mie, tocmai cînd Otto al III-lea venise să se roage la acest mormînt. În Ungaria treburile s-au desfășurat și mai caracteristic. În 995, ducele Geysa pri-

---

[1] Cf. în aceeași măsură Ph. Jaffe — G. Wattenbach, *Regesta pontificum romanorum*, ediția nouă, 1885—1888, nr. 3941. Asupra acestei poziții a lui Gerbert, a se vedea în ultimă instanță, cu referințe : E. Amann și A. Dumas, *Histoire de l'église, vol. 7, L'église au pouvoir des laïques*, Paris, 1948.

mise pentru fiul său făgăduiala unei ilustre căsătorii, cu Gisela, fiica lui Henric de Bavaria, sub condiţia convertirii la creştinism şi a determinării poporului său în sensul aceleiaşi convertiri. Deja episcopul de la Passau reuşise, între 971 şi 991, să-şi restaureze dioceza şi chiar o pătrundere a germanismului şi creştinismului în ţinuturile Leithei. Dar, în anul o mie, fiul lui Geysa, ducele Waik, primeşte coroana de aur care îl face rege, împreună cu o bulă de întronare de la Silvestru al II-lea care leagă noul regat de Sfîntul-Scaun sub titlul de monarhie apostolică. Bula a fost contestată, incontestabil e însă faptul existenţei unei noi regalităţi ereditare, cu o biserică guvernată de un mitropolit. Waik ia numele de Ştefan, sub care această căpetenie a unor bande pustiitoare va fi canonizat de către biserică. Problema transformării sau nu a Ungariei într-o colonie germană nu se mai pune. Imperiul a creat o marcă şi i-a stăvilit pe barbari. Precum normanzii aşezaţi pe pămîntul nostru de către Carol cel Simplu, ei nu s-au dezbărat de vechile instincte. Se va vedea mai tîrziu, cu prilejul dezordinilor care urmează morţii lui Ştefan (1042), totuşi nu mai puţin fac parte de acum înainte din corpul european.

Nu-şi are locul teama de a insista asupra originalităţii acestei structuri care, în loc să încorporeze regatului german provincii sau state înfeudate, adăuga celor trei regate ale Imperiului altele noi, şi care, respectînd ideea de naţiune, suprapunea o idee mai înaltă, conformă esenţei însăşi a creştinismului, ceea ce s-ar putea numi supranaţiunea. Cei doi termeni : monarhia apostolică şi sfîntul Imperiu n-au cum să ne înşele. Era desigur cea mai nobilă dorinţă, dar şi un pericol, unirea în aceeaşi comunitate a unor popoare atît de deosebite prin tradiţii, limbă, vechime şi statut de civilizaţie. Dar se scăpa de nişte războaie cumplite. Europa creştină era mică şi mereu ameninţată. Trebuia ales între o politică de cucerire şi una de acord spiritual. Primul papă francez se opri la cea din urmă. Nu era un gînd nou pentru el, dacă ne aducem aminte de scrisoarea în care propune unui corespondent necunoscut să apropie, să unească, prin aceeaşi preocupare pentru un interes superior, tinereţea lui Robert al Franţei şi tinereţea lui Otto al III-lea.

Pe de altă aprte, bătrînul umanist creştin nu putea să vadă decît cu bunăvoinţă învierea romană a unei curţi în-

tr-adevăr imperiale. Un regim are nevoie de o poetică nu mai puțin decît de maxime de stat, iar istoricii care socot că popoarele se conduc exclusiv cu forța sau înțelepciunea nu cunosc adîncul firii omenești. Nu era o simplă nebunie, în momentul în care Gerbert și Otto urmăreau învierea Imperiului roman, să-i afirme evidența prin formule și ceremonii. Pe unele le cunoaștem prin sigilografie, pe celelalte prin textele contemporane. Peceți de plumb poartă inscripțiile IMP. AVG. COS. și SPQR., și chiar o figură de femeie, alegorie a Romei, cu următoarele cuvinte : *Renovatio imperii romani* [1]. Dacă cronicarii germani sînt foarte sobri iar cei italieni aproape muți, o compilație din secolul al XII-lea, *Graphia aureae urbis Romae*, foarte compozită și chiar incoerentă, are meritul de a conține bucăți ce datează incontestabil din timpul lui Otto al III-lea : textele originale se află în manuscrise din secolul al XI-lea și de la sfîrșitul celui de-al X-lea. În fine, un fragment inserat într-o altă compilație, cea a lui Bonizo din Sutri, privitoare la cei șapte judecători palatini, provine și el din epoca ce ne preocupă [2]. Că actele n-au confirmat întotdeauna spusele acestor autori privitoare la judecători, că ultima parte a *Graphiei* e plină de împrumuturi de la Constantin Porfirogenetul și, pe de altă parte, de amănunte fără rost și confuze asupra magistraturilor romane, toate astea n-au cum infirma întru nimic valoarea istorică a documentelor contemporane faptelor.

Împăratul nu-și avea reședința în vechiul palat carolingian ce ținea de basilica Sfîntului Petru, părăsit încă de predecesorii săi, ci într-un altul, despre care ni se spune că era „antic“, situat pe Aventino. Colina discordiilor plebei, pe care am văzut-o la începutul acestui secol plină de o pace provincială mînăstirească, era pe atunci sediul marilor familii romane. Poate, cine știe, Castello de' Cesari, cu turnul său, perpetua amintirea uneia dintre ele sau chiar, vag, amintirea Cezarilor germani ? Nu departe se ridica mînăstirea Santa-Maria Aventina, devenită apoi a Ordinului de Malta, și cea a Sfîntului Bonifaciu și a Sfîntului Alexie, unde se

---

[1] Asupra peceților și monezilor anului o mie, a se vedea în primul rînd E. P. Schramm, *Die deutschen Kaiser und Könige in Bildern ihrer Zeit 751—1152*, Berlin, 1928, pp. 99 și urm.

[2] F. Picavet, *op. cit.*, pp. 195 și urm.

întîlneau călugări latini, greci şi slavi şi unde se retrăsese sfîntul Adalbert, înainte de a pleca să sufere în Prusia martiriul [1]. Acestei mănăstiri i-ar fi dăruit împăratul mantia sa purtată la ceremonia ungerii, ornată cu scene din Apocalips ţesute în aur. De acolo pornea în pelerinaj la Monte-Gargano sau în ţinutul Subiacului, plin de amintiri rămase pe urma sfîntului Benedict, de asemenea, pentru întrevederile, în singurătate, cu Sfîntul Nil, pentru a se refugia într-o chilie la San-Clemente. Apoi, din mijlocul asprimilor sublime ale renunţării, se întorcea la pompa Imperiului, îşi împlinea datoria cu o majestate ce ţinea de religios. [2] Prînzurile sale erau un fel de liturghii de o splendoare solitară. Nu le lua, ca strămoşii săi, împreună cu tovarăşii lui de lucru şi de luptă, după vechiul obicei germanic, ci într-o izolare ce făcea mai stranie şi mai măreaţă estrada pe care era aşezată masa în formă de sigma. Bizanţul se asocia indiscutabil Romei în ceremonialul unei curţi la care se ştie că unul dintre demnitari purta titlul de protospătar iar un altul pe cel de şef al miliţiei. Otto, crescut de Teofano în admiraţia pentru ierarhiile savante şi strălucirea curţii greceşti, logodit cu o principesă bizantină, cu siguranţă nu avea nevoie de sfaturile cutărei femei din Ravenna, cum s-a presupus, pentru introducerea în propriul său palat a manierelor şi demnităţilor din Constantinopole. Roma pontificală şi ea fusese influenţată. Şi nu înseamnă de loc a slăbi autoritatea *Graphiei* sublinierea pasagiilor împrumutate din Cartea ceremoniilor lui Constantin Porfirogenetul, ba chiar dimpotrivă. Dar tonalitatea locului e cu precădere imperială romană. La Roma se petrec acestea toate, iar acel papă umanist, nutrit cu latinitate, şi discipolul său vor să reconstituie imperiul roman din secolul al IV-lea, nu ca pe o capodoperă de istorie şi arheologie, ci filtrat prin amestecul de tradiţii, priu compromisurile cu timpul. Aşa se explică, pe lîngă titlurile şi figura citate mai sus după peceţiile de plumb, procesiunile în alb care, contrazicînd fundalul sumbru colorat al Ita-

---

[1] Asupra raporturilor dintre sfîntul Adalbert şi Otto al III-lea, cf H. G. Voigt, *Adalbert von Prag, Ein Beitrag zur Geschichte des Mönchstums im zehten Jahrhundert*, Berlin, 1898.

[2] Asupra ritualului imperial la Roma, cf. L. Halphen, *La cour d'Otton III à Rome (998—1001)*, *Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'Ecole française de Rome*, 1905, pp. 349—363.

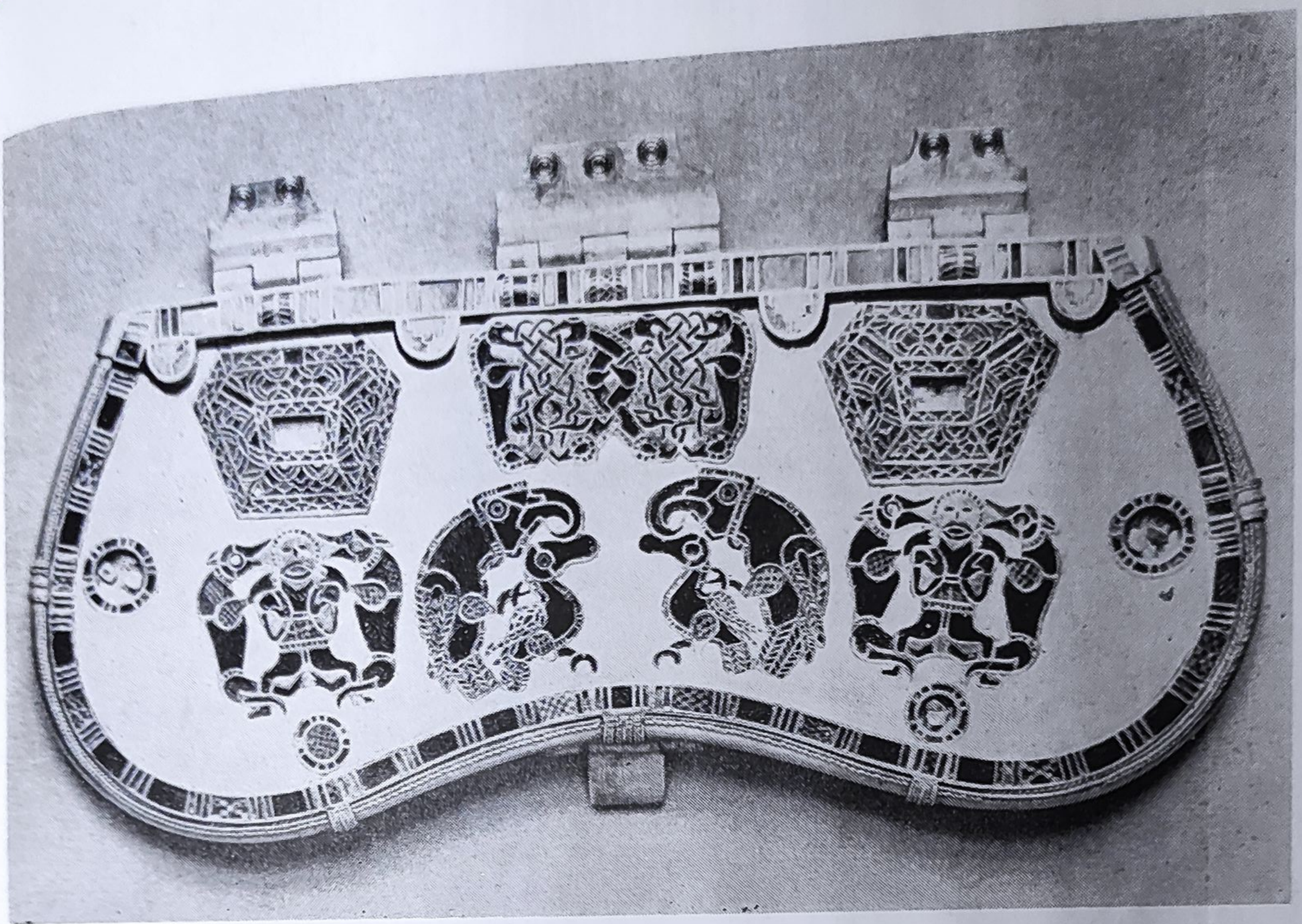

Capac de pungă, email și aur, provenind de pe barca funerară de la Sutton Hoo (Suffolk), British Museum. Secolele VI-VII.

Evanghelistul Marcu. Evangheliar irlandez. Codex 51 din Biblioteca de la St.-Gallen. Secolul al VIII-lea.

Evanghelistul Marcu. Evangheliarul lui Ebo (Ebbon). Mss. 1722 de la Biblioteca din Épernay. Secolul al IX-lea.

Antependium din catedrala de la Aachen (Aix-la-Chapelle). Către anul 1000.

Apocalipsul de la San Millán de la Cogolla. Mss. 33 de la Academia de Istorie din Madrid. Sfîrșitul secolului al X-lea.

Judecata din urmă. Cartea de Pericope a lui Henric al II-lea. Mss. lat. 4452 de la Biblioteca din München. Începutul secolului al XI-lea.

Nertexul bisericii din Tournus. Sfîrșitul secolului al X-lea — începutul secolului al XI-lea.

Capela Sfîntul Mihai din Tournus. Capitel. Sfîrșitul secolului al X-lea — începutul secolului al XI-lea.

→

Navă laterală sud a bisericii Sfîntul Ștefan din Vignory. Prima jumătate a secolului al XI-lea.

Nava și transeptul bisericii Sf. Ciriacus din Gernrode. A doua jumătate a secolului al X-lea.

→

Navă laterală sud a corului bisericii Sfîntul Mihai din Cuxa (Pyr.-Or.). A doua jumătate a secolului al X-lea.

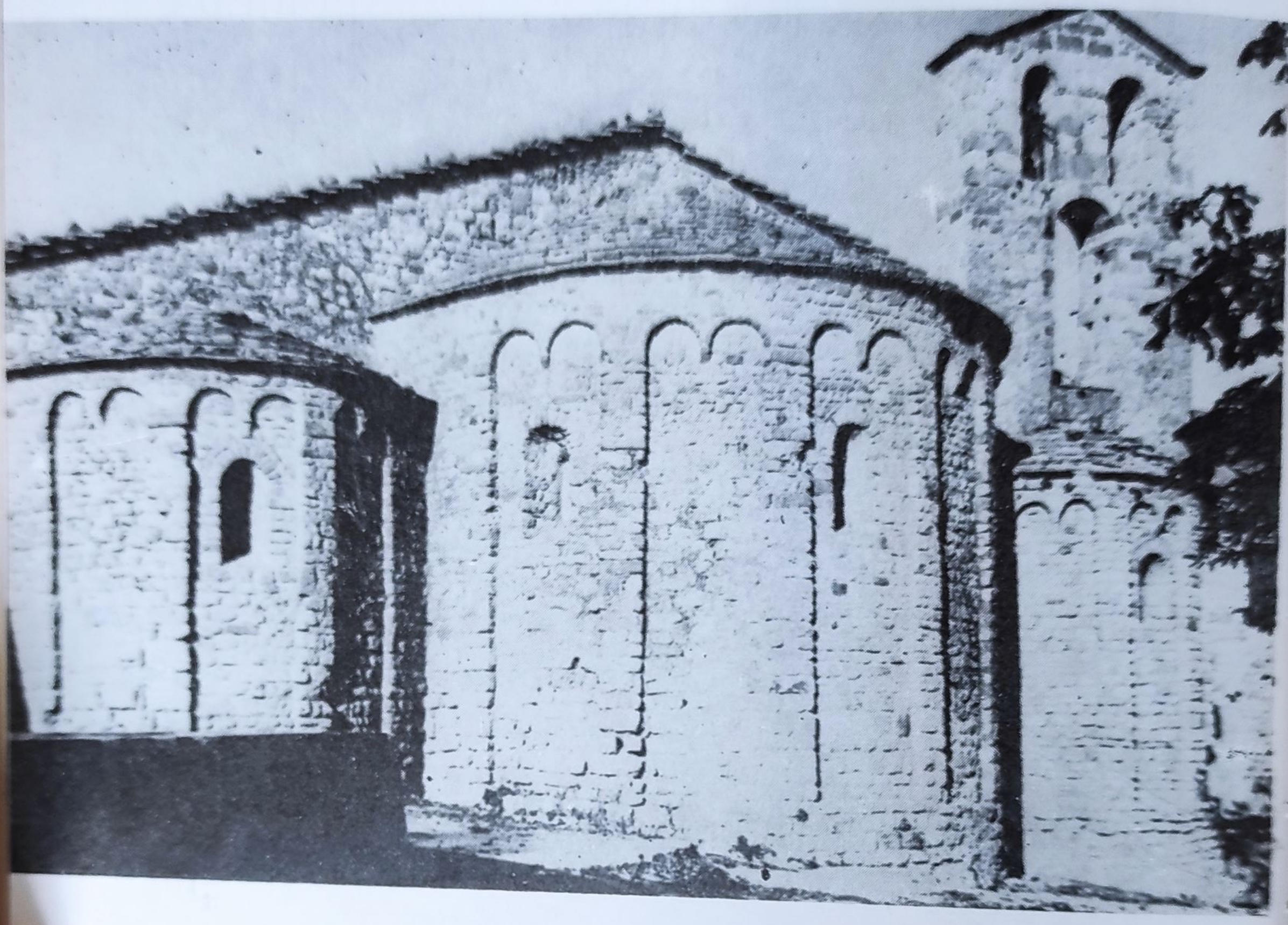

Absida bisericii Sfînta Cecilia din Montserrat (Barcelona). Începutul secolului al XI-lea.

Fragment de decoraţie sculptată la palatul Medinat-az-Zahra (Córdoba). Secolul al X-lea.

Ruinele bisericii din Limburg in Hardt. Prima jumătate a secolului al XI-lea

Sculptură în lemn provenită de la biserica din Urnes (Norvegia). Prima jumătate a secolului al XI-lea.

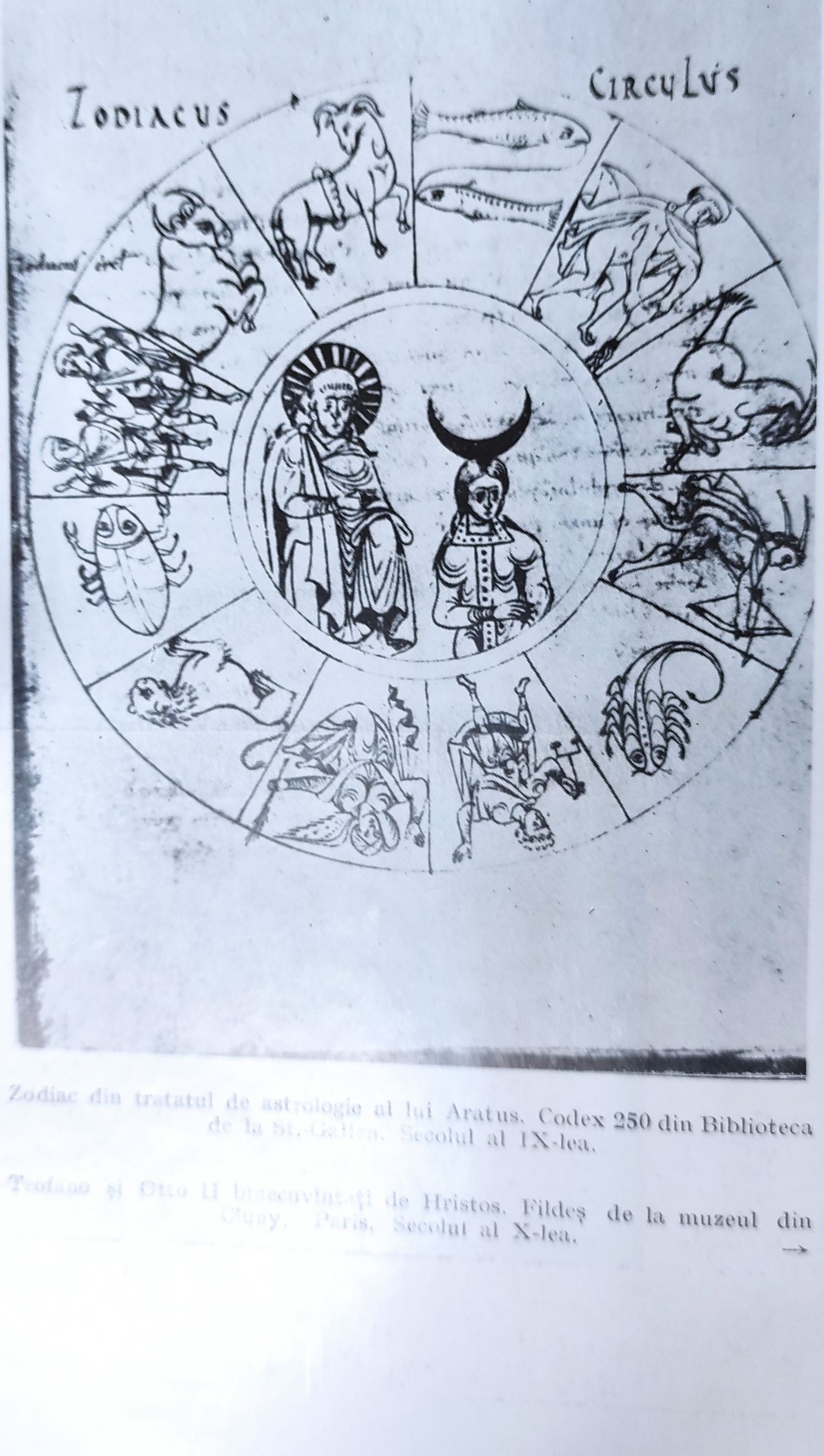

Zodiac din tratatul de astrologie al lui Aratus. Codex 250 din Biblioteca de la St.-Gallen. Secolul al IX-lea.

Teofano și Otto II binecuvîntați de Hristos. Fildeș de la muzeul din Cluny, Paris. Secolul al X-lea.

→

IC
XC

Pecetea lui Robert cel Pios (996 — 1031) stînga.
Pecetea lui Otto III (996—1002) dreapta.

Cele patru națiuni omagiindu-l pe Otto III. Evangheliarul numit al lui Otto al III-lea. Mss. lat. 4453 de la Biblioteca din München. Către 1000.

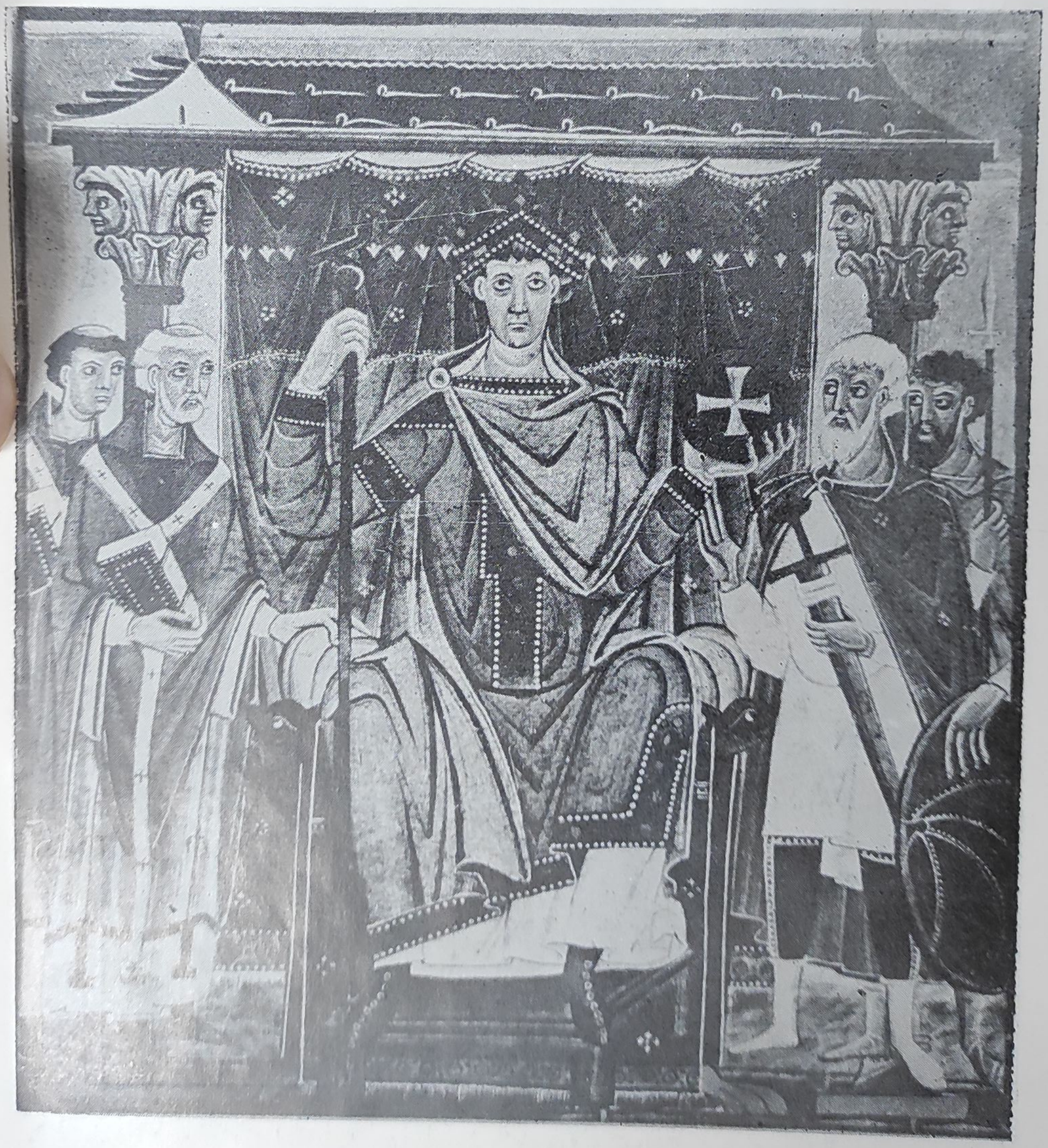

Împăratul Otto al III-lea. Relieful fîntînii San Bartolomeo all' Isola, Roma. Secolul al XI-lea.

Capitel al bisericii Saint-Bénigne din Dijon. Începutul secolului al XI-lea.

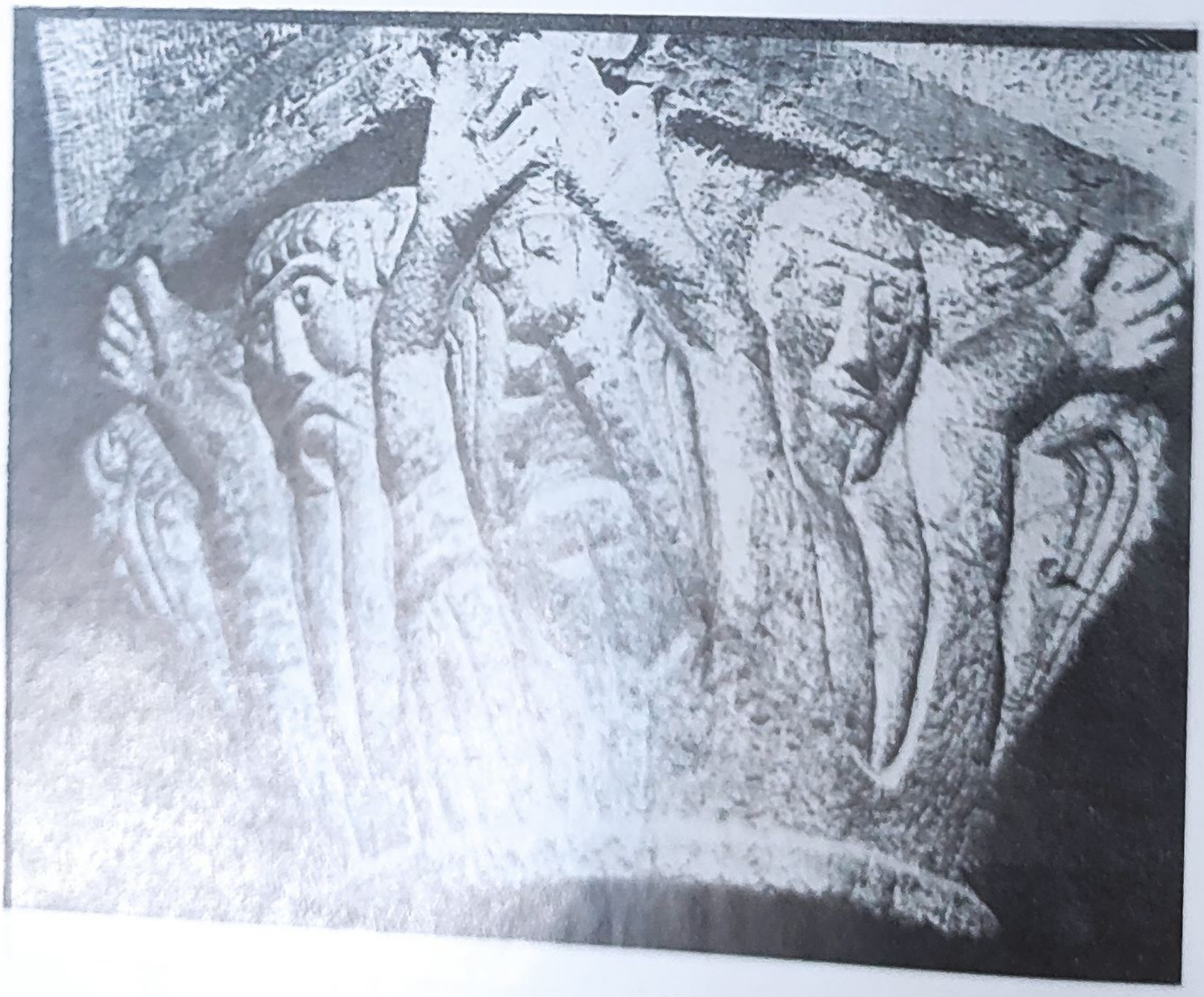

liei medievale, evocă acele *togati* ale Romei antice, precum şi cele zece coroane de aur cu inscripţii care comemorează măreţia ei şi a celor mai de seamă împăraţi pe care i-a avut.

Avem oare de-a face şi cu o „constituţie“ în felul numitelor *Notitia dignitatum* pe care ni le oferă *Graphia*? E oare absolut sigur că cei şapte judecători pontificali au devenit judecători palatini, fiecare însărcinat cu cîte o funcţie de guvernare? A fost vorba de un acord constant şi premeditat între administraţia imperială şi cea a scaunului apostolic? Istoricii mai vechi, Giesebrecht, Gregorovius, aşa au socotit, pe temeiuri valabile. Se pare că astăzi sînt unele îndoieli asupra cîtorva amănunte. Trebuie să vedem însă şi în ansamblu: rămîne faptul că aventura e nemaipomenită. E o încercare aproape eroică de a crea noi cadre, un nou stil de viaţă şi chiar o politică imperială modernă. Încercare dominată în acelaşi timp de obsesia trecutului şi de dorinţa de a construi. Se poate spune că Renaşterea e în principiul ei arbitrară şi anti-modernă pentru că se bizuie pe imitarea anticilor?

Putem vedea un simbol al acestei învieri creştine a vechiului imperiu roman în biserica pe care Otto al III-lea a ctitorit-o în cinstea sfîntului Adalbert şi pe care Mâle a descris-o în cîteva din cele mai frumoase pagini ale sale.[1] E astăzi biserica Sfîntului Bartolomeu, cea din extremitatea sudică a Insulei Tiberine, pe locul unui vechi templu al lui Esculap. A fost de mai multe ori refăcută, faţada ei din secolul al XVIII-lea e opera lui Martino Longhi. Păstrează însă patrusprezece coloane de granit sau de marmură ale templului şi porticului, folosite de arhitectul lui Otto. Poate că întregul, cum remarcă Mâle, nu mai are amploarea monumentală şi noblеţea proporţiilor prin care se disting în secolul al IX-lea încă bisericile lui Pascalis I. În treptele corului e încastrat ghizdul unei mici fîntîni, împodobit cu figuri posterioare morţii lui Otto al III-lea: sfîntul Bartolomeu, sfîntul Paulinus din Nola şi Otto al III-lea însoţindu-l pe

---

[1] E. Mâle, *Etudes sur les églises romaines. L'empereur Otto III à Rome et les églises du X-ème siècle*, «Revue des Deux Mondes», septembrie 1937, reluat în *Rome et ses vieilles églises*, Paris, 1942, pp. 138 şi urm.

Hristos [1]. O inscripţie ne avertizează că fîntîna fusese pe locul unui vechi izvor sfînt a cărui apă făcea minuni. Creştinii urmaseră credincioşilor lui Esculap în preajma fîntînii binefăcătoare. Printre coloanele unui templu închinat zeului mort au venit să-l cinstească pe Dumnezeul cel viu. Însuşi împăratul anului o mie a băut din apa sfîntului izvor. Ca şi mica sa bazilică, visul său imperial n-avea desigur proporţiile cerute, dar coloanele templului se aflau acolo în picioare şi neatinse.

Totuşi, opoziţia italiană şi cea romană nu dezarmaseră. Dintre feudali, prea puţini erau sincer de partea Imperiului. Deşi cîţiva erau. Marchizul Toscanei, Hugo cel Mare, fiu al lui Herbert, şi-a dovedit credinţa în mai multe rînduri. Înainte de 996, făcuse două călătorii la Curtea imperială. Poate tinereţea lui Otto al III-lea îi părea prielnică unor ţeluri ascunse sau, mai simplu, independenţei lui de feudal, cap al unui stat aproape suveran. Oricum, casa saxonă îl socotea un sprijin sigur şi, în împrejurări grele, e alături de împărat, îşi face datoria. Prinţii din miazăzi însă rămîneau neliniştitori. Se reproşa papii şi lui Otto al III-lea că înzestrează peste măsură episcopiile în dauna bunurilor seniориale. Arduin, margraf de Ivrea, a luat într-adevăr parte la asasinatul episcopului de Vercelli (997) ? A fost acuzat şi adus înaintea unui conciliu. Bunurile îi fură luate. Măsura indignă nordul Italiei.

Dar mai cu seamă Roma rămînea ameninţătoare. Aşadar cine, printre baroni şi clientela lor, putea fi interesat în restaurarea Imperiului roman de către un rege al Germaniei şi un papă străin ? Cum să nădăjduieşti crearea dintr-o dată a unui asentiment necesar marilor întreprinderi ? În oraşul acesta încă încins de uri înfiorătoare, cea mai măruntă scînteie putea provoca incendiul. La începutul anului 1001, iz-

---

[1] Despre această fîntînă, cf. O. Homburger, *Ein Denkmal ottonischer Plastik in Rom mit dem Bildnis Ottos III*, «Jahrbuch der preussischen Kunstsammlunger», 1936, pp. 130 şi urm. ; G. de Francovich, *Contributi alla scultura ottoniana în Italia, Il puteale di S. Bartolomeo all'Isola di Roma*, «Bolletino d'Arte», 1936, pp. 207—224. Pentru aceşti autori, lucrarea ar data de la începutul secolului al XI-lea ; după E. Mâle, *Rome et ses vieilles églises*, pp. 150 şi urm. ar fi din secolul al XII-lea. E şi o controversă asupra identificării figurii sfîntului : sfîntul Paulinus din Nola după E. Mâle, şi sfîntul Adalbert după G. de Francovich.

bucneşte cu violenţă. La Tivoli, locuitorii se revoltaseră împotriva seniorului. Iertarea ce le fu acordată îl irită cumplit pe Grigore, conte de Tusculum. Cu bandele lor, nobilii stîrniţi coboară în stradă. Se încing bătăi, are loc o măcelărire a germanilor, e asediat palatul imperial de pe Aventino. Atunci ar fi ţinut împăratul, din înaltul turnului, un discurs răsculaţilor — pe care ni-l raportează Thangmar : „Voi sînteţi cei pe care îi numeam romanii mei ? Cei de dragul cărora mi-am părăsit patria, pe saxonii mei, pe germanii mei, sîngele meu ? V-am adoptat. Iar voi, drept răspuns, vă rupeţi de tatăl vostru, i-aţi tăiat pe credincioşii mei, mă alungaţi...“ Şi ar mai fi zis : „V-am dus prin cele mai depărtate ţinuturi ale Imperiului, unde înaintaşii voştri nu pătrunseseră cînd lumea toată era a lor. Am făcut-o pentru a răspîndi numele şi gloria voastră pînă la marginile pămîntului“.[1] Ciudate cuvinte, în care adevărul se împleteşte cu eroarea şi care prezintă mărcile germane drept ultimele cuceriri ale Imperiului roman. Dar discursul cu siguranţă n-a fost pronunţat. Tălmăceşte cu multă autenticitate simţămintele intime ale lui Otto al III-lea, interpretate cu justeţe de către un contemporan inteligent. Dar e, nici vorbă, unul din acele discursuri pe care cei mai instruiţi dintre cronicari luaseră obiceiul de a le insera în naraţiunile lor, după exemplul istoricilor antichităţii. Urmarea povestirii lui Thangmar ne-o dovedeşte : mişcată de cuvintele împăratului, mulţimea răsculată s-ar fi întors împotriva propriilor ei capi, pe care i-ar fi prins pentru a-i arunca la picioarele lui Otto al III-lea. De fapt el fu silit să părăsească Roma şi de atunci îl vedem rătăcind prin Italia, prăbuşit din visul său. Zăboveşte la Ravenna, unde poate sfîntul Odilon îl sfătuieşte să ia calea Germaniei, cum îi trecuse şi lui o clipă prin minte. Se duce la Monte Gargano, apoi aleargă să pedepsească Beneventul. La 27 decembrie 1001 se deschide la Todi un conciliu chemat să lămurească diferendul dintre Bernward, episcop de Hildesheim, şi Willigis, arhiepiscop de Maienţa, în chestiunea drepturilor asupra mînăstirii din Gandersheim. Episcopii convocaţi nu soseau însă. La 13 ianuarie mai erau aşteptaţi. În aceeaşi zi, Thangmar îşi lua

---

[1] Thangmar, *Vita Bernwardi*, cap. 25 ; cf. A. Olleris, *op. cit.* p. CLXXXI.

rămas bun de la Împărat. Momentul era critic. În Germania, ducii, conții, episcopii conspirau. Otto al III-lea era sfîrșit. Se spune că sosirea arhiepiscopului Coloniei și a episcopului Constanței îl mai întărîră. Porni iarăși la drum, dar fu silit să se oprească, înfrînt de răul său : nu departe de Roma, în care nu mai putu intra, la poalele dealului Soracte în castelul Paterno. Aici muri, la 23 ianuarie. A fost Gerbert la căpătîiul lui în ultimele clipe ? Numele său nu figurează printre ale celor de față. Supraviețui șaisprezece luni.

Așa ia sfîrșit această încercare admirabilă și himerică, asupra căreia s-ar mai putea visa mult timp. Era cu putință, în anul o mie, să readuci la viață Imperiul roman într-o lume feudală, să unești în cadrele unei ordini spirituale, în dauna puterii germane, niște regate barbare abia de curînd convertite ? În pofida apropierii sufletești, nu era oare o contradicție de fire între acel tînăr Parsifal și magistrul său, acel papă ajuns în amurgul vieții, poate consumat de însăși dibăcia lui ? Se pare că s-au iubit și s-au susținut neîncetat, necesari unul altuia, ambii legați cu patimă de aceeași idee. Poate că, în înțelepciunea lui, suveranul Pontif avea unele respectuoase păreri de rău pentru că îi fusese dat să guverneze lumea laolaltă cu un arhanghel. Poate că, de asemenea, se gîndea la pericolul scînteii elene și la cît e de binevenită rusticitatea saxonă. Noi nu știm însă absolut nimic. Sigur e că nu puteau fi asociate sub această formă Italia și Germania. Fiindcă purtase în pîntecele ei Imperiul Cezarilor, Italia își va repeta mereu versul lui Virgil : „Romanule, amintește-ți că ești sortit să poruncești popoarelor." Pe atunci, nici vorbă de așa ceva, mai puțin ca oricînd. În primul rînd o furie feudală îl împinge pe Arduin, după moartea lui Otto al III-lea, să pună mîna pe coroana Italiei, iar pe baroni, după moartea lui Silvestru al II-lea, să pună mîna pe tiară. Henric al II-lea zece ani va aștepta coroana imperială. Unde să-ți așezi reședința pentru a comanda corpului acestuia desmembrat ? La Aachen ? E prea departe însă de peninsulă. La Roma ? E prea departe însă de Germania și de mărcile slave. Cîteva reușite ce-ți iau ochii nu ne ascund totuși paradoxul situației. În anul o mie, sforțarea unui sfînt și a unui om de geniu n-a putut întemeia

monarhia universală. Nostalgia imperială, care a fost pentru Europa visul aurit al fericirii, al înţelegerii şi păcii, nu învinge haosul, ura şi războiul, rezultatele năvălirilor barbare. Dar imense forţe ale lumii spiritului, în cultură şi artă, ajung să domine discordia politică, iar diversitatea lor însăşi instituie, în răstimpurile de pace, şantiere pentru înălţarea bisericilor şi un fel de societate universală, pe care o colorează, fără a o nimici, patimile omeneşti.

CUPRINS

INTRODUCERE 9

Capitolul I. PROBLEMA SPAIMELOR 31

Capitolul II. CONSTRUIREA APUSULUI 56

Capitolul III. PAPA ÎN ANUL O MIE 91

Capitolul IV. IMPERIUL LUMII 115

501 B 25

ANUL O MIE

102 II/92

Criticul de artă francez Henri Focillon s-a născut la Dijon la 7 septembrie 1881 şi a murit la New Haven (S.U.A.) la 3 martie 1943. Fiu al gravorului Victor Focillon, el şi-a început studiile la Şcoala Normală Superioară şi, după examenul de diplomă, a funcţionat cîţiva ani ca profesor la liceele din Bourges şi Chartres. În 1913 a fost numit la catedra de istoria artei a Universităţii din Lyon, devenind totodată şi conservatorul muzeului din acest oraş. Curiozitatea tînărului profesor nu cunoaşte margini: se interesează atît de gravură (în 1918 îşi susţine teza de doctorat cu o lucrare asupra gravorului italian din secolul al XVIII-lea Piranesi), de artele asiatice (publică în 1921 *Arta budistă* şi în 1924 un studiu despre *Hokusai*), cît şi de pictura europeană (*Istoria picturii în Europa în secolele al XIX-lea şi al XX-lea* apare în 1928, iar *Maeştrii stampei* în 1930).

Numirea ca profesor la Sorbona, în 1925, marchează începutul carierei lui de medievalist, domeniu în care se impune între altele cu două volume: *Arta sculptorilor romanici* (1931) şi marea sinteză *Arta Occidentului* (1938). Intre timp (1934) apare şi *Viaţa formelor*, lucrare în care abordează legile creaţiei estetice. Ultimul studiu întreprins este cel cu privire la *Anul o mie*.

In timpul ocupaţiei, Henri Focillon s-a exilat în Statele Unite unde a şi rămas pînă la sfîrşitul vieţii

Lei 11